

**NÛH B. MUSTAFA EL-KONEVÎ'NİN *TENVÎRU
BESÂİRİ ULÎ'L-ELBÂB BÎ-TEFSİRİ DEKÂİKİ
ÜMMÎ'L-KİTÂB* ADLI FÂTİHA SÛRESİ TEFSİRİ
(İNCELEME VE METİN)**

**2020
YÜKSEK LİSANS TEZİ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ**

Müberra TAŞKAN

Dr. Öğr. Üyesi Şükrü MADEN

**NÛH B. MUSTAFA EL-KONEVÎ'NİN *TENVÎRU BESÂİRİ ULÎ'L-ELBÂB
Bİ-TEFSİRİ DEKÂİKİ ÜMMÎ'L-KİTÂB* ADLI FÂTİHA SÛRESİ TEFSİRİ
(İNCELEME VE METİN)**

Müberra TAŞKAN

Dr. Öğr. Üyesi Şükrü MADEN

T.C.

Karabük Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında

Yüksek Lisans Tezi

Olarak Hazırlanmıştır

KARABÜK

Temmuz 2020

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	1
TEZ ONAY SAYFASI.....	7
DOĞRULUK BEYANI	8
ÖNSÖZ	9
ÖZ.....	10
ABSTRACT.....	11
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	12
ARCHIVE RECORD INFORMATION	13
KISALTMALAR	14
ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ.....	15
ARAŞTIRMANIN AMACI	18
ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI.....	19
1. BİRİNCİ BÖLÜM.....	21
NÛH B. MUSTAFA EL-KONEVÎ VE <i>TENVÎRU BESÂİRİ ULİ'L-ELBÂB Bİ-TEFSİRİ DEKÂİKİ ÜMMİ'L-KİTÂB</i> ADLI FÂTİHA SÛRESİ TEFSİRİ	21
1.1. Nûh b. Mustafa el-Konevî	21
1.1.1. Hayatı.....	21
1.1.2. Eserleri.....	23
1.2. <i>Tenvîru besâiri uli'l-elbâb bi-tefsîri dekâiki Ümmi'l-Kitâb</i> Adlı Fâtîha Sûresi Tefsiri.....	35
1.2.1. Adı	35
1.2.2. Müellife Âidiyeti.....	35
1.2.3. Telifi	36
1.2.4. İthâfı.....	37
1.2.5. Telif ve İstinsâh Tarihi	37
1.2.6. Nüshaları ve Tavsîfi.....	37
1.2.7. Muhtevası	41
1.2.8. Üslûbu	45
1.2.9. Kaynakları.....	50
1.2.9.1. Tefsir Kaynakları	50
1.2.9.2. Hadis Kaynakları.....	52

1.2.9.3.	Fıkıh Kaynakları	52
1.2.9.4.	Kelam Kaynakları	53
1.2.9.5.	Kıraat Kaynakları	54
1.2.9.6.	Lügat, Sarf, Nahiv ve Belâgat Kaynakları	54
2.	İKİNCİ BÖLÜM.....	56
	ESERİN TEFSİR İLMİ VE KUR'ÂN İLİMLERİ AÇISINDAN İNCELENMESİ	
	56
2.1.	Tefsir İlmi Açısından İncelenmesi.....	56
2.1.1.	Rivâyet Tefsiri Yönünden Tahlili	56
2.1.1.1.	Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri	56
2.1.1.2.	Kur'ân'ın Sünnet'le Tefsiri	58
2.1.1.3.	Kur'ân'ın Sahâbe ve Tâbiîn Kavliyle Tefsiri.....	61
2.1.1.4.	Kırâatten Yararlanması.....	63
2.1.1.5.	Arap Şiirinden Yararlanması.....	65
2.1.2.	Dirâyet Tefsiri Yönünden Tahlili	68
2.1.2.1.	Dilbilimsel İzahlar	68
2.1.2.1.1.	Lügat.....	68
2.1.2.1.2.	Istılâh.....	70
2.1.2.1.3.	İştikâk.....	71
2.1.2.1.4.	Sarf	74
2.1.2.1.5.	Nahiv.....	76
2.1.2.1.6.	Meânî.....	79
2.1.2.1.6.1.	İltifât	79
2.1.2.1.6.2.	Takdîm-Te'hîr	80
2.1.2.1.6.3.	Tağlîb.....	82
2.1.2.1.6.4.	İtnâb	82
2.1.2.1.7.	Bedî'.....	82
2.1.2.2.	Kelâmî Açıklamalar	83
2.1.2.2.1.	Allâh'ın Varlığının Zorunlu Olması.....	83
2.1.2.2.2.	Allâh'ın Birliği.....	84
2.1.2.2.3.	Allâh'ın İsim ve Sıfatları	84
2.1.2.2.4.	Allâh'ın Fâil-i Muhtâr Olması	85
2.1.2.2.5.	Kıyâmet Günü	85

2.1.2.2.6.	Kulların Fiillerinin Oluşumu	86
2.1.2.2.7.	Hz. Ebû Bekir'in İmâmeti	86
2.1.2.3.	Fıkhî Görüşler	86
2.1.2.3.1.	Fâtiha'nın Âyet Sayısına Dair Görüşler	87
2.1.2.3.2.	Besmele'nin Fâtiha'dan ve Kur'ân'dan Olup Olmaması.....	87
2.1.2.3.3.	Besmele'nin Namaz ve Çeşitli Yerlerdeki Hükümü.....	88
2.1.2.3.4.	Besmele'nin Namazdaki Konumu ve Kırâatinin Vasfı.....	89
2.1.2.3.5.	“Âmîn” Kelimesi	89
2.1.2.3.6.	İbâdetlerin Kabûlü.....	89
2.1.2.4.	Aklî İstidlâllere Yer Vermesi.....	90
2.1.2.4.1.	Allâh'ın Hulûlden Münezzehliği.....	90
2.1.2.4.2.	Allâh'a Hamd ve Şükretmekten Acizlik	90
2.1.2.4.3.	Allâh'tan Başka Hamdedilen Olmaması.....	91
2.1.2.4.4.	Zaman ve Mekânın Rabbi, Muslihi, Yaraticısı ve Mucidi ...	92
2.1.2.5.	Bilimsel Değerlendirmeler	92
2.1.2.6.	Mantık	93
2.2.	Bazı Kur'ân İlimleri Açısından Tahlili.....	94
2.2.1.	Mekkî-Medenî	94
2.2.2.	Fezâilü'l-Kur'ân.....	96
2.2.3.	Tekrârü'l-Kur'ân.....	96
2.2.4.	İ'râbü'l-Kur'ân	97
SONUÇ	101
KAYNAKÇA	106
EKLER	116
EK 1: <i>TENVÎRU BESÂİRİ ULİ'L-ELBÂB Bİ-TEFSİRİ DEKÂİKİ ÜMMİ'L-KİTÂB</i> ADLI ESERİN TRANSKRİPSİYON METNİ.....		116
SÛRETÜ FÂTİHATİ'L-KİTÂBİ MEKKİYYETÜN ALE'S-SAHÎHİ VE ÂYÜHÂ SEB'UN Bİ'L-İTTİFÂKİ.....		117
[FÂTİHA SÛRESİ, MEKKE DÖNEMİNDE NÂZİL OLMUŞTUR. İTTİFÂKLA YEDİ ÂYETTİR].....		117
[NÜZÛLÜ]		117
[ÂYET SAYISI].....		118
BİSMİ'LLÂHİ'R-RAHMÂNİ'R-RAHÎM		118

Mebhas-ı Evvel [Besmele'nin Fâtiha'dan ve Kur'ân'dan Bir Âyet Olup Olmaması]	118
Mebhas-ı Sâni [Besmele'nin Namazdaki Hükümü, Yeri ve Kırâatinin Vasfı]	125
Mebhas-ı Sâlis [Bâ (۞) Harf-i Cerrinin Arap Dilindeki Kullanımları ve Besmele'deki Anlamı]	126
Mebhas-ı Râbi' [<i>İsim</i> Kelimesinin Kökü ve Âlimlerin İhtilâfı].....	132
Fâide [İsim, Müsemma ve Tesmiye Birbirlerinin Aynı Mıdır, Gayrı Mıdır?]	135
Mebhas-ı Hâmis [<i>Allâh</i> Lafzının Kökeni]	140
Fâide [Dillerin Kaynağı].....	143
Mebhas-ı Sâdis [<i>İsim</i> Kelimesinin <i>Allâh</i> Lafzına İzâfeti]	145
Fâide [İzâfetin Kısımları]	145
Fâide-i Uhrâ [Muzâfun İleyhin Âmili].....	146
Mebhas-ı Sâbi' [<i>er-Rahmâni'r-Rahîm</i> İbâresinin Tefsiri]	147
Mebhas-ı Sâmin [Besmele'nin İ'râbı].....	153
Latîfe [Rahmete Dâir Güzel Söz]	160
Latife-i Uhrâ [Rahmete Dâir Güzel Söz]	160
Fî Fazîleti'l-Besmele [Besmele'nin Fazîleti]	160
EL-HAMDÜ Lİ'LLÂHİ RABBİ'L-ÂLEMÎN.....	162
Mebhas-ı Evvel [Harf-i Ta'rîfin Ma'naları ve <i>el-Hamd</i> 'deki Kullanımı]	162
Fâide [Nahiv Âlimlerine Göre Harf-i Ta'rîf]	164
Mebhas-ı Sâni [<i>Hamd</i> Kelimesinin Lügat ve Istılâh Ma'nası]	164
Fâide-i Ūlâ [Hamd ile Medih ve Şükür Kelimeleri Arasındaki Farklar] 167	
Fâide-i Sâniye [<i>Elhamdülillâh</i> İbâresinin <i>Ahmedullâh</i> 'a Göre Sûreye Uygunluğu]	168
Fâide-i Sâlise [<i>Lillâh</i> 'ın Başındaki Lâm-ı Cârre'nin Manaları].....	169
Fâide-i Râbi'a [<i>Elhamdülillâh</i> 'ın Fazîleti]	169
Fâide-i Hâmise [<i>el-Hamd</i> 'deki Harf-i Ta'rîf].....	169
Fâide-i Sâdisi [Akıl, Allâh'tan Başka Hamdedilen Olmadığına Delâletleri]	170
Fâide-i Sâbi'a [Allâh'a Hamd ve Şükretmekten Acizlik].....	171
Fâide-i Sâmine [Kulun Ebedî Sevâb ve Hayra Müstehak Olması]	171
Fâide-i Tâsi'a [Kulun <i>Elhamdülillâh</i> Sözleriyle Kastettiği Mefhum]	172

Fâide-i Âşira [Âyetin Tesbîh Yerine Tahmîd İle Başlaması].....	172
Fâide-i Hâdiye Aşra [<i>Elhamdülillâh</i> 'ın Geçmiş ve Gelecekle İlgisine Aklın Delâleti]	173
Fâide-i Sâniye Aşra [<i>Elhamdülillâh</i> 'ın Dünyevî Nimetlere Nazaran Dînî Nimetler Karşılığında Zikredilmesi]	173
Fâide-i Sâlise Aşra [Âlemin Başlangıcı ve Sona Ermesinin <i>Elhamdülillâh</i> Sözü Üzerine Kurulu Olması]	173
Fâide-i Râbi'a Aşra [Hamdin Gerekliliği].....	174
Tenbîh [Âlemin Yaraticısının Fâil-i Muhtâr Olması]	174
Mebhas-ı Sâlis [<i>Allâh</i> Lafzının Başındaki Lâm-ı Cârre'nin Ma'nâsı]	175
Mebhas-ı Râbi' [<i>Rab</i> Lafzının Ma'nâsı]	177
Mebhas-ı Hâmis [<i>Âlemîn</i> Lafzının Ma'nâsı]	178
Latîfe-i Ülâ [<i>Âlemîn</i> ve <i>Rabbi'l-Âlemîn</i> İbârelerinin İşâret Ettikleri].....	179
Latîfe-i Sâniye [<i>Rabbi'l-Âlemîn</i> Kavlindeki Uyarı].....	179
Latîfe-i Sâlise [<i>Rabbi'l-Âlemîn</i> 'in <i>Allâh</i> 'ın Varlığına Delâlet Eden Delîle İşâreti]	179
Latîfe-i Râbi'a [<i>Allâh</i> 'ın Zâtının Zamân ve Mekânden Yüce Olması]....	180
Latîfe-i Hâmise [<i>Allâh</i> 'ın Zâtının Hulûlden Berî Olması]	180
Mebhas-ı Sâdis [Âyetin İ'râbı]	180
Fâide [Hamdenlillâh'ın <i>Elhamdülillâh</i> 'a Udûlü].....	183
MÂLİKİ YEVMİ'D-DÎN	184
Mebhas-ı Evvel [<i>Mâlik</i> Lafzındaki Kırâat ve <i>Mâlik</i> ile <i>Melik</i> Farkı]	184
Mebhas-ı Sâni [<i>Yevm</i> Kelimesinin Örfî ve Şer'î Ma'nâsı]	185
Mebhas-ı Sâlis [<i>Dîn</i> Kelimesinin Ma'nâsı]	187
Mebhas-ı Râbi' [Âyetin İ'râbı].....	187
İYYÂKE NE'BÜDÜ VE İYYÂKE NESTE'ÎN	189
Mebhas-ı Evvel [Nahiv Âlimlerinin <i>İyyâke</i> Lafzındaki İhtilâfı].....	189
Mebhas-ı Sâni [İbâdetin Ma'nâsı, Dereceleri ve Fazîleti]	190
Mebhas-ı Sâlis [İstitâatin Lügat ve Örfî Manası]	191
Mebhas-ı Râbi' [Âyetin İ'râbı].....	194
Teznîb [İltifât Sanatı]	195
İHDİNE'S-SİRÂTA'L-MÜSTEKİM	198
Mebhas-ı Evvel [Hidâyetin Lügat ve Örfî Ma'nâsı, Kısımları]	198

Mebhas-ı Sâni [<i>Sırât</i> Kelimesinin Ma'nası ve Kırâat Âlimlerinin Bu Konudaki İhtilâfı]	199
Mebhas-ı Sâlis [Âyetin İ'râbı]	200
SİRÂTA'LLEZÎNE EN'AMTE ALEYHİM	201
Mebhas-ı Evvel [İn'âmın Ma'nası ve Âlimlerin Ni'met Verilenler Hakkındaki İhtilâfı]	201
Mebhas-ı Sâni [İlâhî Ni'metler]	202
Mebhas-ı Sâlis [Âyetin İ'râbı]	202
Dakîka [İhdine's-Sırâta'l-Müstekîm'le Birlikte Sırâta'llezîne En'amte Aleyhim Buyrulmasının Hikmeti]	203
GAYRÎ'L-MAĞDÛBÎ ALEYHİM VE LE'D-DÂLLÎN	203
Mebhas-ı Evvel [<i>Gayr</i> , <i>Gadab</i> ve <i>Dalâlet</i> Kelimelerinin Ma'naları]	204
Mebhas-ı Sâni [Âyetin İ'râbı]	204
Hâtîme [Fâtiha'ya Âit Bazı Önemli Faydalar]	206
Fâide-i Ūlâ [Allâh'tan Başka Hiçbir Şeyin Hamde Lâyık Olmaması]	206
Fâide-i Sâniye [İnsânın Allâh'a Hamd ve Şükretmedeki Âcizliği]	206
Fâide-i Sâlise [Hamd ve Medih Gerekçeleri]	207
Fâide-i Râbi'a [Allâh'ın Kulunu Terbiye Etme Örnekleri]	207
Fâide-i Hâmise [Allâh'ın Terbiye Etmesinin Mahlûkatın Terbiye Etmesinden Farklılığı]	208
Fâide-i Sâdisiye [Allâh'ın <i>Mâliki Yevmi'd-Dîn</i> Kavlindeki Murâdı]	209
Fâide-i Sâbi'a [Allâh, Rab, Rahmân, Rahîm ve Mâlik İsimlerinin Sûrede Yer Almasının Hikmeti]	209
Fâide-i Sâmine [<i>İyyâke Ne'büdü ve İyyâke Neste'in</i> Âyetinin Tevhîde Delâleti]	209
Fâide-i Tâsi'a [Kulun Fi'linde Allâh'ın Yardımının Gerekliliği]	210
Fâide-i Âşira [Kulun Sırât-ı Müstekîmi Talep Etme Sebepleri]	210
Tenbîh [Şeytanın İnsâna Girdiği Yollar]	210
Fâide-i Hâdiye Aşra [Fâtiha Sûresi'nin İhtivâ Ettikleri]	211
EK 2: TENVÎRU BESÂİRİ ULÎ'L-ELBÂB Bİ-TEFSÎRİ DEKÂİKİ ÜMMİ'L-KİTÂB ADLI ESERİN BAŞLANGIÇ VE BİTİŞ GÖRSELLERİ	213
ÖZGEÇMİŞ	215

TEZ ONAY SAYFASI

Müberra TAŞKAN tarafından hazırlanan “NÛH B. MUSTAFA EL-KONEVÎ’NİN *TENVÎRU BESÂİRİ ULÎ’L-ELBÂB BÎ-TEFSİRİ DEKÂİKİ ÜMMÎ’L-KİTÂB* ADLI FÂTIHA SÛRESİ TEFSİRİ (İNCELEME VE METİN)” başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Dr. Öğr. Üyesi Şükrü MADEN

Tez Danışmanı, Tefsir Anabilim Dalı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Oy Birliği ile Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 07/07/2020

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Dr. Öğr. Üyesi Şükrü MADEN (KBÜ)

Üye : Dr. Öğr. Üyesi M. Sami ÇÖLLÜOĞLU (KBÜ)

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Ercan ŞEN (AKÜ)

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans Tezi derecesini onamıştır.

Prof. Dr. Hasan SOLMAZ

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntılarım intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: Müberra TAŞKAN

İmza :

ÖNSÖZ

Asr-ı saadetten günümüze tefsir sahasında zengin bir literatür vücuda gelmiştir. Osmanlı dönemi ilim hayatındaki Kur'ân ve tefsir çalışmaları bu literatürün bir bölümünü teşkil etmektedir. Bu dönem tefsir literatürüne kaleme aldığı Fâtiha sûresi tefsiriyle katkı sağlayan âlimlerden biri XVII. yüzyılda yaşamış ve Konya müftüsü olarak görev yapmış Nûh b. Mustafa'dır (öl. 1070/1660). Çalışmada Nûh b. Mustafa'nın Fâtiha sûre tefsiri inceleme konusu yapılmıştır. İncelememizde *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb bi-tefsîri dekâiki Ümmi'l-Kitâb* isimli tefsirin adı, müfessire âdiyeti, telifi, ithâfı, telif ve istinsâh tarihleri, nüshaları ve tavsifi, muhtevası, üslûbu ve kaynaklarından bahsedilmiştir. Ardından eser tefsir ve bazı Kur'ân ilimleri açısından tahlil edilmiş, rivâyet ve dirâyet yönü, ihtiva ettiği ulûmü'l-Kur'ân dalları bakımından hususiyetleri zikredilmiştir. Son olarak tefsirin metni, çalışmanın ek kısmında transkripsiyonlu bir hâlde neşredilmiştir.

Öncelikle hayatımın her merhalesinde ve bilhâssa çalışmam esnasında bana rahat ve huzurlu bir ortam sağlayan, maddî-manevî destek, hizmet, ikram ve yardımda bulunan başta annem ve babam olmak üzere biricik aileme teşekkür etmek isterim. Lisans döneminden bugüne öğrenciliğim esnasında yaptığı her türlü yardım ile çalışmamı muhteva ve teknik hususlar konusunda nitelikli bir hâle getirebilmem adına cömertçe verdiği fikir, öneri, bilgi, katkı ve paylaşımlardan dolayı saygıdeğer danışmanım Sayın Dr. Öğr. Üyesi Şükrü Maden'e minnet borçluyum. Görüş ve katkılarıyla Dr. Öğr. Üyesi Ercan Şen, Dr. Öğr. Üyesi Mahmut Sami Çöllüoğlu, Arş. Gör. Mustafa Suna, Dr. Öğr. Üyesi Ömer Faruk Habergetiren ve Doç. Dr. Ziya Şen'e, dönem arkadaşlarım Esra Çınar ve Reyhan Karaahmetoğlu'na, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Müdürlüğü'ne ve bugüne kadar üzerimde hakkı olan, emeği geçen herkese cân ü gönülden teşekkür ederim.

Müberra TAŞKAN

Kocaeli, 2020

ÖZ

Sûrelerin fazîlet ve önemi ya da müstakil Kur'ân tefsirinin zorluğu gibi durumlar sûre tefsirlerini ortaya çıkaran sâiklerdendir. Bu sûreler içerisinde Hz. Peygamber'in (s.a.v) uyarı, medih, fazîlet ve havâssa dair beyanlarıyla Fâtiha, pek çok âlimi cezbederek üzerinde çalışmaya sevk etmiştir. Osmanlı âlimleri de bu durumdan etkilenmiş Fâtiha, Osmanlı dönemi içerisinde en çok tefsir edilen sûre özelliğini kazanmıştır. Çalışmada Nûh Efendi'nin *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb bi-tefsîri dekâiki Ümmi'l-Kitâb* isimli Osmanlı dönemi Fâtiha sûresi tefsiri incelenmiştir. Birinci bölümde Nûh Efendi'nin hayatı, eserleri ve kaleme aldığı Fâtiha sûresi tefsirinin ismi, müfessire âidiyeti ve telif edilmesi gibi konulardan bahsedilmiştir. İkinci bölümde eser, rivâyet ve dirâyet tefsirince tahlil edilmiş ve ihtiva ettiği ulûmü'l-Kur'ân konularındaki beyanlar ortaya çıkarılmıştır.

XVII. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden Nûh b. Mustafa el-Konevî Amasya'da dünyaya gelmiş, Konya'da müftü olarak vazife almış ve 1070/1660 yılında Mısır'da vefat etmiştir. Eserlerinin toplam sayısı bilinmemekle birlikte büyük bir kısmı Süleymaniye ve Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Nûh Efendi incelediğimiz Fâtiha sûresi tefsirinde âyet, hadis, sahâbe, tâbiîn kavli ve Arap şiiri gibi rivâyet kaynaklarını kullanmakla beraber tefsirini ağırlıklı olarak dirâyet metoduna göre yazmıştır. Müellif dirâyet uygulamalarını lügat, sarf, nahiv, iştikâk, meânî ve bedî' ilimleriyle ilgili açıklamalar ve istitrâd üslûbu gereği değindiği beyanlarla en fazla dilbilimsel yorumlarında göstermiştir. Ayrıca sûrenin Mekkî olduğunu belirtmiş, fazîletlerine yer vermiş, i'râbını tespit etmiş ve sûrede tekrarın olup olmadığına değinerek Kur'ân ilimleriyle ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tefsir; Osmanlı; Sûre; Fâtiha; Nûh b. Mustafa; Konevî.

ABSTRACT

Facts such as the separate virtues and importance of the Qur'anic chapters or the difficulty of interpreting the entire Qur'an have brought about an exegetical literature on its chapters. Among the chapters, particularly *al-Fatiha* has drawn attention of numerous scholars owing to the Prophet's (pbuh) statements on its features. Ottoman scholars were likewise specially interested in *al-Fatiha*, making it the most interpreted Qur'anic chapter in the Ottoman era. In the study, a tafsir from that era, Nuh b. Mustafa's work, called *Tanwir Basair Uli al-Albab bi-Tafsir Daqaiq Umm al-Kitab* is dealt with. In the first chapter, following the author's biography and a list of his books, the said work is examined in particular. In the second chapter, an analysis of the work in terms of the two main methodologies of tafsir, the one based on narration (*riwaya*) and the other based on knowledge (*diraya*) is given, and the themes concerning the Qur'anic sciences, which are mentioned in the book are presented.

Nuh b. Mustafa al-Qonawi, a XVIIth century Ottoman scholar, born in Amasya served as a mufti in Konya and died in 1070/1660 in Egypt. Although the total number of his works is unknown, most of them are retained in Suleymaniye and Beyazit State Library. While Nuh b. Mustafa made use of the sources of narration such as Qur'anic verses, hadith, words of the companions or the successors and Arab poetry in the work in question, he mainly interpreted the verses of *al-Fatiha* according to the methodology of tafsir based on knowledge. The knowledge-based methodology of tafsir is observed in the author's explanations regarding various language sciences (such as lexicology, morphology, syntax, etymology) and most often in his linguistic comments. Introducing the chapter of *al-Fatiha* with its miscellaneous aspects, the author also made some evaluations about the Quranic sciences.

Keywords: Tafsir; Ottoman; Chapters; *al-Fatiha*; Nuh b. Mustafa; Qonawi.

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	Nûh b. Mustafa el-Konevî'nin <i>Tenvîru besâiri uli'l-elbâb bi-tefsîri dekâiki Ümmi'l-Kitâb</i> Adlı Fâtiha Sûresi Tefsiri (İnceleme ve Metin)
Tezin Yazarı	Müberra TAŞKAN
Tezin Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Şükrü MADEN
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans Tezi
Tezin Tarihi	07.07.2020
Tezin Alanı	Temel İslam Bilimleri
Tezin Yeri	KBÜ/LEE
Tezin Sayfa Sayısı	215
Anahtar Kelimeler	Tefsir; Osmanlı; Sûre; Fâtiha; Nûh b. Mustafa; Konevî.

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	Nûh. b. Mustafa el-Konevî's The Interpretation of Chapter of Fatiha, named "Tenvîru besâiri uli'l-elbâb bi-tefsîri dekâiki Ummi'l-Kitâb" (Review and Text)
Author of the Thesis	Müberra TAŞKAN
Advisor of the Thesis	Assistant Professor Şükrü MADEN
Status of the Thesis	Master Thesis
Date of the Thesis	07.07.2020
Field of the Thesis	Basic Islamic Science
Place of the Thesis	KBU/LEE
Total Page Number	215
Keywords	Tafsir; Ottoman; Chapters; <i>al-Fatiha</i> ; Nuh b. Mustafa; Qonawi.

KISALTMALAR

a	: Yazma Eserde Varağın Ön/Vech Sayfası
a.mlf.	: Aynı Müellif
b	: Yazma Eserde Varağın Arka/Zahr Sayfası
b.	: bin, ibn (oğlu)
b.y.	: Basım Yeri Yok
bk.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
Hz.	: Hazreti
İBB	: İstanbul Büyükşehir Belediyesi
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
İSAM	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi
No.	: Numara
nşr.	: Neşreden
öl.	: Ölüm Tarihi
s.a.v.	: Sallallâhü aleyhi ve sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
ts.	: Tarihsiz
TÜYATOK	: Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu
TYEKB	: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
v.dğr.	: ve diğerleri
y.y.	: Yayıncı Yok
yy.	: Yüzyıl

ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ

Kur'ân-ı Kerîm, İslâm dininin en temel başvuru metnidir. Nüzûlünden bugüne kadar Müslümanlar Kur'ân'ın anlaşılmasına dair çok sayıda eser kaleme almışlardır. Bu eserlerin büyük bir kısmının amacı, maksad-ı ilâhînin insanlara ulaşmasına yöneliktir. Bu amaca bağlı olarak farklı dönemlerde farklı sebeplerle kaleme alınmış geniş bir literatür vücûda gelmiştir. Osmanlı dönemi tefsir çalışmaları da bu geniş literatürün bir parçasını teşkil etmektedir.

Osmanlı dönemi tefsir birikimi genel hatlarıyla incelendiğinde büyük ölçüde hâşiye geleneğinin hâkim olduğu görülmektedir.¹ Abdullah Aydemir, bu dönemin ilmî faaliyetlerinde tefsir ile meşguliyetin ve bu meşguliyetin hâşiye ve ta'likâ üzerindeki ağırlığına dair şu açıklamalarda bulunmuştur:

“Osmanlı İmparatorluğu hudutları dâhilinde, asırlar boyunca büyük ilmî ve edebî faaliyetler kaydedilmiştir. Bu arada tefsir ile meşgul olan bilginlerin büyük sayıda mevcut olduğu görülmektedir. Ancak Kur'ân-ı Kerîm'in tefsirini tam olarak yazanlar azdır. Büyük ekseriyet, daha evvelki asırlarda yazılmış tefsirlere, hâşiye ve ta'likâlar vücûda getirmişlerdir.”²

Osmanlı dönemini büyük oranda etkisi altına alan hâşiye türü çalışmalardan farklı olarak sûre tefsirleri de Osmanlı tefsir literatürünün önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Bu dönem sûre tefsirlerinin büyük bir kısmı, toplumun savaşlardaki motivasyonunu artırıcı işleve sahip Fetih sûresi ve fazîletine dair rivâyetlerin mevcut olduğu Fâtîha, Yâsîn ve İhlâs gibi sûreler üzerinde kaleme alınmıştır.³ Sûre tefsirlerinde müelliflerin eserlerini mensubu olduğu ilmî geleneğe göre yazdıkları göze çarpmaktadır. Bu yönüyle Osmanlı dönemi sûre tefsirleri kaleme alındığı ilk zamanlarda tefsirde gelenek oluşturma, Kur'ân yorumunda tercih edilen ekolü gösterme ve önemli bir konuyu Kur'ân'dan hareketle açıklama durumlarında aracı

¹ Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları (Kuruluştan X/XVI. Asrın Sonuna Kadar)* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006), 94. Osmanlı dönemindeki tefsir literatüründeki şerh, hâşiye ve ta'lik türü eserler hakkında bk. Muhammed Abay, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir İle İlgili Eserler Bibliyografyası”, *Dîvân: İlmî Araştırmalar* 1/6 (1999), 258-299; Şükrü Maden, “Osmanlılar'da el-Keşşâf ve Envârü't-Tenzil Hâşiyeleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011), 255-272; Şükrü Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Şeyhzâde'nin Envârü't-Tenzil Hâşiyesi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 325-381; Mustafa Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 86-90.

² Abdullah Aydemir, *Büyük Türk Bilgini Şeyhulislâm Ebussuûd Efendi ve Tefsirdeki Metodu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993), 26-27.

³ Osmanlı tefsir literatüründeki bazı sûre tefsirleri için bk. Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, 81-84.

konumda olmuştur. Molla Fenârî'nin (öl. 834/1431) *Aynü'l-a'yân* adlı eserini vahdet-i vücûd anlayışıyla kaleme alması bu tespitlerin bir örneğini oluşturmaktadır.⁴

Genel itibariyle sûre tefsirlerinin ortaya çıkmasının altında farklı sâikler yer almıştır. Söz konusu sûrenin fazîlet ve önemi, kişinin müstakil Kur'ân tefsirine maddî-manevî güç yetirememesi ve yaşın kemale ermesi sonucu bir sûrenin müfessiri olma şerefiyle Allâh'ın huzuruna çıkma isteği bu tür eserlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan hususların başında gelmektedir.⁵ Sûre tefsirlerinin yazılma sebepleri hakkında daha ayrıntılı bilgi sahibi olabilmek için bu tefsirlerin muhteva ve isimleri, telif sebepleri hakkında müellif beyânlarının detaylı bir şekilde incelenmesine ihtiyaç bulunmaktadır.

Sûre tefsirleri içerisinde en fazla göze çarpan Fâtiha sûresi tefsirlerinin ortaya çıkış sebepleri ise daha farklı niteliktedir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bu sûre hakkındaki uyarı, medih, fazîlet ve havâssa dair beyânları, müelliflerin sûrenin hem tefsir edene hem de okuyana sınırsız sevap kazandıracığına, onu okuyanın Kur'ân'ı okumuş, onu tefsir edenin bütün Kur'ân'ı ve bütün semâvî kitapları tefsir etmiş gibi sevâba nail olacağına, havâssı ve menâfiinin hem müfessire hem de Hz. Muhammed (s.a.v.) ümmetine mazhariyetler sağlayacağına inanmaları ve onu şifa olan ilâhî bir menba olarak görmeleri gibi durumlar, âlimleri bu sûreyi tefsire götüren sâiklerden olduğu bilinmektedir.⁶ Bu gerekçeler, Osmanlı dönemi Fâtiha sûre tefsirlerinin kaleme alınmalarında rol oynamış, bu dönemde Fâtiha sûresi diğer sûrelere nazaran daha fazla tefsir edilen sûre özelliğini kazanmıştır.⁷

Araştırmalara göre 14-18. yüzyıllar arasında Osmanlı döneminde otuz dokuz adet Fâtiha sûresi tefsiri kaleme alınmıştır.⁸ Bu dönem Fâtiha sûresi tefsir çalışmalarının özelliklerinden birisi çoğunun Arapça kaleme alınmasıdır. Bununla birlikte İsmâil Ankaravî (öl. 1041/1631), Abdülmecid Sivâsî (öl. 1049/1639) ve İsmâil

⁴ Ahmet Faruk Güney, "Gaza Devrinde Kur'ân'ı Yorumlamak: Fetih Öncesi Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Eserleri", *Dîvân: İlmî Araştırmalar* 10/18 (2005), 209.

⁵ Ziya Demir, *İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fatiha Tefsirleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1987), 1-182 (Giriş kısmı).

⁶ Fâtiha sûresi tefsirlerinin diğer telif sebepleri için bk. Demir, *İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fatiha Tefsirleri*, 1-182 (Giriş kısmı).

⁷ Şükrü Maden, "Öne Çıkan Konuları İtibariyle Osmanlı Dönemi Fâtiha Sûresi Tefsir Literatürü", *Osmanlı Düşüncesi: Kaynakları ve Tartışma Konuları*, ed. Fuat Aydın vd. (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019), 559.

⁸ Osmanlı döneminde Fâtiha sûresi üzerine yazılan tefsirler hakkında bk. Maden, "Öne Çıkan Konuları İtibariyle Osmanlı Dönemi Fâtiha Sûresi Tefsir Literatürü", 562-564.

Hakkı Bursevî (öl. 1137/1725) gibi âlimler tefsirlerini Türkçe yazmışlardır. Yine şerh ve hâşiye türüne sahip bir kısım Fâtiha sûresi tefsirleri bu dönemde görülmektedir. Mehmed Şah b. Molla Fenârî (öl. 839/1435), Kınalızâde Ali Efendi (öl. 979/1572) ve Ebüssuûd Efendi'nin (öl. 982/1574) *Envârü't-tenzîl*'in Fâtiha tefsiri kısmına hâşiye yazmaları bu duruma örnek teşkil etmektedir. Osmanlı dönemi Fâtiha sûre tefsirlerinin bir başka açıdan kendisini gösteren yönü pek çoğunun Molla Fenârî, Cemâl Halvetî (öl. 899/1494) ve Azîz Mahmud Hüdâyî (öl. 1038/1628) gibi mutasavvıf kimliğine sahip âlimlerin kalemiyle telif edilmeleridir.⁹ Osmanlı dönemi Fâtiha sûresi tefsirlerinden biri de Amasya'da dünyaya gelip bir müddet Konya müftüsü olarak görev yapan Nûh b. Mustafa el-Konevî'ye aittir.

Ülkemizde Nûh Efendi üzerinde akademik çalışmalar 2000'li yıllardan itibaren başlamış ve bazı eserleri tez, kitap, makale ya da tebliğ mahiyetinde çalışılmıştır.¹⁰ Tespit edebildiğimiz kadarıyla *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb bi-tefsîri dekâiki Ümmi'l-Kitâb* adlı eseri ise henüz akademik çalışmaya konu olmamıştır. Bu çalışmanın

⁹ Maden, "Öne Çıkan Konuları İtibariyle Osmanlı Dönemi Fâtiha Sûresi Tefsir Literatürü", 561.

¹⁰ Nûh b. Mustafa el-Konevî ve eserleri hakkında yapılmış çalışmalar için bk. Hayati Yılmaz, "Nûh b. Mustafa el-Konevî'nin er-Risâle fi'l-fark beyne'l-hadisî'l-kudsî ve'l-Kur'ân ve'l-hadisî'n-nebevî Adlı Risâlesi", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 1/1 (2003), 167-178; Mehmet Seçkiner, *Amasyalı Nuh b. Mustafa'nın Tenzihu'l-İmam Ebî Hanîfe anî't-türrehâtî's-sahîfe Eserinin Tahkiki* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 1-66; Ömer Türker, "Nûh b. Mustafa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/230-231; Hafsa Şenses, *Nuh b. Mustafa ve el-Kelimâtü's-Şerîfe Fî Tenzihî Ebî Hanîfe İsimli Eserinin Tahlil ve Tahkiki* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 1-92; Mehmet Ali Aytekin, *Nuh b. Mustafa'nın "el-Kelimâtü's-Şerîfe Fî Tenzihî Ebî Hanîfe" Adlı Eserinin Edisyon Kritiği* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 1-55; a.mlf., "Nûh b. Mustafa'nın el-Kelimâtü's-Şerîfe fî Tenzihî Ebî Hanîfe Adlı Eserinin Tahkikli Neşri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 203-244; Murat Şimşek, "Nûh b. Mustafa'nın (v. 1070/1660) ed-Dürrü'l-Münazzam Fî Menâkıbi'l-İmâmî'l-A'zam Adlı Eserinin Tahkikli Neşri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 417-440; Mehmet Özdemir, "Nûh b. Mustafa'nın Mecmûa-i Gazeliyyât'ı", *Journal of Turkish Language and Literature* 2/2 (2016), 95-128; a.mlf., *Mecmûa-i Gazeliyyât* (PDF: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017), 1-384; Mustafa Aktaş, *Nuh b. Mustafa el-Konevî'nin "el-Fevâidü's-Seniyye fî'l-Mesâilî'd-Dîniyye" Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 1-50; Kaşif Hamdi Okur, "Amasyalı Fakih Nuh b. Mustafa ve İctihad ve Taklidle İlgili Görüşleri", *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu - International Amasya Scholars' Symposium - Bildiriler Kitabı - I* (Amasya, 2017), 339-346; Şükrü Koç, *Osmanlı Âlimlerinden Nuh b. Mustafa'ya Göre Risâlet ve Nübüvvet Arasındaki Farklar* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 1-146; Necmeddin Güney, "Nuh b. Mustafa'nın ed-Dürrü'l-munazzam'ı ve Hanefî Menâkıb Literatüründeki Yeri", *İslam Te'lif Geleneğinde Biyografi Yazıcılığı*, ed. Hidayet Aydar (İstanbul, 2018), 439-459; Abdülbaki Uysal, "Hızır ve Ricâlü'l-Gayb Bağlamında Nuh b. Mustafa'nın 'el-Kavlü'd-dâl Alâ Hayâti'l-Hadır ve Vücûdi'l-Ebdâl' Adlı Eseri", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 14 (2019), 435-460; Doğan Kaplan, "Nûh b. Mustafa'nın Şehrestânî'nin el-Milel ve'n-nihal Eserinin Türkçe Tercümesi Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma", *Mezhep Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2019), 256-318; Hamza Khelifati, "Nuh b. Mustafa el-Konevi (v.1070h.) ve 'Fethu'l-celil alâ abdihi'z-zelîl fî beyâni mâ verede fî'l-istihlâf fî'l-cümü'ati mine'l-ekâvil' adlı risalesi: İnceleme ve Tahkik", *Van İlahiyat Dergisi* 7/11 (2019), 194-206.

konusunu, XVII. yüzyıl Osmanlı âlimi Nûh b. Mustafa el-Konevî'nin yazmış olduğu *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb bi-tefsîri dekâiki Ümmi'l-Kitâb* isimli Fâtiha sûresi tefsiri oluşturmaktadır.

ARAŞTIRMANIN AMACI

Nûh b. Mustafa el-Konevî'nin yazmış olduğu *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb bi-tefsîri dekâiki Ümmi'l-Kitâb* isimli eserin tefsir ve Kur'ân ilimleri perspektifinden incelenmesi, müellifin nasıl bir üslûb ve anlayışa sahip olduğunun belirlenmesi çalışmanın temel amacını teşkil etmektedir. Ayrıca müellifin kişiliği, eserleri, tefsirinin isminin ne olduğu, nasıl telif edildiği ve kime armağan edildiği gibi konularda kifâyetli bilgilerin verilmesi ve tefsirin transkripsiyonlu bir metin şeklinde okuyucuya sunulması da çalışmanın amaçlarındandır.

Buradan hareketle çalışma iki ana bölüme ayrılmıştır. İlk bölümde Nûh b. Mustafa el-Konevî'nin hayatı, eserleri ve müellifin Fâtiha sûresi tefsiri çeşitli açılardan ele alınmıştır. Bu bölümde öncelikle tabakât kitapları ekseninde müellifin hayatı hakkında nerede doğduğu, hangi nisbelerle anıldığı, eğitim hayatı ve vazifelerinin ne olduğu gibi konularda temel bilgiler verilmiş ve katalog taramaları sonucunda ulaşılan eserleri dilleri, içerikleri, kütüphane kayıtları ve varsa üzerinde yapılmış çalışmalar gözetilerek tanıtılmıştır. Ardından *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb bi-tefsîri dekâiki Ümmi'l-Kitâb*'ın ismi, Nûh Efendi'ye âidiyeti, telifi, armağan edilmesi, telif ve istinsâh tarihi, nüshaları ve nitelikleri, anlatım özellikleri, muhtevası ve kaynaklarından bahsedilmiştir. İkinci bölümde eser, tefsir ve Kur'ân ilimleri açısından ele alınmıştır. Öncelikle sûre rivâyet ve dirâyet tefsirince tahlil edilmiş, akabinde müellifin Mekkî-Medenî, fezâilü'l-Kur'ân, tekrârü'l-Kur'ân ve i'râbü'l-Kur'ân ilimleriyle ilgili görüşleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Ayrıca çalışmanın ek kısmında Türkçe yazılmış *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb bi-tefsîri dekâiki Ümmi'l-Kitâb*'ın transkripsiyonlu metni yer almıştır. Neşredilen bu metinle XVII. yüzyıl Osmanlı dönemi Türkçe Fâtiha sûresini oluşturan eserin tefsir dili ve tefsir anlayışının nasıl olduğunun somut bir örneğinin gözler önüne serilmesi hedeflenmektedir.

Metnin incelenme ve transkribe edilerek neşredilmesinde esas alınan nüsha, Osman b. İbrahim el-Bosnevî el-Modrîcî tarafından 3 Zilkade 1126 (10 Kasım 1714)

tarihinde müellif nüshasından istinsâh edilmiş olup İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi 115 numarada kayıtlı bulunmaktadır. Bu nüsha haricinde Mısır kütüphanesinde de eserin bir nüshası bulunmakla birlikte bu nüshayı temin etme imkânımız olamamıştır.

Çalışmada dipnot tekniği olarak İSNAD atıf sistemi 2. edisyon¹¹ tercih edilmiştir.

ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Çalışmada Nûh b. Mustafa'nın hayatı hakkında bilgi sahibi olabilmek için, Muhibbî'nin (öl. 1111/1699) *Hulâsatü'l-eser fi a'yâni'l-karni'l-hâdî aşer*, Bağdatlı İsmâil Paşa'nın (öl. 1839/1920) *Hediyetü'l-ârifin: Esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, Bursalı Mehmed Tâhir Efendi'nin (öl. 1925) *Osmanlı Müellifleri*, Hayreddin ez-Ziriklî'nin (öl. 1976) *el-A'lâm*, Ömer Rıza Kehhâle'nin (öl. 1987) *Mu'cemü'l-müellifin*, Ali Rıza Karabulut ve Ömer Rıza Karabulut'un *Mu'cemü't-târîh: et-Türâsü'l-İslâmî fi mektebâti'l-âlem ve Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde Ömer Türker'in yazmış olduğu "Nûh b. Mustafa" maddesinden yararlanılmıştır.

Müellifin eserleri ve bu eserlerin kütüphane bilgileri ve dilleri için Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi'nin Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanı ve Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'nın Yazma Eserler Portalı'ndan istifade edilmiştir. Eserlerin muhtevasını ortaya koyarken ise Nûh Efendi hakkında yapılmış yüksek lisans tezlerinden ve makale türü çalışmalardan yararlanılmıştır.

Eser tefsir ve Kur'ân ilimleri açısından incelenirken terimler ve konular hakkında bilgi vermek amacıyla Bedreddin Zerkeşî'nin (öl. 794/1392) *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*, Seyyid Şerîf Cürçânî'nin (öl. 816/1413) *et-Ta'rîfât*, Celaeddin Süyûtî'nin (öl. 911/1505) *el-Itkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, Muhammed Abdülazîm Zürkânî'nin (öl. 1948) *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*, İsmail Cerrahoğlu'nun *Tefsir Tarihi*, Muhsin Demirci'nin *Tefsir Tarihi* ve *Tefsir Usûlü*, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nin konu hakkında yazılmış maddeleri ve bazı makalelerden yararlanılmıştır.

Çalışmamızda yer verilen âyetlerin meâllerinde bazı tasarruflarla birlikte 2010

¹¹ <https://www.isnadsistemi.org/>

yılında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayınlanan Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin'in çevirdiği *Kur'ân-ı Kerîm Meâli* esas alınmıştır.

Hadislerin tahrîcinde İmâm Mâlik'in (öl. 179/795) *el-Muvatta'*, Ahmed b. Hanbel'in (öl. 241/855) *el-Müsned*, Müslim b. Haccâc'ın (öl. 261/875) *el-Câmi'u's-sahîh*, İbn Mâce'nin (öl. 273/887) *es-Sünen*, Ebû Dâvûd es-Sicistânî'nin (öl. 275/889) *es-Sünen*, Tirmizî'nin (öl. 279/892) *el-Câmi'u's-sahîh*, Nesâî'nin (öl. 303/915) *es-Sünen*, İbn Hibbân'ın (öl. 354/965) *el-Müsnedü's-sahîh* ve Dârekutnî'nin (öl. 385/995) *es-Sünen* gibi kitapları incelenmiştir.

1. BİRİNCİ BÖLÜM

NÛH B. MUSTAFA EL-KONEVÎ VE *TENVÎRU BESÂİRİ ULÎ'L-ELBÂB Bİ-TEFSİRİ DEKÂİKİ ÜMMÎ'L-KİTÂB* ADLI FÂTİHA SÛRESİ TEFSİRİ

1.1. Nûh b. Mustafa el-Konevî

1.1.1. Hayatı

Nûh Efendi hakkında kaynaklarda detaylı bilgi yer almamakla birlikte bu bilgilerin büyük bir kısmına onunla aynı asırda yaşamış Muhibbî'nin *Hulâsatü'l-eser fi a'yâni'l-karni'l-hâdî aşer* isimli eserinden ulaşılmaktadır. İsmi Nûh b. Mustafa'dır.¹² Doğum tarihiyle ilgili bilgi bulunmayıp sadece Amasya'da dünyaya geldiği ifade edilmiştir.¹³

Kaynaklarda “el-Hanefî”,¹⁴ “er-Rûmî”,¹⁵ “el-Konevî”,¹⁶ “el-Mısrî”,¹⁷ “el-Müfî”,¹⁸ “el-Osmânî”,¹⁹ “es-Sûfî”²⁰ ve “el-Halvetî”²¹ gibi nisbelerle mukayyedir.

Tabakât müellifleri, Nûh b. Mustafa'nın eğitim hayatı ve vazifesi hakkında

¹² Muhammed el-Emîn el-Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser fi a'yâni'l-karni'l-hâdî aşer* (Beyrut: Dâru Sâdir, ts.), “Nûh b. Mustafa er-Rûmî el-Hanefî”, 4/458; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-ârifîn: Esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), “el-Konevî Nûh b. Mustafa”, 2/498; Bursalı Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, çev. Ali Fikri Yavuz - İsmail Özen (İstanbul: Meral Yayınevi, ts.), 1/416; Hayreddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), “Nûh er-Rûmî”, 8/51; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn* (Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, ts.), “Nûh er-Rûmî”, 13/119; Ali Rıza Karabulut - Ahmed Turan Karabulut, *Mu'cemü't-târih: et-Türâsü'l-İslâmî fi mektebâti'l-âlem* (Kayseri: Dârü'l-Akabe, 1422/2001), “Nûh b. Mustafa er-Rûmî el-Hanefî”, 5/3857; Türker, “Nûh b. Mustafa”, 33/230.

¹³ Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, 1/416; Ziriklî, “Nûh er-Rûmî”, 8/51; Karabulut - Karabulut, “Nûh b. Mustafa er-Rûmî el-Hanefî”, 5/3857; Türker, “Nûh b. Mustafa”, 33/230.

¹⁴ Muhibbî, “Nûh b. Mustafa er-Rûmî el-Hanefî”, 4/458; Bağdatlı İsmail Paşa, “el-Konevî Nûh b. Mustafa”, 2/498; Ziriklî, “Nûh er-Rûmî”, 8/51; Kehhâle, “Nûh er-Rûmî”, 13/119. Nûh Efendi de incelediğimiz tefsirde bu mahlası kullanmayı tercih etmiştir. Bk. Nûh b. Mustafa el-Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb bi-tefsiri dekâiki Ümmi'l-Kitâb* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 115), 1b.

¹⁵ Muhibbî, “Nûh b. Mustafa er-Rûmî el-Hanefî”, 4/458; Ziriklî, “Nûh er-Rûmî”, 8/51; Kehhâle, “Nûh er-Rûmî”, 13/119; Karabulut - Karabulut, “Nûh b. Mustafa er-Rûmî el-Hanefî”, 5/3857; Türker, “Nûh b. Mustafa”, 33/230.

¹⁶ Bağdatlı İsmail Paşa, “el-Konevî Nûh b. Mustafa”, 2/498; Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, 1/416; Karabulut - Karabulut, “Nûh b. Mustafa er-Rûmî el-Hanefî”, 5/3857; Türker, “Nûh b. Mustafa”, 33/230.

¹⁷ Türker, “Nûh b. Mustafa”, 33/230.

¹⁸ Bağdatlı İsmail Paşa, “el-Konevî Nûh b. Mustafa”, 2/498.

¹⁹ Karabulut - Karabulut, “Nûh b. Mustafa er-Rûmî el-Hanefî”, 5/3857.

²⁰ Karabulut - Karabulut, “Nûh b. Mustafa er-Rûmî el-Hanefî”, 5/3857.

²¹ Karabulut - Karabulut, “Nûh b. Mustafa er-Rûmî el-Hanefî”, 5/3857.

Muhibbî kadar ayrıntı bilgi vermemiş onun tahsilini Amasya’da yaptığını²² ve Konya’da müftü olarak vazife aldığını²³ söylemişlerdir.

Muhibbî ise Nûh Efendi’nin, Kahireli Hanefî fukahâdan İbn Gânim el-Makdisî’nin (öl. 1004/1596) öğrencisi Abdülkerîm es-Sûsî’den fıkıh ilmini, Mısır muhaddisi Muhammed el-Hicâzî’den (öl. 1035/1624) de hadis ilmini okuduğunu açıklamıştır.²⁴ Ayrıca Hasan b. Ali el-Halvetî aracılığıyla Halvetî tarikatına bağlanmış ve hırka giymiştir.²⁵

Bazı kaynaklardaki bilgilere göre Nûh Efendi, hemşehrisi Ömer Paşa’nın Mısır Valiliği’ne atanmasıyla Mısır’a göç etmiştir.²⁶ Fakat bu göçün hangi dönemde gerçekleştiği ve bir defaya mahsus olup olmadığı belli değildir.

Muhibbî, Nûh Efendi’nin ilmî kişiliği hakkında da bilgiler vermiştir. Onu özellikle tefsir, fıkıh, usûl ve kelâm olmak üzere pek çok ilim konusunda önde bir âlim, güzel ahlak sahibi olarak nitelemiştir.²⁷

Osmanlı dönemi hadis ilmiyle ilgili faaliyetler üzerine bir doktora tezi hazırlayan Altuntaş, İsâ es-Seâlibî’nin (öl. 1080/1669), Nûh b. Mustafa el-Konevî’den Kahire’de hadis dinlediğini ve ondan icâzet aldığını tespit etmiştir.²⁸

Nûh b. Mustafa’nın vefatı, kaynakların çoğunda 1070 (1659/1660),²⁹ bir kısmında ise buna gün ve ay eklenerek 22 Zilkade 1070 (30 Temmuz 1660)³⁰ olarak belirtilmiştir. Müellifin vefat tarihi hakkında kaynaklarda fikir birliği sağlanamasa da 1070/1660 senesinde vefat ettiği konusunda ittifak edilmiştir. Nûh Efendi Kahire’de vefat etmiş,³¹ Karâfetü’l-Kübrâ hazîresine defnedilmiştir.³² Kabrinin üzerine bir vezir

²² Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, 1/416; Ziriklî, “Nûh er-Rûmî”, 8/51.

²³ Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, 1/416; Ziriklî, “Nûh er-Rûmî”, 8/51; Kehhâle, “Nûh er-Rûmî”, 13/119; Karabulut - Karabulut, “Nûh b. Mustafa er-Rûmî el-Hanefî”, 5/3857; Türker, “Nûh b. Mustafa”, 33/230.

²⁴ Muhibbî, “Nûh b. Mustafa er-Rûmî el-Hanefî”, 4/458-459.

²⁵ Muhibbî, “Nûh b. Mustafa er-Rûmî el-Hanefî”, 4/459; Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, 1/416; Türker, “Nûh b. Mustafa”, 33/230.

²⁶ Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, 1/416; Türker, “Nûh b. Mustafa”, 33/230.

²⁷ Muhibbî, “Nûh b. Mustafa er-Rûmî el-Hanefî”, 4/458.

²⁸ Mustafa Celil Altuntaş, *Osmanlı Döneminde Hadis İlimi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 88.

²⁹ Muhibbî, “Nûh b. Mustafa er-Rûmî el-Hanefî”, 4/459; Bağdatlı İsmail Paşa, “el-Konevî Nûh b. Mustafa”, 2/498; Ziriklî, “Nûh er-Rûmî”, 8/51; Karabulut - Karabulut, “Nûh b. Mustafa er-Rûmî el-Hanefî”, 5/3857.

³⁰ Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, 1/416; Kehhâle, “Nûh er-Rûmî”, 13/119; Türker, “Nûh b. Mustafa”, 33/230.

³¹ Muhibbî, “Nûh b. Mustafa er-Rûmî el-Hanefî”, 4/459; Bağdatlı İsmail Paşa, “el-Konevî Nûh b. Mustafa”, 2/498; Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, 1/416; Ziriklî, “Nûh er-Rûmî”, 8/51;

tarafından büyük bir türbe yaptırılmıştır.³³

1.1.2. Eserleri

Nûh b. Mustafa farklı alanlarda farklı dil ve hacimlerde eserler kaleme almıştır. Bursalı Mehmed Tâhir, Nûh Efendi'nin yüze yakın eseri olduğunu belirtse³⁴ de telifâtının toplam sayısı kesin olarak bilinmemektedir. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi'nin Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanı³⁵ ve Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'nın Yazma Eserler Portalı³⁶ ekseninde müellifin tespit edilen eserleri aşağıda zikredilmiştir. Burada söz konusu bu eserler hakkında kısa tanıtıcı bilgiler vermek, eserlerin dilleri ve yer aldığı kütüphanelerle birlikte varsa üzerinde yapılmış çalışmalara da kısaca değinmek istiyoruz. Öte yandan muhtevası bilinmeyen eserlerin dilleri ve kütüphane bilgilerini zikretmekle iktifâ etmek istiyoruz:

1. Tefsir

- *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb bi-tefsîri dekâiki Ümmi'l-Kitâb*

Çalışmanın ana konusunu teşkil eden bu eser hakkında ileride ayrıntı bilgi verilecektir.

2. Fıkıh

- *Netâicü'n-nazar fî havâşi'd-Dürer ve'l-gurer*

Osmanlı âlimi Molla Hüsrev'in (öl. 885/1480) *Gurerü'l-ahkâm* isimli İslâm Hukûku'na dair eserinin yine kendisi tarafından *Dürerü'l-hükkâm fî şerhi Gureri'l-ahkâm* adıyla yazılmış şerhine Nûh Efendi'nin yazdığı haşiyedir.³⁷ Arap diliyle kaleme alınmış olup kütüphane kayıtlarındaki³⁸ nüsha sayısı eserin şöhretini gösterir niteliktedir.

Kehhâle, "Nûh er-Rûmî", 13/119; Karabulut - Karabulut, "Nûh b. Mustafa er-Rûmî el-Hanefî", 5/3857; Türker, "Nûh b. Mustafa", 33/230.

³² Muhibbî, "Nûh b. Mustafa er-Rûmî el-Hanefî", 4/459; Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, 1/416.

³³ Muhibbî, "Nûh b. Mustafa er-Rûmî el-Hanefî", 4/459.

³⁴ Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, 1/416.

³⁵ Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanı, "Aranan: Nuh b. Mustafa" (Erişim 27 Mayıs 2020).

³⁶ Yazma Eserler Portalı, "Aranan: Nuh b. Mustafa" (Erişim 27 Mayıs 2020).

³⁷ Aktaş, *Nuh b. Mustafa el-Konevî'nin "el-Fevâidü's-Seniyye fî'l-Mesâili'd-Dîniyye" Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, 6.

³⁸ Örnek nüshalar için bk. Millî Kütüphane, Nevşehir Ürgüp Tahsin Ağa İlçe Halk Kütüphanesi, 50 Ür 322; Raşit Efendi Yazma Eser Kütüphanesi, Raşit Efendi, 316; Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 350, Esad Efendi, 652, İzmir, 192, Laleli, 860, Şehid Ali Paşa, 745, Pertevnihal, 282; Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 1120; Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi, 782.

- ***Umdetü'r-rağbîn fi ma'rifeti ahkâmi imâdi'd-dîn***

Eserde taharet, abdest ve namaz konuları ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır.³⁹ Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi 571 ve 1142 numaralarda kayıtlı bulunan eser Arap diliyle kaleme alınmıştır.

- ***el-Kelâmü'l-mesûk li-beyâni mesâli'l-mesbûk***

Eser, âlimlerin mesbûkun imama yetiştigi rekat konusundaki ihtilaflarının anlatıldığı birinci bâb, bu konuyla ilgili meselelerin verildiği ikinci bâb ve müdrîk, lâhik, mesbuk kavramlarının tarifi, aralarındaki farkların anlatıldığı üçüncü bâb olmak üzere toplam üç kısımdan oluşmaktadır.⁴⁰ Arapça olarak telif edilen eserin bir nüshası⁴¹ Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi 1142 numarada bulunmaktadır. Şenses, Kütahya Vahit Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, Zeytinoğlu 617 numarada kayıtlı *Risâletü'l-es'ile ve'l-ecvibe* isimli Nûh Efendi'ye atfedilen eserin de bahsedilen bu eserin aynısı olduğunu ortaya çıkarmıştır.⁴²

- ***Fethu'l-celîl alâ abdihi'z-zelîl fi beyâni mâ verade fi'l-istihlâf fi'l-cum'ati mine'l-ekâvil***

Risâlede Cuma namazında hutbe okumak için cemaatten birinin belirlenmesi konusu ele alınmıştır.⁴³ Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa 652 numarada eserin bir nüshası kayıtlıdır.⁴⁴ Arapça olarak kaleme alınan risâle, Hamza Khelifati tarafından tahkîk edilmiştir.⁴⁵

- ***el-Lüm'a fi âhiri zuhri'l-cum'a***

Eser, Cuma namazından sonra dört rekatlık namaz kılınmasının sebebini

³⁹ Aytekin, *Nuh b. Mustafa'nın "el-Kelimâtü's-Şerife Fî Tenzihî Ebî Hanîfe" Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*, 9.

⁴⁰ Aytekin, *Nuh b. Mustafa'nın "el-Kelimâtü's-Şerife Fî Tenzihî Ebî Hanîfe" Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*, 9.

⁴¹ Diğer örnek nüshalar için bk. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, 652, Hacı Mahmud Efendi, 1782, Reşid Efendi, 1012, Reisülküttab, 170.

⁴² Şenses, *Nuh b. Mustafa ve el-Kelimâtü's-Şerife Fî Tenzihî Ebî Hanîfe İsimli Eserinin Tahlil ve Tahkîki*, 21.

⁴³ Hamza Khelifati, "Nuh b. Mustafa el-Konevi (v.1070h.) ve 'Fethu'l-celîl alâ abdihi'z-zelîl fi beyâni mâ verade fi'l-istihlâf fi'l-cümü'ati mine'l-ekâvil' adlı risalesi: İnceleme ve Tahkik", *Van İlahiyat Dergisi* 7/11 (2019), 195.

⁴⁴ Örnek nüshalar için bk. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 571, Veliyüddin Efendi, 1142; Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 1782.

⁴⁵ Bk. Khelifati, "Nuh b. Mustafa el-Konevi (v.1070h.) ve 'Fethu'l-celîl alâ abdihi'z-zelîl fi beyâni mâ verade fi'l-istihlâf fi'l-cümü'ati mine'l-ekâvil' adlı risalesi: İnceleme ve Tahkik", 194-206.

açıklamak üzere telif edilmiştir.⁴⁶ Süleymaniye ve Beyazıt Devlet Kütüphanelerinde birçok nüshası bulunmaktadır.⁴⁷ Arapça'dır. Mısır Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, Talat 469 numaradaki *Risâle-i erba'a rek'atletî tusalli ba'de salâti'l-cum'a* isimli eserin de bahsedilen telif olması muhtemeldir.

- ***el-İktidâ bi's-Şâfiî ve ademi cevâzih***

Eserde, Hanefî bir kişinin Şâfiî bir imamın arkasında hangi zaman ve şekilde namaz kılabilceği ve hangi durumlarda kılamayacağı konusu ele alınmıştır.⁴⁸ Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi 1142 numarada kayıtlıdır. Arapça'dır.

- ***Eşrafü'l-mesâlik fi'l-menâsik***

Hacca gideceklerin bilmeleri ve dikkat etmeleri gereken hususları ihtiva eden eser,⁴⁹ Arapça olarak kaleme alınmıştır. Kütahya Vahit Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, Zeytinoğlu 944 ve Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi 1012 numaralar eserin kayıtlı olduğu kütüphanelerdendir.⁵⁰

- ***es-Seyfü'l-mücezzem li kutâli men heteke hurmete'l-haremi'l-muharrem***

Eser, sultana itaatin gerekliliği, Kâbe'ye girerken ihramın şart olması ve Kâbe'nin temiz tutulmasının gerekliliği gibi konuları içermektedir.⁵¹ Arap diliyle yazılan eserin Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi 1782 numarada bir nüshası bulunmaktadır.⁵²

- ***Zübdetü'l-kelâm fi mâ yehtâcu ileyhi'l-hâs ve'l-â'm***

İtikat, ilmin fazîleti, taharet, namaz, zekât, oruç, hac, av, kurban, Kur'ân ve Sünnet'e ittibâ ve bidatlerden uzak durma, haram ve helal gibi konuları içermektedir.⁵³

⁴⁶ Aytekin, *Nuh b. Mustafa'nın "el-Kelimâtüş-Şerife Fî Tenzihî Ebî Hanîfe" Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*, 10.

⁴⁷ Nüshalar hakkında bk. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 1782, Hacı Beşir Ağa, 652; Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 571, Veliyüddin Efendi, 1142.

⁴⁸ Aytekin, *Nuh b. Mustafa'nın "el-Kelimâtüş-Şerife Fî Tenzihî Ebî Hanîfe" Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*, 10.

⁴⁹ Aytekin, *Nuh b. Mustafa'nın "el-Kelimâtüş-Şerife Fî Tenzihî Ebî Hanîfe" Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*, 10.

⁵⁰ Diğer bazı nüshalar için bk. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 1142; Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 2234, Süleymaniye, 386.

⁵¹ Aytekin, *Nuh b. Mustafa'nın "el-Kelimâtüş-Şerife Fî Tenzihî Ebî Hanîfe" Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*, 11.

⁵² Diğer örnek nüshalar için bk. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, 652; Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 571.

⁵³ Aytekin, *Nuh b. Mustafa'nın "el-Kelimâtüş-Şerife Fî Tenzihî Ebî Hanîfe" Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*, 16.

Kayseri Raşit Efendi Kütüphanesi, Raşit Efendi 1427 ve Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 2911 Türk diliyle yazılan eserin kayıtlı olduğu kütüphanelerdir.

- *el-Fevâidü's-seniyye fi'l-mesâili'd-dîniyye*

Eserde namazın lügavî ve şer'î manası, rükûnleri, farzları, vacipleri, sünnetleri gibi konular beyân edilmiştir.⁵⁴ Süleymaniye Kütüphanesi, Serez 1070 ve Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, KHK1710/01 nüshalarının mevcut olduğu kütüphanelerdendir. Arapça kaleme alınan eser, Mustafa Aktaş tarafından yüksek lisans tezi olarak tahkik ve tahlil edilmiştir.⁵⁵

- *el-Fevâidü's-sitte aşera fi beyâni'l-mes'eleli'l-mülakkabeti bi's-semâniyye*

Dört rekatlık nafîle namaz kılan kişinin bu rekatlerde kıraati terk etmesinin hükmünün beyân edildiği bir risâledir.⁵⁶ Arapça yazılan eserin Beyazıt Devlet ve Süleymaniye Kütüphanesi'nde nüshaları bulunmaktadır.⁵⁷

- *es-Sulâtü'r-rabbâniyye fi hükmi men edrake rek'aten mine's-sülâsiyye ve'r-rubâ'iyye*

Müellifin öğle, ikinci ve yatsı namazının son rekatine yetişen kişinin diğer rekatleri nasıl kaza edeceği sorusuna verdiği cevabının ilim ehline yadırganması sonucu doğruluğunu ispat etmek amacıyla kaleme aldığı risâledir.⁵⁸ Arapça kaleme alınan eserin birçok nüshası bulunmakla birlikte bir tanesi Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi 1142 numarada mevcuttur.⁵⁹

- *Risâle fi's-salavâti'l-hams*

Beş vakit namazın âyetlerle delilleri, namazla ilgili hikmetler gibi konular

⁵⁴ Aytekin, *Nuh b. Mustafa'nın "el-Kelimâtüş-Şerife Fî Tenzihî Ebî Hanîfe" Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*, 11.

⁵⁵ Bk. Aktaş, *Nuh b. Mustafa el-Konevî'nin "el-Fevâidü's-Seniyye fi'l-Mesâili'd-Dîniyye" Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, 1-50.

⁵⁶ Şenses, *Nuh b. Mustafa ve el-Kelimâtüş-Şerife Fî Tenzihî Ebî Hanîfe İsimli Eserinin Tahlil ve Tahkiki*, 15.

⁵⁷ Bk. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 571; Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, 652.

⁵⁸ Aytekin, *Nuh b. Mustafa'nın "el-Kelimâtüş-Şerife Fî Tenzihî Ebî Hanîfe" Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*, 13.

⁵⁹ Diğer örnek nüshalar hakkında bk. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, 652, Hacı Mahmud Efendi, 1782, Şehid Ali Paşa, 2709.

açıklanmıştır.⁶⁰ Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi 1142 numarada kayıtlıdır. Arapça'dır.

- ***el-Kelimâtü's-Şerîfe fî tenzîhi'l-İmâm Ebî Hanîfe ani't-türrahâti's-sehîfe***

İmâm A'zam (öl. 150/767) hakkında uydurulan ve dilden dile dolaşan bir hikâyenin çürütülmesine yönelik kaleme alınmıştır.⁶¹ Arapça yazılmış eserin kütüphane kayıtlarında onlarca nüshası bulunmakla birlikte Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah 2068 numaralı nüsha bunlardan birini oluşturmaktadır.⁶² Eser Mehmet Seçkiner, Mehmet Ali Aytekin ve Hafsa Şenses tarafından yüksek lisans çalışması olarak tahkik edilmiştir.⁶³

- ***el-Kavlü'l-ezher fî beyâni'l-hacci'l-ekber***

Cuma günü Arafat'ta vakfe yapılarak hacı olmanın Cuma günü dışındaki yetmiş hacdan daha efdal olduğu düşüncesinin dindeki yerini tespit etmek amacıyla telif edilmiştir.⁶⁴ Arap diliyle yazılmış telifin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi 1782 numarada kayıtlıdır.⁶⁵

- ***el-Makâlâtü'l-kerîme fî mâ yecibü ale'l-müteneffil bi't-tahrîme***

Eserde dört rekatlık nâfile namazların tekbirinin namazın tümünü kapsayıp kapsamadığı konusu tartışılmıştır.⁶⁶ Arap diliyle kaleme alınmış eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi 1782 numarada kayıtlı bulunmaktadır.⁶⁷

- ***Hulâsatü'l-keâm fî binâi beytillâhi'l-harâm***

⁶⁰ Aytekin, *Nuh b. Mustafa'nın "el-Kelimâtü's-Şerîfe Fî Tenzîhi Ebî Hanîfe" Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*, 12.

⁶¹ Aytekin, *Nuh b. Mustafa'nın "el-Kelimâtü's-Şerîfe Fî Tenzîhi Ebî Hanîfe" Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*, 23.

⁶² Örnek nüshalar için bk. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 571; Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3617, Hacı Beşir Ağa, 652.

⁶³ Seçkiner, *Amasyalı Nuh b. Mustafa'nın Tenzîhu'l-İmâm Ebî Hanîfe ani't-türrehâti's-sahîfe Eserinin Tahkiki*, 1-66; Aytekin, *Nuh b. Mustafa'nın "el-Kelimâtü's-Şerîfe Fî Tenzîhi Ebî Hanîfe" Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*, 1-55; Şenses, *Nuh b. Mustafa ve el-Kelimâtü's-Şerîfe Fî Tenzîhi Ebî Hanîfe İsimli Eserinin Tahlil ve Tahkiki*, 1-92.

⁶⁴ Şenses, *Nuh b. Mustafa ve el-Kelimâtü's-Şerîfe Fî Tenzîhi Ebî Hanîfe İsimli Eserinin Tahlil ve Tahkiki*, 15-16.

⁶⁵ Diğer bir kısım nüshalar için bk. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 571, Veliyüddin Efendi, 1142; Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1633.

⁶⁶ Şenses, *Nuh b. Mustafa ve el-Kelimâtü's-Şerîfe Fî Tenzîhi Ebî Hanîfe İsimli Eserinin Tahlil ve Tahkiki*, 16.

⁶⁷ Bazı nüshalar hakkında bk. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, 652; Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 571.

Kâbe'nin tamir edilmesi, örtülmesi ve bu konuyla ilgili fetvalardan müteşekkildir.⁶⁸ Türkçe telif edilen eser, Süleymaniye Kütüphanesinde mevcut olan tek nüshasıyla Reisülküttab 646 numarada kayıtlıdır.

- ***Fezâil-i cihâd***

Eserde, cihâdın fazîlet ve farziyeti incelenmiştir.⁶⁹ Türk diliyle telif edilen 466 varaklık eser, tespit edebildiğimiz tek nüshasıyla Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi 782 numarada kayıtlıdır.

- ***Risâle fî şerhi'l-Kunût***

Risâlede Kunût duasını okumanın Hanefî mezhebince vacipliği anlatılmıştır.⁷⁰ Süleymaniye Kütüphanesi, Giresun Yazmalar 102 numarada Arap diliyle kaleme alınmış risâlenin bir nüshası bulunmaktadır.

- ***Matla'u'l-bedr fî fazli leyleti'l-Kadr***

Kadir gecesi ve bu gecenin fazîletiyle ilgili bir risâledir.⁷¹ Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi 1142 numarada kayıtlı olan risâle Arapça telif edilmiştir.

- ***Risâle fî men edrake rek'aten mine'z-zuhri evi'l-'asri evi'l-'işâ***

Nûh Efendi, mesbuk olan kişinin öğle, ikindi ve akşam namazlarını nasıl kılması gerektiği sorusunu cevaplamak üzere bu risâleyi kaleme almıştır.⁷² Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye 388 numarada Arapça telif edilen eserin bir nüshası yer almaktadır.

- ***el-Kelimâtü'l-edille fî isbâti'l-ehille***

Ayların hilallerinin sübutu ve hilallerle ilgili konular yer almaktadır.⁷³ Tespit edebildiğimiz tek Türkçe kaleme alınmış nüshasıyla Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi 1082 numarada yer almaktadır.

⁶⁸ Koç, *Osmanlı Âlimlerinden Nuh b. Mustafa'ya Göre Risâlet ve Nübüvvet Arasındaki Farklar*, 20.

⁶⁹ Aytekin, *Nuh b. Mustafa'nın "el-Kelimâtü's-Şerife Fî Tenzihî Ebî Hanîfe" Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*, 11.

⁷⁰ Koç, *Osmanlı Âlimlerinden Nuh b. Mustafa'ya Göre Risâlet ve Nübüvvet Arasındaki Farklar*, 21.

⁷¹ Koç, *Osmanlı Âlimlerinden Nuh b. Mustafa'ya Göre Risâlet ve Nübüvvet Arasındaki Farklar*, 21.

⁷² Şenses, *Nuh b. Mustafa ve el-Kelimâtü's-Şerife Fî Tenzihî Ebî Hanîfe İsimli Eserinin Tahlil ve Tahkîki*, 14.

⁷³ Aytekin, *Nuh b. Mustafa'nın "el-Kelimâtü's-Şerife Fî Tenzihî Ebî Hanîfe" Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*, 13.

3. Kelam

- *Eşrafü'l-makâle fi ma'ne'n-nübüvve ve'r-risâle*

Eser, kelam ilmi meselelerinden nübüvvet ve risâlet konusunda müellifin düşüncelerini ortaya çıkarmak amacıyla Şükrü Koç tarafından yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.⁷⁴ Türk diliyle kaleme alınmış eserin Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi 789 ve Mısır Millî Kütüphanesi, Mecâmi Türkî 102 numarada kayıtlı olmak üzere toplamda iki nüshası mevcuttur.

- *Risâle fi elfâzi'l-küfr*

Eserde küfrü gerektiren hâl ve sözler zikredilmiştir.⁷⁵ Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi 115 numarada Türkçe kaleme alınan risâlenin bir nüshası bulunmaktadır.⁷⁶

- *el-Makâsîdü'l-hasene*

Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdai Efendi 881 ve Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed 1199 numarada nüshaları⁷⁷ bulunan Türkçe yazılmış eserde genel itibariyle Ehl-i Sünnet'in itikadı, namazın şartları, rükûnleri, farzları, vacipleri, sünnetleri, mekruhları, namazı bozan haller, namazın sırları, küfü gerektiren söz ve davranışlara değinilmiştir.⁷⁸ Mısır Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, Fıkhî Hanefî Türkî Talat 75 numarada kayıtlı "*el-Makâsîdü'l-hasene alâ mezhebi Ehl-i Sünne*" isimli eserin de bahsedilen bu eser olması muhtemeldir.

- *el-Fevâidü'l-mühimme fi beyâni iştirâti't-teberrî fi İslâmi ehli'z-zimme*

Nûh Efendi, kişinin Müslüman olmasında kelime-i şهادetin yeterli olup olmadığı ve bütün dinlerden teberrînin gerekliliği meselelerine çözüm aramak amacıyla risâleyi kaleme almıştır.⁷⁹ Arapça kaleme alınmış eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 1633 numarada kayıtlı olup eserin birçok

⁷⁴ Çalışma hakkında bk. Koç, *Osmanlı Âlimlerinden Nuh b. Mustafa'ya Göre Risâlet ve Nübüvvet Arasındaki Farklar*, 1-146.

⁷⁵ Şenses, *Nuh b. Mustafa ve el-Kelimâtü's-Şerîfe Fî Tenzîhi Ebî Hanîfe İsimli Eserinin Tahlil ve Tahkiki*, 26.

⁷⁶ Diğer nüshalar için bk. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1190, Halet Efendi, 70, Laleli, 2234.

⁷⁷ Diğer örnek nüshalar için bk. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Reşit Bey, 39, Halet Efendi, 404, Esad Efendi, 991.

⁷⁸ Aytekin, *Nuh b. Mustafa'nın "el-Kelimâtü's-Şerîfe Fî Tenzîhi Ebî Hanîfe" Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*, 8-9.

⁷⁹ Koç, *Osmanlı Âlimlerinden Nuh b. Mustafa'ya Göre Risâlet ve Nübüvvet Arasındaki Farklar*, 13-14.

nüshası bulunmaktadır.⁸⁰

- ***Risâle-i Nûh Efendi***

Risâlenin başlangıcında sağlam bir Ehl-i Sünnet inancına sahip olunmasının gerekliliği ifade edilmiştir.⁸¹ Tespit edebildiğimiz tek nüsha, Türkçe yazılmış olup Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi 1292 numarada kayıtlıdır.

- ***Tercüme-i 'Akâid***

Tespit edilen tek nüshasıyla Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar 80 numarada kayıtlı olan Türkçe eser, Fırka-i Nâciye ile ilgili hadisin nakli ve açıklanmasıyla başlamaktadır.⁸²

- ***Risâle fî beyâni'l-eşbâh alâ kabri Mûsa***

Nûh Efendi, Hz. Musa'nın melek taifesinden olduğuna dair yorumları ihtiva eden risâlelere açıklık getirmek amacıyla bu eseri telif etmiştir.⁸³ Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi 809 numarada Türkçe kaleme alınan eserin bir nüshası mevcuttur.

- ***Risâle fî sebebi'l-vücûbi'l-mukâteleti'r-ravâfid***

Nûh Efendi, sultana karşı gelen Râfîzîler'in küfrünün gerekli olup olmadığı sorusuna cevap teşkil etmesi amacıyla bu risâleyi kaleme almıştır.⁸⁴ Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi 1170 numarada eserin Arapça bir nüshası bulunmaktadır.

- ***el-Hulâsa fî beyâni'r-rûh***

Türkçe olan eser Mısır, Hidiv Kütüphanesi Türkçe Yazmaları 9102/5 numarada kayıtlıdır.

4. Hadis

- ***Şerhu'l-Câmi'i's-sağîr***

⁸⁰ Örnek nüshalar için bk. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 571; Süleymaniye, Fatih, 5293, Hacı Beşir Ağa, 652, Hacı Mahmud Efendi, 1782.

⁸¹ Koç, *Osmanlı Âlimlerinden Nuh b. Mustafa'ya Göre Risâlet ve Nübüvvet Arasındaki Farklar*, 14.

⁸² Koç, *Osmanlı Âlimlerinden Nuh b. Mustafa'ya Göre Risâlet ve Nübüvvet Arasındaki Farklar*, 15.

⁸³ Şenses, *Nuh b. Mustafa ve el-Kelimâtü's-Şerîfe Fî Tenzîhi Ebî Hanîfe İsimli Eserinin Tahlil ve Tahkîki*, 28.

⁸⁴ Şenses, *Nuh b. Mustafa ve el-Kelimâtü's-Şerîfe Fî Tenzîhi Ebî Hanîfe İsimli Eserinin Tahlil ve Tahkîki*, 34.

Süyûtî'nin hadisleri ihtiva eden *el-Câmi 'u's-sağîr* adlı eserine Nûh Efendi'nin yazdığı şerhtir.⁸⁵ Eser, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye 315 ve Hekimoğlu 192 numaralarda kayıtlı olup Arap diliyle yazılmıştır. Yarım kalmış bir şerhtir.⁸⁶

- ***Risâle fi'l-fark beyne'l-hadîsi'l-kudsî ve'l-Kur'ân ve'l-hadîsi'n-nebevî***

Kutsî hadis ile Kur'ân ve nebevî hadis arasındaki farkları belirlemek üzere telif edilmiştir.⁸⁷ Eser, Hayati Yılmaz tarafından makale olarak tercüme ve tahkik edilmiştir.⁸⁸ Arapça telif edilen eserin bir nüshası Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi 1142 numarada bulunmaktadır.

- ***'İkdü'l-mercân fî fazli leyleti'n-nısf mine'ş-Şa'bân***

Şaban ayının on beşinci gecesiyle ilgili hadisler ve bunların izahlarına ait bir risâledir.⁸⁹ Üç varaktan müteşekkil Arapça eser, Süleymaniye Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi 1142 numarada bulunmaktadır.

- ***Risâle fi'l-hadîsi'l-kudsî***

Arap diliyle telif edilmiş eser, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli 3733 numarada kayıtlıdır.

- ***Risâletü'l-esbâh***

Sahih hadisleri konu edinen Arapça eser, Konya Karatay Yusufağa Kütüphanesi, 42 Yu 4893/100 numarada kayıtlıdır.

5. Tasavvuf

- ***el-Kavlü'd-dâl alâ hayâti'l-Hızır ve vücûdi'l-Abdâl***

Muhtevasını Hızır'ın diri olup olmadığı ve Abdal'ın varlığı oluşturmaktadır.⁹⁰ Bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi 1782 numarada

⁸⁵ Aytakin, *Nuh b. Mustafa'nın "el-Kelimâtüş-ş-Şerife Fî Tenzihî Ebî Hanîfe" Adlı Eserinin Edisyon Kiriği*, 17.

⁸⁶ Altuntaş, *Osmanlı Döneminde Hadis İlimi*, 76.

⁸⁷ Hayati Yılmaz, "Nûh b. Mustafa el-Konevî'nin er-Risâle fi'l-fark beyne'l-hadîsi'l-kudsî ve'l-Kur'ân ve'l-hadîsi'n-nebevî Adlı Risâlesi", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 1/1 (2003), 171.

⁸⁸ Bk. Yılmaz, "Nûh b. Mustafa el-Konevî'nin er-Risâle fi'l-fark beyne'l-hadîsi'l-kudsî ve'l-Kur'ân ve'l-hadîsi'n-nebevî Adlı Risâlesi", 167-178.

⁸⁹ Aktaş, *Nuh b. Mustafa el-Konevî'nin "el-Fevâidü's-Seniyye fî'l-Mesâilî'd-Dîniyye" Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, 10.

⁹⁰ Koç, *Osmanlı Âlimlerinden Nuh b. Mustafa'ya Göre Risâlet ve Nübüvvet Arasındaki Farklar*, 12.

kayıtlıdır.⁹¹ Arap diliyle kaleme alınmıştır. Abdülbaki Uysal, eseri tanıtmak ve müellifin değerlendirmelerini ortaya çıkarmak amacıyla eseri makale konusu yapmıştır.⁹²

- *Tuhfetü’z-zâkirîn*

Zikir, önemi ve fazîleti, kelime-i tevhid ve fazîleti gibi konulardan bahsetmektedir.⁹³ Türk diliyle kaleme alınan eserin Hacı Selim Ağa ve Süleymaniye gibi birçok kütüphanede nüshaları bulunmaktadır.⁹⁴

6. Tarih

- *Tercüme-i Milel ve’n-nihal*

Eser, Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî’nin (öl. 548/1153) dinler, mezhepler ve felsefe tarihine dair *el-Milel ve’n-Nihal*⁹⁵ adlı eserinin Türkçe’ye tercümesidir. Nûh Efendi’nin bu eseri, yurt içi ve yurt dışındaki kütüphanelerde nüsha sayısının fazla olmasıyla kendisini göstermektedir.⁹⁶ Tercüme, mahiyetini ortaya çıkarmak amacıyla Doğan Kaplan tarafından ana metinle mukayese edilerek çalışılmıştır.⁹⁷ Kaplan, tercümenin eserin tamamında gerçekleşmemesi sebebiyle bu eseri kısmî çeviri şeklinde nitelemiştir.⁹⁸ Yine bir çalışmada Kaşif Hamdi Okur tarafından tercümedeki ictihâd ile ilgili görüşler ele alınmıştır.⁹⁹

- *Mürşidü’l-hüdâ fî hakkı ebeveyni’r-resûl*

Eserde Arapları sevmeye, Hz. Peygamber’in (s.a.v) ecdâdı, nesebi, sireti gibi

⁹¹ Diğer örnek nüshalar için bk. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 571, Veliyüddin Efendi, 1142; Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1446, Giresun Yazmalar, 96, Hacı Beşir Ağa, 652, Hacı Mahmud Efendi, 1782.

⁹² Uysal, “Hızır ve Ricâlü’l-Gayb Bağlamında Nûh b. Mustafa’nın ‘el-Kavlü’d-dâl Alâ Hayâti’l-Hadîr ve Vücûdi’l-Ebdâl’ Adlı Eseri”, 435-460.

⁹³ Aytekin, *Nuh b. Mustafa’nın “el-Kelimâtü’s-Şerife Fî Tenzihî Ebi Hanîfe” Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*, 18.

⁹⁴ Bk. Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdai Efendi, 497; Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi, 410.

⁹⁵ Bk. Ömer Faruk Harman, “el-Milel ve’n-Nihal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/58-60.

⁹⁶ Yurt içi ve yurt dışı örnek kütüphaneler için bk. İngiltere Millî Kütüphanesi, Or. 1589; Avusturya Millî Kütüphanesi, N. F. 230; Fransa Millî Kütüphanesi, Ducaurroy, 11; Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1149, Halet Efendi, 417; Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdai Efendi, 879.

⁹⁷ Kaplan, “Nûh b. Mustafa’nın Şehrestânî’nin el-Milel ve’n-nihal Eserinin Türkçe Tercümesi Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma”, 256-318.

⁹⁸ Kaplan, “Nûh b. Mustafa’nın Şehrestânî’nin el-Milel ve’n-nihal Eserinin Türkçe Tercümesi Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma”, 302.

⁹⁹ Bk. Okur, “Amasyalı Fakih Nuh b. Mustafa ve İctihad ve Taklidle İlgili Görüşleri”, 339-346.

konular yer almaktadır.¹⁰⁰ Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi 809 numara, Türkçe kaleme alınan eserin nüshalarından birini oluşturmaktadır.¹⁰¹ Ayrıca kataloglarda yer alan “*Mürşidü’l-hüdâ*”¹⁰² ve “*Mürşidü’l-hüdâ fî şerhi ve tercemeti sübüli’l-hüdâ*”¹⁰³ isimli eserlerin de aynı eser olduğu tahmin edilmektedir.

7. Edebiyat

- ***Bustân-ı kudsî ve gülistân-ı ünsî***

Kütüphane katalogları¹⁰⁴ Türk diliyle kaleme alınmış eseri Nûh Efendi’ye nispet ederken Bursalı Mehmet Tahir *Osmanlı Müellifleri*’nde bu eseri aynı isme sahip başka bir zâtın telifi olarak göstermiştir.¹⁰⁵

- ***Mecmû‘a-i gazeliyyât***

Çoğunluğunu 16. yy. şair şiirlerinin oluşturduğu mecmûadır.¹⁰⁶ Tespitlerimize göre tek nüshasıyla İngiltere Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, Or. 4129 numarada kayıtlıdır. Eser Mehmet Özdemir tarafından makale olarak çalışılmıştır.¹⁰⁷ Türkçe kaleme alınmıştır.

- ***Dîvân***

Türk dili ve edebiyatına dair Nûh b. Mustafa’ya nispet edilen eser, Oxford Bodleian Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, MS Turk. d. 34 numarada kayıtlıdır.

8. Sarf

- ***Sarf Risâlesi***

On bab ve on iki fasılla sarf ilmi ve vezin taliplileri için telif edilmiştir.¹⁰⁸ 72 varaklık Türkçe telif edilmiş esere Süleymaniye Kütüphanesi, Serez 3506 numaradan ulaşılmaktadır.

¹⁰⁰ Aytekin, *Nuh b. Mustafa’nın “el-Kelimâtüş-ş-Şerife Fî Tenzihî Ebî Hanife” Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*, 15.

¹⁰¹ Diğer nüshalar için bk. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 809; Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 303, Hekimoğlu, 824.

¹⁰² Bk. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Köşkü, 577.

¹⁰³ Bk. Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, 19 Hk 2218.

¹⁰⁴ Bk. Süleymaniye Kütüphanesi, Çelebi Abdullah, 275, Dügümlü Baba, 356, Esad Efendi, 2524, Hacı Mahmud Efendi, 2653.

¹⁰⁵ Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, 1/416.

¹⁰⁶ Mehmet Özdemir, “Nûh b. Mustafa’nın Mecmûa-i Gazeliyyât’ı”, *Journal of Turkish Language and Literature* 2/2 (2016), 95.

¹⁰⁷ Özdemir, “Nûh b. Mustafa’nın Mecmûa-i Gazeliyyât’ı”, 95-128.

¹⁰⁸ Aytekin, *Nuh b. Mustafa’nın “el-Kelimâtüş-ş-Şerife Fî Tenzihî Ebî Hanife” Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*, 18.

9. Botanik

- *Muhtasar fi'l-filâha*

Muhtevasını bitkilerin teşekkülünün keyfiyyet ve kemmiyeti, bitkilere elverişli topraklar, hububat, bakliyat, taze ot ve sebze zîrâati, meyvesi kabuklu ve kabuksuz bitkiler, çiçekler ve zamklı ağaçlar oluşturmaktadır.¹⁰⁹ 19 varaklık Arap diliyle kaleme alınmış eser, tek nüshasıyla Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa 2709 numarada kayıtlıdır.

10. Hukuk

- *Kanunnâme*

Süleymaniye Kütüphanesi, Giresun Yazmalar (TÜYATOK) 3420 numarada kayıtlı hukuka dair eser, Türk diliyle kaleme alınmıştır.

11. Yönetim ve Siyaset

- *Kevkebü'l-mülk ve mevâkibi't-Türk*

Nûh b. Mustafa'ya nispet edilen Arapça eser, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa 2709 numarada kayıtlıdır. Sultanlık yapma adaplarını içermektedir.¹¹⁰

12. Psikoloji

- *Risâle fi beyâni hakîkati'n-nevm ve'r-rü'yâ*

Mısır, Hidiv Kütüphanesi Türkçe Yazmaları 9102/3 numarada kayıtlı eser Türkçe kaleme alınmıştır. Rüya ve uykunun hallerinden bahsetmektedir.¹¹¹ Şenses, eserin nüshalarından birini Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi 809 numarada göstererek, kataloglarda Vecdi Ahmed Efendi tarafından kaleme alındığı belirtilen *Risâle fi hakîkati'n-nevm ve'r-rü'yâ* isimli eserinin Nûh b. Mustafa'ya ait olduğunu ortaya çıkarmıştır.¹¹²

13. Biyografi

- *ed-Dürrü'l-munazzam fi menâkibi'l-İmâmi'l-A'zam*

¹⁰⁹ Aytekin, *Nuh b. Mustafa'nın "el-Kelimâtü's-Şerife Fî Tenzihî Ebî Hanîfe" Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*, 18.

¹¹⁰ Şenses, *Nuh b. Mustafa ve el-Kelimâtü's-Şerife Fî Tenzihî Ebî Hanîfe İsimli Eserinin Tahlil ve Tahkiki*, 24.

¹¹¹ Şenses, *Nuh b. Mustafa ve el-Kelimâtü's-Şerife Fî Tenzihî Ebî Hanîfe İsimli Eserinin Tahlil ve Tahkiki*, 33.

¹¹² Bk. Şenses, *Nuh b. Mustafa ve el-Kelimâtü's-Şerife Fî Tenzihî Ebî Hanîfe İsimli Eserinin Tahlil ve Tahkiki*, 33.

Eserde İmâm A‘zam’ın nesebi, âlimlerin onu metheden sözleri, hocaları, talebeleri gibi konular işlenmiştir.¹¹³ Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi 1012 numarada Arapça olan eserin bir nüshası kayıtlıdır.¹¹⁴ Eser, Murat Şimşek tarafından tahkikli neşredilmiştir.¹¹⁵ Yine Necmeddin Güney tarafından değerlendirilmiş, Ebû Hanîfe hakkındaki başlıca menâkıb türleriyle içerik ve üslûb açısından mukayesesi yapılmıştır.¹¹⁶

1.2. *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb bi-tefsîri dekâiki Ümmi’l-Kitâb* Adlı Fâtiha Sûresi Tefsiri

1.2.1. Adı

Eserin ismi, dîbâce olarak bilinen giriş bölümünde bizzat müellif tarafından belirtilmiştir. Nûh Efendi’nin tefsirini isimlendirmesi “Ve anı *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb bi-tefsîri dekâiki Ümmi’l-Kitâb* (Fâtiha sûresinin inceliklerinin tefsiriyle akıl sahiplerinin basîretlerini aydınlatma) ismi ile müsemmâ kılam.”¹¹⁷ beyânıyla eserde yer almaktadır.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi’nin Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanı¹¹⁸ ve bu veri tabanı kullanılarak yapılan çalışmalarda ise bi (ب) harf-i cerri, fî (في) harf-i cerriyle değişmiş olarak *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb fî tefsîri dekâiki Ümmi’l-Kitâb* şeklinde geçmektedir.

1.2.2. Müellife Âidiyeti

Eserin Nûh b. Mustafa’ya âidiyeti kesinlik arz etmektedir. Nitekim müellifin esere giriş yaparken kullandığı “Bu abd-i hakîr ve bende-i pür-taksîr Nûh b. Mustafa el-Hanefî...”¹¹⁹ beyânı eserin kendisine ait olduğunu gün yüzüne çıkarmaktadır.

Bu durumun bir başka delilini risâlenin sonundaki ferağ kaydında yer alan

¹¹³ Aytakin, *Nuh b. Mustafa’nın “el-Kelimâtüş-Şerife Fî Tenzihî Ebî Hanîfe” Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*, 17.

¹¹⁴ Diğer nüshalar: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 571, Veliyüddin Efendi, 1142; Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 2709.

¹¹⁵ Şimşek, “Nûh b. Mustafa’nın (v. 1070/1660) ed-Dürrü’l-Münazzam Fî Menâkıbi’l-İmâmi’l-A‘zam Adlı Eserinin Tahkikli Neşri”, 417-440.

¹¹⁶ Güney, “Nuh b. Mustafa’nın ed-Dürrü’l-munazzam’ı ve Hanefî Menâkıb Literatüründeki Yeri”, 439-459.

¹¹⁷ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 1b.

¹¹⁸ Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanı, “Aranan: *Tenvîru besâir*” (Erişim 27 Mayıs 2020).

¹¹⁹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 1b.

müstensih Osman b. İbrahim el-Bosnevî el-Modrîcî'nin sözleri oluşturmaktadır. Zira müstensih bu risâleyi aynıyla musannifin müsveddesinden naklettiğini belirtmektedir.¹²⁰

Öte yandan Nûh Efendi'nin hayatı ve eserlerini muhtevî tabakât kitapları¹²¹ bu eseri zikretmemiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece Ali Rıza ve Ahmet Turan Karabulut'un dünyadaki yazma kitap ve yazarları incelediği ansiklopedi olan *Mu'cemû't-târîh: et-Türâsü'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlem*'de¹²² eser Nûh Efendi'ye isnâd edilmiştir. Her ne kadar tabakât müellifleri söz konusu eserin müellife ait olduğunu belirtmeseler de onu başka bir müellifin eseri olarak da göstermemişlerdir.

Bütün bunlara ek olarak yazma eser kütüphanelerindeki kayıtlar tefsirin Nûh Efendi'ye âidiyetini doğrulamaktadır.¹²³

1.2.3. Telifi

Nûh Efendi, Fâtiha sûresi tefsirinin telif süreci hakkında giriş bölümünde bilgiler vermiştir. Görebildiğimiz kadarıyla o, bu sûreyi iki kere tefsir etmiştir. *Mevâhibü'l-Vehhâb bi-tefsîri Fâtihati'l-Kitâb*¹²⁴ isimli ilk eserini, ikincisinden yirmi beş yılı aşkın bir süre öncesinde kaleme almıştır. Fakat eserine tashihle son şeklini vermediği için bu eserden yirmi beş yılı geçen bir zaman sonrasında *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb bi-tefsîri dekâiki Ümmi'l-Kitâb* ismiyle sûreyi tekrardan tefsir etmiş ve ilk eserinde eksik bıraktığı hususları da ikmâl ederek¹²⁵ bu yeni eserini oluşturmuştur.¹²⁶

¹²⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 77a.

¹²¹ Muhibbî, “Nûh b. Mustafa er-Rûmî el-Hanefî”, 4/458-459; Bağdatlı İsmail Paşa, “el-Konevî Nûh b. Mustafa”, 2/498; Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, 1/416; Ziriklî, “Nûh er-Rûmî”, 8/51; Kehhâle, “Nûh er-Rûmî”, 13/119; Karabulut - Karabulut, “Nûh b. Mustafa er-Rûmî el-Hanefî”, 5/3859; Türker, “Nûh b. Mustafa”, 33/230-231.

¹²² Karabulut - Karabulut, “Nûh b. Mustafa er-Rûmî el-Hanefî”, 5/3858.

¹²³ Bk. Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 115; Mısır Millî Kütüphanesi, Mecâmi Türkî Talat 102.

¹²⁴ Mehmet Ali Aytekin yüksek lisans tez çalışmasında Nûh Efendi'nin bu ilk eserini 25 yıldan fazla bir sürede yazdığını söylemiştir. Ancak yukarıda da izah ettiğimiz gibi bu süreç ilk eserin yazım zamanını değil müellifin yazmış olduğu iki tefsir arasındaki süreci ifade etmektedir. Bk. Aytekin, *Nuh b. Mustafa'nın “el-Kelimâtü's-Şerife Fî Tenzihî Ebî Hanife” Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*, 17.

¹²⁵ Nûh Efendi'nin ilk tefsirini belli bir süre sonrasında güncelleyerek yeniden oluşturması, müelliflerin teliflerinde kullandığı bir durumdur. Sadreddinzâde Şîrvânî (öl. 1036/1627) de *Envârü't-tenzîl*'in Fâtiha sûresiyle ilgili kısmına bir hâşiye yazmış, fakat 20 yıl sonrasında metninde değişikliğe giderek bu metni yeni bir esere dönüştürmüştür. Bk. Şükrü Maden, “Sadreddinzâde Şîrvânî'ye Göre Bir İlim Olarak Tefsir ve Değeri”, *Osmanlı'da İlm-i Tefsir*, ed. Taha Boyalık - Harun Abacı (İstanbul: İSAR Yayınları, 2019), 363.

¹²⁶ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 1b.

1.2.4. İthâfi

Nûh Efendi eserini “dostların en sadığından ve arkadaşların en şefkatlisinden ihsan ve cömertlik sahibi” gibi vasıflarla andığı Musa Efendi Hazretleri’ne¹²⁷ ithâf etmiştir. Musa Efendi’nin bu ithâfi hak etmesinin sebebi, müellifin eserlerinin yazılmasında ciddi gayret ve okunmasında elinden gelen çabayı göstermesi olmuştur.¹²⁸

1.2.5. Telif ve İstinsâh Tarihi

Nûh Efendi, eserin telif tarihi hakkında herhangi bir beyânda bulunmamıştır. Fakat Musa Efendi’nin eserlerini yazma ve okuma konusundaki yardımlarına değinmesi¹²⁹ bu telifin onun ilk eseri olmayıp bir kısım eserinden sonra onu tefsir ettiğini akla getirmektedir. Yine müfessirin farklı zamanlardaki iki Fâtiha sûresi tefsir çalışması arasındaki zaman diliminin yirmi beş yıldan fazla olması¹³⁰ incelediğimiz bu eserini ömrünün ilerleyen dönemlerinde telif ettiğine yorulabilir.

Eserin istinsâh tarihi hakkındaki bilgiler müstensihin yazdığı ferağ kaydında yer almaktadır. Buna göre müstensih Osman b. İbrahim el-Bosnevî el-Modricî, eseri 3 Zilkade 1126 (10 Kasım 1714) tarihinde istinsâh etmiştir.¹³¹

1.2.6. Nüshaları ve Tavsîfi

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi’nin (İSAM) Türkiye Kütüphaneleri veri tabanı ve Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı’nın (TYEKB) Yazma Eserler Portalı’ndaki katalog taramaları sonucunda Nûh Efendi’nin yazmış olduğu bu tefsirin Türkiye ve Mısır’da olmak üzere toplamda iki adet yazma nüshası tespit edilmiştir. Mısır’daki nüshaya ulaşılamadığından eserin incelenme ve neşrinde Süleymaniye Kütüphanesindeki nüsha esas alınmıştır. Tespit edilen nüshaların¹³² kısaca özellikleri şunlardır:

1. Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi koleksiyonu 115 numarada

¹²⁷ Musa Efendi’nin hayatı hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

¹²⁸ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 2a.

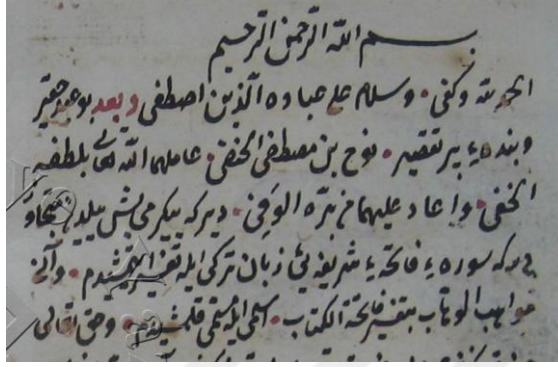
¹²⁹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 1b.

¹³⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 1b.

¹³¹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 77a.

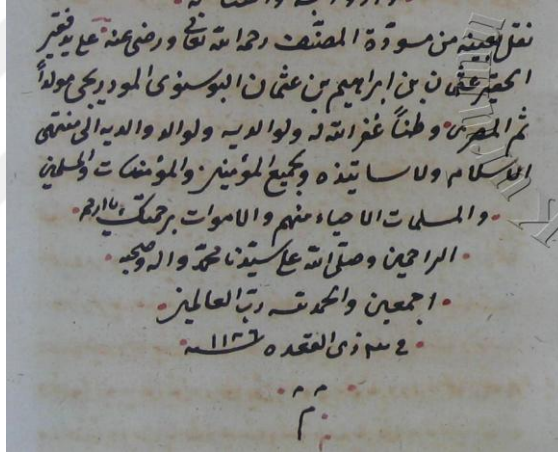
¹³² Hafsa Şenses yüksek lisans tez çalışmasında Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, 121 numarada tefsirin bir nüshasının kayıtlı olduğunu belirtmiştir. Fakat bu numaradaki eser talep edilip incelendiğinde içerisinde tefsirin mevcut olmadığı fark edilmiştir. Bk. Şenses, *Nuh b. Mustafa ve el-Kelimâtü’ş-Şerîfe Fî Tenzîhi Ebî Hanîfe İsimli Eserinin Tahlil ve Tahkiki*, 28.

kayıtlıdır. 915×685 milimetre boyutundadır. Her bir sayfa 19 satırdan oluşup 76 varaktır. Ta'lik hattı kullanılarak istinsâh edilmiştir. Bu eser, müellif nüshası olmamakla beraber müstensihin ferağ kaydındaki ifadelerine göre müellif hattından çoğaltılmıştır.¹³³

Şekil 1: Tefsirin Baş Kısmı

Kaynak: Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 1b.

Şekil 2: Tefsirin Son Kısmı

Kaynak: Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 77a.

2. Mısır Millî Kütüphanesi, Mecâmi Türkî Talat koleksiyonu 102 numarada kayıtlıdır. 140×210 milimetre boyutundadır. 25 satırdan oluşup 57 yapraktır. Nesih hattı kullanılarak telif edilmiştir.

Esas alınan Süleymaniye Kütüphanesindeki nüshaya göre tefsir, Nûh Efendi'nin risâlelerini ihtiva eden bir mecmuanın başlangıcında yer almaktadır. Her sayfada 19 satır bulunmakla birlikte eser toplamda 76 varaktır. Besmele, hamdele, salvele ve ba'diye kalıplarıyla varak 1b sayfasından başlamakla birlikte bu sayfada

¹³³ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 77a.

serlevha, cetvel yada çerçeve bulunmamaktadır.

Metin, ta'lik hattı ile yazılmış olup etrafında metni kuşatan çerçeveler bulunmamaktadır. Âyetler mebhas,¹³⁴ fâide,¹³⁵ latîfe,¹³⁶ tenbîh,¹³⁷ vech¹³⁸ ve teznîb¹³⁹ gibi fasıl başlıklarıyla tefsir edilmektedir. Bu başlıklarda siyah mürekkepli ana metinden farklı olarak genel itibariyle kırmızı mürekkep kullanılmıştır.

Metin, genel hatlarıyla okunaklı olup bazı kısımlarda¹⁴⁰ mürekkep kaynaklı bozulmalar sebebiyle yıpranan, okumayı zorlaştıran yerler bulunmaktadır. Metnin paragraf başı,¹⁴¹ noktalama işaretleri¹⁴² ve dize arası¹⁴³ ayırım gibi fonksiyonlarını kırmızı mürekkepli tek nokta “•” gerçekleştirmektedir. Varakların doğru bir şekilde dizilmesi ve düzenlenmesi amacıyla her bir arka sayfanın “b” son satırında, karşıdaki sayfanın “a” ilk kelimesini oluşturan müş'irler bulunmaktadır.

Satırların düzgün olması amacıyla metin düzenlenmeye çalışılmış, satır sonuna denk gelen kelimelerin harfleri bölünmeyip buldukları satırların üst kısmına yazılmıştır.¹⁴⁴

Eserin müstensih tarafından intikalinde bir takım hatalar oluşmuş ve bu hatalar tashih edilmiştir. Bu hataların bir çeşidini ana metindeki kelime düşmelerinin tashihi oluşturmaktadır. Mesela “hâlık-ı âlemin muhtâr olup” ifadesinde düşen kelimenin bulunduğu yer olan “âlemin” ile “muhtâr” kelimelerinin arasına kavisli bir uzantı işareti ile çıkma yapılmış, düşen “fâil” kelimesi sayfa kenarında zikredilerek sonuna “sahha” konulmuştur.¹⁴⁵

Yine eserdeki bir başka müstensih hatası kelimelerin harflerinin yer değişmesiyle meydana gelmiştir. Mesela “nefsi hulk-ı buhlden tahlîs” olması gereken ibaredeki “tahlîs” kelimesinin harflerinin yeri değişmiş ve tamamen farklı bir anlama

¹³⁴ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 3b, 37b, 56a.

¹³⁵ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 15b, 72a, 76b.

¹³⁶ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 35b, 51a, 51b.

¹³⁷ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 47b, 75b.

¹³⁸ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 62b, 63a, 73a.

¹³⁹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 64a.

¹⁴⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 60b, 61a, 61b.

¹⁴¹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 34b, 76a.

¹⁴² Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 2b, 33a, 49b.

¹⁴³ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 20b, 65b, 71a.

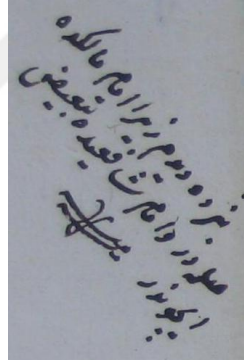
¹⁴⁴ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 5a, 54b, 76b.

¹⁴⁵ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 47b.

sahip olan “tahsîl” şeklinde yazılmıştır.¹⁴⁶

Eserde müstensih hattıyla örtüşen herhangi bir varak numarası bulunmamaktadır. Bunun yerine bazı ön “a” sayfaların sol üst köşesinde ara ara rastlanılan kataloğu hazırlayan tarafından eklendiği düşünülen varak numaraları bulunmaktadır.¹⁴⁷

Genel olarak yazı veya kitap sayfasının satır araları, altları veya kenarlarına yazılan açıklayıcı notlar haşiyeleri oluşturmaktadır.¹⁴⁸ Eserde yer alan bu tür açıklamalar metinle karışmaması için müstensih tarafından daha küçük bir hatla, aşağıdan yukarıya veya yukarıdan aşağıya doğru meyilli bir şekilde yazılmıştır. Mesela müellif, ana metinde وَأَمْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ “Başlarınızı meshediniz.”¹⁴⁹ âyetindeki “bi” harf-i cerrine kendi mezhebinin ilsâk manasını verdiğini belirtmiş diğer bir kısım mezheblerin bu harf-i cerre verdikleri manaları ise sayfa kenarına not düşerek zikretmiştir. Zikredilen bu notun sonunda muhaşşînin Nûh Efendi olabileceğini güçlendiren (منه) “minhu” imzası bulunmaktadır.¹⁵⁰

Şekil 3: Haşiyeye Örneği

“Bizde dedim. Zira İmâm Mâlik’de sıldır. Ve İmâm Şâfi’de teb‘iz içindir.”

Kaynak: Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 9a.

Hem Nûh Efendi’ye hem de müstensih Osman b. İbrahim el-Bosnevî el-Modrîcî’ye ait olmak üzere eserde toplam iki adet ferağ kaydı bulunmaktadır. Nûh Efendi, ferağ kaydında tefsirin tamamlandığını bildirmiş, Allâh’a hamd, Nebî’ye,

¹⁴⁶ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 44a.

¹⁴⁷ Bk. Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 4a, 8a, 20a.

¹⁴⁸ Maden, *Tefsirde Hâşiyeye Geleneği ve Şeyhzâde’nin Envârü’l-Tenzil Hâşiyesi*, 35.

¹⁴⁹ *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010), el-Mâide 5/6.

¹⁵⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 9a.

ailesine, ashâbına, zevcelerine ve neseblerine salat ve selam etmiştir. Ancak tefsirin telifinin ne zaman tamamlandığını belirtmemiştir.¹⁵¹

Müstensih ise ferağ kaydında bu eseri aynıyla müellifin müsvedde nüshasından naklettiğini belirtmiş, kendisinin kim olduğunu aktarıp münâcâtta bulunmuş ve eseri 3 Zilkade 1126 (10 Kasım 1714) tarihinde istinsâh ettiğini zikretmiştir.¹⁵²

1.2.7. Muhtevası

Eser, genel olarak mukaddime, sûrenin kısa tanıtımı, “بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ”, Besmele’nin fazîletleri, “الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ”, “مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ”, “إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ”, “اهْدِنَا الصِّرَاطَ”, “صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ”, “الْمُسْتَقِيمَ”, “عَبْرَ الْمُعْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ”, ve hâtime şeklinde ana başlıklara ayrılmıştır. Bu başlıklardan âyetleri oluşturanlar ise kendi içerisinde çeşitli konuları ihtiva edecek şekilde mebhas başlıklarına bölünmüştür.

Mukaddime kısmı İslâm telif geleneğini takip ederek Besmele, hamdele, salvele ve ba‘diye ile başlamıştır. Nûh Efendi bu kısımda kendisini tanıtarak¹⁵³ tefsirinin telifini ve onu kime ihdâ ettiğini zikretmiştir.¹⁵⁴

Sûrenin tanıtımının yapıldığı başlıkta Mekkî-Medenîlik durumu¹⁵⁵ ve Hanefî ile Şâfiî âlimlerin tercihleri ışığında âyetlerinin sayımı gerçekleştirilmiştir.¹⁵⁶

Besmele âyeti sekiz mebhasa ayrılarak tefsir edilmiştir. Birinci mebhasta sûre başlarındaki Besmele’lerin Fâtiha ve Kur’ân’daki konumu hadisler ışığında ele alınmış,¹⁵⁷ mezheb ve kıraat imamlarının bu konu hakkındaki tercihlerine temas edilmiştir.¹⁵⁸ İkinci mebhasta Besmele’nin namazdaki hükmü, mahalli ve kıraatinin vasfı Hanefî âlimlerinin tercihleri ve rivâyetlerine göre işlenmiştir.¹⁵⁹

Üçüncü mebhasta “bi” harf-i cerrinin Arap dilindeki on beş manası çeşitleri ve örnekleriyle birlikte zikredilmiş,¹⁶⁰ bu harf-i cerre başta Zemahşerî ve Beyzâvî olmak

¹⁵¹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 77a.

¹⁵² Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 77a.

¹⁵³ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 1b.

¹⁵⁴ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 1b-2b.

¹⁵⁵ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 2b.

¹⁵⁶ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 3a, 3b.

¹⁵⁷ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 4a-8a.

¹⁵⁸ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 3b.

¹⁵⁹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 8a, 8b.

¹⁶⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 8b-11a.

üzere bir kısım tefsir âlimlerinin verdikleri manalar nakledilmiştir.¹⁶¹ Dördüncü mebhasta “isim” kelimesinin Basra ve Kûfe âlimlerine göre kökü,¹⁶² “ism”e dönüşüm evreleri,¹⁶³ bu ekollerin doğruluk delilleri serdedilmiştir.¹⁶⁴ Ayrıca isim ile müsemma münasebeti¹⁶⁵ ve yazıldığında hemzenin hafzedilmesi konularına değinilmiştir.¹⁶⁶

Besmele'nin tefsirindeki beşinci mebhasta Allâh lafzının isim, sıfat, Süryanice ve Arapça olması gibi âlimler arasında değişik görüşlerin söz konusu olduğu belirtilmiş, Allâh lafzının Arapça özel bir isim olup türemiş olmadığı görüşünü benimsenmiştir.¹⁶⁷ Sonrasında “Allâh” isminin hususiyetlerine değinilerek mebhas sonlandırılmıştır.¹⁶⁸ Altıncı mebhasta “isim” kelimesinin “Allâh” kelimesine izâfetinin manevî izâfet çeşitlerinden lâmî bir izâfet olduğu¹⁶⁹ ve Arap dilindeki izâfet konusu şartları, örnekleri ve neler ifade ettikleriyle işlenmiştir.¹⁷⁰

Yedinci mebhasta “er-Rahmâni'r-Rahîm” ibaresi Beyzâvî tefsirinden alıntı ve bu alıntının tercümesiyle tefsir edilmiştir. Sonlara doğru “Rahmân” ile “Rahîm” kelimelerinin mana açısından mübâlağalık seviyeleri,¹⁷¹ takdîm-te'hîrlikleri¹⁷² gibi konular anlatılmıştır. Son mebhasta Basra ve Kûfe âlimlerine göre âyetin i'râbı verilip Zemahşerî ve Beyzâvî'nin tercihlerine temas edilmiştir.¹⁷³ Hemen akabinde âyetin fazâiletleri *Mefâtihu'l-gayb*'dan iktibasla verilmiştir.¹⁷⁴

Hamdele âyetinde altı mebhas bulunmaktadır. Birinci mebhasta genel olarak harf-i tarifin Arap dilindeki manaları,¹⁷⁵ “hamd” kelimesindeki harf-i tarifin neyi ifade ettiği¹⁷⁶ ve nahiv ulemasına göre harf-i tarifin ne olduğu zikredilerek¹⁷⁷ bu mebhas tamamlanmıştır. İkinci mebhasta “hamd” ve “şükr”ün lügat ve ıstılâh manası Arapça

¹⁶¹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 11b-13a.

¹⁶² Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 13a, 13b.

¹⁶³ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 13b, 14a.

¹⁶⁴ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 14a, 14b.

¹⁶⁵ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 15b-17b.

¹⁶⁶ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 19a, 19b.

¹⁶⁷ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 20a-21b.

¹⁶⁸ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 22b, 23a.

¹⁶⁹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 23b.

¹⁷⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 24a, 24b.

¹⁷¹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 27b-28b.

¹⁷² Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 28b-29b.

¹⁷³ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 30b-35b.

¹⁷⁴ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 36a-37a.

¹⁷⁵ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 37b, 38a.

¹⁷⁶ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 38a, 38b.

¹⁷⁷ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 39a, 39b.

aktarımın Türkçe'ye tercümesiyle işlenmiştir.¹⁷⁸ Sonunda, “hamd” ile “medih” ve “şükür” arasındaki farklar, Allâh'tan başka hamdedilen olmadığı, Allâh'a hamd ve şükürden acizlik, Allâh'a hamdetmenin manası gibi konuları hâiz on dört fayda¹⁷⁹ Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtîhu'l-gayb*'ından aktarılmış ve bu mebhas hitama ermiştir. Örneğin:

“Oldur ki bu mahalde bir suâl vardır. Ve ol suâl budur ki tesbîh, tahmîdin üzerine mukaddemdir. Zira “Sübhânellâh velhamdülillâh” denir. Pes bunda bidâyet tahmîd ile vâki' olduğunda sebep nedir? Cevâb oldur ki tahmîd tesbîhe delâlet eder bi't-tazammun. Zira tesbîh anın zât ve sıfâtında âfât ve nekâisden münezzeh olduğuna delâlet eder. Ve tahmîd ol sıfatın husûlüyle halka muhsin ve üzerlerine mün'im ve anlara rahîm olduğuna delâlet eder. Pes bu sebebden tahmîd ile ibtidâ evlâ oldu.”¹⁸⁰

Üçüncü mebhasta Allâh lafzının başında bulunan cer eden lâmin Arap dilindeki manaları örnek cümle ve âyetlerle anlatılmış,¹⁸¹ âyetteki bu lâmin milk veya istihkâk ile ihtisâs manasında kullanıldığı ifade edilmiştir.¹⁸²

Hamdele âyetindeki dördüncü mebhasta, “Rab” kelimesinin manası,¹⁸³ beşincisinde “âlemîn” kelimesinin manası¹⁸⁴ ve varlık çeşitleri zikredilmiş, mümkün varlıkların vâcibü'l-vücûd olan tercih edene (müraccihe: bir işi yapma ve yapmamaya aynı şekilde gücü yetene) muhtaç oldukları¹⁸⁵ ispat edilmiş, “Rabbi'l-âlemîn” buyruğunun nelere delalet ettiği, neden bu şekilde buyrulduğu gibi açıklamalar beş latîfe şeklinde ele alınmıştır.¹⁸⁶ Son mebhasta hamdele âyetinin i'râbına¹⁸⁷ yer verilmiş, peşi sıra gelen “er-Rahmâni'r-Rahîm” âyetinin tefsirine Besmele âyetinde yer verilmesi sebebiyle bu âyetin i'râbına¹⁸⁸ da hamdele âyetinin i'râbından hemen sonra değinilmiştir.

“Mâliki yevmi'd-dîn” âyeti dört mebhastan oluşmaktadır. Birinci mebhasta “Mâlik” ile “Melik” okunuşlarına nispet edilen kıraat imamaları açıklanmış,¹⁸⁹

¹⁷⁸ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 39b-41b.

¹⁷⁹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 42a-47b.

¹⁸⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 46a.

¹⁸¹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 48a-49a.

¹⁸² Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 49a.

¹⁸³ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 49a, 49b.

¹⁸⁴ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 49b, 50a.

¹⁸⁵ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 50a-51a.

¹⁸⁶ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 51a, 51b.

¹⁸⁷ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 51b-54b.

¹⁸⁸ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 54b.

¹⁸⁹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 55a.

Zemahşerî ve Beyzâvî'nin tercihleriyle konu tartışılmıştır.¹⁹⁰ “Mâlik” ile “Melik” kavramları arasındaki farklar Beyzâvî tefsirinden alıntıyla zikredilmiş, ardından diğer kıraat vecihlerine i'râb halleriyle birlikte temas edilerek mebhas noktalanmıştır.¹⁹¹ İkinci mebhasta “yevm” kelimesinin ıstılâh ve şariat manalarına temas edilmiş,¹⁹² üçüncü mebhasta “din” kelimesinin sözlük anlamı, âyette kıyamet günü isimlerinden özellikle ceza gününün öncelenmesinin faydaları ve “din” kelimesine verilen diğer anlamlar ortaya koyulmuştur.¹⁹³ Son mebhasta âyetin i'râbı verilip diğer âyetin tefsirine geçilmiştir.¹⁹⁴

“İyyâke ne'büdü ve iyyâke nesteîn” âyeti dört mebhasa bölünerek incelenmiştir. Birinci mebhasta “iyyâke” lafzındaki “iyyâ”nın mansûb munfasıl zamir, sonundaki “kâf”ın harf olduğu açıklanmış, bu konuda nahiv âlimleri arasındaki görüş farklılıkları aktarılmıştır.¹⁹⁵ İkinci mebhasta “ibâdet” kavramının manası, dereceleri ve fazlına değinilmiştir.¹⁹⁶ Üçüncü mebhasta “istitâat” kelimesinin lügat, ıstılâh manaları ve “ibâdet” kavramının “istiânet”ten önce zikredilmesi açıklanmıştır.¹⁹⁷ Son mebhasta âyetin i'râbı verilmiş, meânî ilmi çeşitlerinden iltifât sanatı tanımı, çeşitleri ve örnekleriyle birlikte işlenmiştir.¹⁹⁸

“İhdine's-sırâta'l-müstekîm” âyeti üç mebhasa ayrılmıştır. Birinci mebhasta “hidayet” kavramının lügat anlamı Firûzâbâdî (öl. 817/1415) ve Cevherî'nin (öl. 400/1009'dan önce) sözlükleri ekseninde açıklanmış¹⁹⁹ daha sonra Beyzâvî'nin tarifleriyle birlikte ıstılâh tarifleri verilmiş ve mebhasın sonunda hidayetin kısımları belirtilmiştir.²⁰⁰ İkinci mebhasta “sırât” kelimesinin manası ve kıraat imamlarınca okunma keyfiyetleri açıklanmış daha sonra “müstekîm” kelimesinin manası ve murâdı beyân edilmiş²⁰¹ son mebhasta âyetin i'râbı²⁰² verilerek bir sonraki âyetin açıklamasına geçilmiştir.

¹⁹⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 55a, 55b.

¹⁹¹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 55b, 56a.

¹⁹² Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 56a-57a.

¹⁹³ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 57a, 57b.

¹⁹⁴ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 57b-59b.

¹⁹⁵ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 59b, 60a.

¹⁹⁶ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 60a-61a.

¹⁹⁷ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 61a-63a.

¹⁹⁸ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 64a-66a.

¹⁹⁹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 66a, 66b.

²⁰⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 66b, 67a.

²⁰¹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 67b, 68a.

²⁰² Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 68a, 68b.

“Sırâtallezîne en‘amte aleyhim” âyeti üç mebhasta değerlendirilmiştir. Birinci mebhasta “in‘âm” kelimesinin manası ve “mün‘amün aleyhim”in (ilahi nimetlere mazhar olanların) kimler oldukları noktasında âlimlerin görüşlerine değinilmiş ve فَأُولَئِكَ “İşte onlar, Allâh’ın kendilerine nimet verdiği peygamberle, siddiklerle, şehidlerle ve sâlihlerle birlikte dirler.”²⁰³ âyetine istinaden bunların peygamberler, siddiklar, şehitler ve salihler olduğu aktarılmıştır.²⁰⁴ İkinci mebhasta ilâhî nimetler kısımlarıyla zikredilmiş, âyetteki nimetten kastedilenin uhrevî nimetler olduğu açıklanmıştır.²⁰⁵ Son mebhasta i‘râb verilerek âyetin tefsiri noktalanmıştır.²⁰⁶

“Gayri’l-mağdûbi aleyhim ve le’d-dâllîn” âyeti “gayr”, “gadab” ve “dalâlet” kelimelerinin manalarının verildiği birinci mebhas ve bu âyetin i‘râbının, “mağdûbün aleyh”ten kastedilenlerin, “âmîn” kelimesinin açıklandığı ikinci mebhas olmak üzere toplam iki mebhasta tefsir edilmiştir.

“Hâtîme” kısmında da Fâtiha sûresiyle ilgili on bir fayda zikredilmiştir.²⁰⁷

Örneğin:

“Hak Teâlâ bu sûre-i kerîmede kendi isimlerinden beş ismi ki Allâh ve Rab ve Rahmân ve Rahîm ve Mâlik’dir zikrettiğinde hikmet oldur ki güya ki buyurur. Ben seni ademden halk etdim. Pes ilâh benim. Ve seni ni‘metle besledim. Pes Rab benim. Ve sen bana isyân eyledin. Ve ben seni setr etdim. Ve ni‘metimi kesmedim. Ve benî nev‘in arasında seni rüsvây eylemedim. Pes Rahmân benim. Ve etdiğin günahlara tevbe eyledin. Ve ben günahlarımı afv etdim. Pes Rahîm benim. Ve kıyâmet günü eylediğin a‘mâlin cezâlarını i‘tâ ederim. Pes yevm-i cezânın Mâlik’i benim.”²⁰⁸

Akabinde müellif ve müstensihin ferağ kayıtlarıyla²⁰⁹ tefsir nihâyete erdirilmiştir.

1.2.8. Üslûbu

Nûh b. Mustafa, sûreyi genel itibariyle herkesin anlayabileceği bir tarzda tefsir etmiştir. Âyetleri gelişigüzel açıklamak yerine belli bir düzen ve konu dağılımına

²⁰³ en-Nisâ 4/69.

²⁰⁴ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 68b, 69a.

²⁰⁵ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 69a, 69b.

²⁰⁶ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 69b, 70b.

²⁰⁷ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 72b-77a.

²⁰⁸ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 74b, 75a.

²⁰⁹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 77a.

ayırarak “mebhas-ı evvel/mebhas-ı sâni”²¹⁰ “fâide/fâide-i uhrâ/fâide-i ûlâ/fâide-i sâniye”²¹¹ “latîfe/latîfe-i uhrâ”²¹² “vech-i evvel/vech-i sâni”²¹³ şeklinde tertibe tabi tutup kümelenmiştir:

“Annın Fâtiha’dan bil ki Kur’ân’dan olduğunda ulemânın ihtilâfı beyânındadır. Ma’lûm ola kim evâil-i süverde vâki’ a olan Besmele’de ulemâ ihtilâf etdiler. (...)

Besmele’nin namazda vasfı ve mahalli ve sıfat-ı kırâati beyânındadır. Besmele namazda ulemâdan çoğu zâhib oldukları üzere sünnettir. (...)

Bâ’nın ma’nâsı beyânındadır. Ma’lûm ola kim bâ-ı müfrede kelâm-ı Arab’da on beş ma’nâya gelir.”²¹⁴

Beklenmedik zamanda bir münasebet sebebiyle konu dışına çıkıp tekrar asıl konuya dönmeye istitrâd²¹⁵ denilmiştir. Nûh Efendi de eserdeki monotonluğu ortadan kaldırma, muhâtabı dinlendirme gibi amaçlarla istitrâd üslûbunu kullanarak sık sık tefsir ettiği âyetle münasebeti bulunan konulara yönelmiş sonrasında tekrardan tefsirine devam etmiştir.

Nûh Efendi’nin Besmele âyetindeki “isim” ile “Allâh” lafzı arasındaki izâfetin çeşidini açıklarken oluşan izâfet konusu münasebetiyle konunun Arap dilindeki tanımı, çeşitleri ve örneklerine yönelmesi istitrâd üslûbunun bir örneğini oluşturmaktadır:

“İsmin lafza-i celâleye izâfeti beyânındadır. Ma’lûm ola kim ismin lafza-i celâleye izâfeti lâmiyyedir. Zira ol ismin müsemâmına izâfeti kabîlindedir. Zira lafza-i celâleye ismin müsemâmı ve medlûlüdür. (...)

İzâfet iki kısımdır. Bir kısmı lafziyyedir. Ve bir kısmı ma’neviyyedir. İzâfet-i ma’neviyye oldur ki muzâf sıfat olmaya. “غلام زيد” gibi. Veyahut sıfat ola lâkin ma’mûlüne muzâf olmaya. “مصارع مصر” gibi. Masdarın fâiline veyahut mef’ûlüne izâfeti ma’neviyyedir. Zira muzâf sıfat değildir. Ve mâzî veyahut istimrâr ma’nâsına olan sıfatın izâfeti ma’neviyyedir. Zira muzâf muzâfun ileyhde âmil değildir. Zira sıfatın

²¹⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 3b, 8a, 8b, 13a, 19b, 23b, 25a, 30b, 37b, 39b, 47b, 49a, 49b, 51b, 55a, 56a, 57a, 57b, 59b, 60a, 61a, 63a, 66a, 67b, 68a, 68b, 69a, 69b, 70b.

²¹¹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 15b, 22b, 24a, 24b, 39a, 42a, 42b, 43a, 43b, 44a, 44b, 45b, 46a, 46b, 47a, 54a, 72b, 73a, 73b, 74a, 74b, 75a, 76a.

²¹² Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 35b, 36a, 51a, 51b.

²¹³ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 62b, 63a, 73a.

²¹⁴ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 3b-8b.

²¹⁵ İsmail Durmuş, “İstitrat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/401.

amel etmesinin şartı hâl ve istikbâl ma'nâsına olmaktır. Pes eğer mâzî ma'nâsına olsa "زيد ضارب عمرو امس" gibi. Veyahut istimrâr ma'nâsına olsa "زيد مالك عبده" gibi amel etmez pes izâfeti ma'mûlüne olmaz. Ve bu izâfetin fâidesi ta'rîfdir eğer muzâfun ileyh ma'rife olursa "غلام زيد" gibi. Ve tahsîsdir eğer nekre olursa "غلام رجل" gibi. Ve şartı muzâfî ta'rîfden tecrîddir. (...)

er-Rahmâni'r-Rahîm kelimesinin tefsîri beyânındadır.²¹⁶

Nûh b. Mustafa'nın dikkat çeken bir başka ifade şekli eserinde devrik cümlelere yer vermesidir. Bu cümlelerin büyük bir kısmını Arapça alıntıları Türk diline aktardığı esnada²¹⁷ kullanmıştır. Örneğin:

"Vech-i evvel oldur ki medh hayye ve gayr-ı hayye hâsıl olur. (...) Ve hamd hâsıl olmaz illâ fâil-i muhtâra hâsıl olur. Vech-i sâni oldur ki medh kâh olur ihsândan evvel olur. Ve kâh olur ihsândan sonra olur. Ve hamd olmaz illâ ihsândan sonra olur. (...) Ve hamd ile şükr beyninde fark oldur ki hamd şâmil olur hâmid vâsıl olan en'âma ve gayra vâsıl olan en'âma. Ve şükr muhtasdır şâkire vâsıl olan en'âma."²¹⁸

Sahihliği tespit edilemeyen hadisin, ehli tarafından tayin edilen lafızlar ya da meçhul fiil kalıplarıyla rivâyet edilmesine temrîz denilmektedir. Lafız veya mana yönüyle rivâyetteki eksiklik ya da yanlışlığı düşünülen kelime veya cümlenin başına "ـ" işaretinin konulması da temrîz olarak tanımlanmıştır.²¹⁹ Nûh Efendi de eserdeki rivâyetlerde temrîz sîgalarından biri olan "ba'zılar dediler ki" üslûbunu kullanarak âyetleri beyân etmiştir.

Bu sîgayı kullandığı rivâyetlerde bunları tercih etmeyip farklı görüşler benimsemesi ya da açık bir şekilde reddetmesi onları zayıf kabul etmesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca bu kullanımdan farklı olarak temrîz sîgasıyla verdiği rivâyetleri desteklediğine dair karinelerin bulunması sebebiyle terim anlamı dışında kullanarak zayıf kabul etmediği zamanlar da olmuştur.

Örneğin, "بِسْمِ اللَّهِ" terkindeki "isim" kelimesinin başındaki hemzenin hazfedilmesi konusunda dört rivâyet nakletmiş bunlardan ikisini aktarırken "ba'zılar dediler ki" üslûbunu kullanmış ve bu görüşleri tefsirde tercih etmemiştir. Bu iki temrîz

²¹⁶ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 23b-25a.

²¹⁷ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 4b, 6b, 22b, 23b, 26b, 45b, 47b, 72a.

²¹⁸ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 42a.

²¹⁹ Avnullah Enes Ateş, "Keşşâf'ta Temrîz Sîgalarının Kullanımı", *The Journal of Academic Social Science Studies* 1/62 (Aralık 2017), 230-231.

sîgasına göre terkipteki hemze, Hz. Osman mushafı hattına tâbi olmaktan dolayı hazfedilmiş ya da hazfedilmeyip “با”, “سم” lafzının üzerine dâhil olmuştur. Nûh Efendi ise hemzenin hazfının “اسم الله” ve “با” ya mahsus olduğu görüşünü benimseyerek temrîz sîgasıyla naklettiği rivâyetleri tercih etmemiştir.²²⁰

Nûh Efendi, “صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ” âyetinde bir mücmellik oluşturan ilahi nimete mazhar olanlar konusunda da üç farklı temrîz sîgalı rivâyet aktarmış, fakat bu görüşlerden birini tercih ederek onu zayıf kabul etmemiştir. Bu rivâyetlere göre nimete mazhar olanlar ya peygamberler ya nesh ve tahriften önce Hz. Musa ve Hz. İsa’nın kavmi ya da الصَّالِحِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّادِقِينَ وَالصَّابِرِينَ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصَّالِحِينَ اللَّهُ أَنْعَمَ اللَّهُ الَّذِينَ مَعَكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنْ النَّبِيِّينَ وَالصَّادِقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ “İşte onlar, Allâh’ın kendilerine nimet verdiği peygamberle, siddiklerle, şehidlerle ve sâlihlerle birlikte dirler.”²²¹ âyetinde sayılanlardır. Müfessir, sahâbeden Hz. Abbâs’dan (öl. 68/687-88) nakledilmiş olması gerekçesiyle son görüşü, doğru kabul etmiştir.²²² Bu noktada müellifin, temrîz sîgalı “ba‘zılar” üslûbundaki rivâyeti zayıf görmeyip doğruluğuna hükmettiği ortaya çıkmıştır.

Nûh Efendi, birleşik cümle kullanmak istediğinde genellikle bu cümleleri “meğerki”,²²³ “illâ”,²²⁴ ve “vaktâ kim”,²²⁵ edatlarıyla kullanmayı tercih etmiştir. Mesela:

“Zira **vaktâ kim** mütekellim ibâdeti kendi nefesine nisbet etdi ol nisbet andan sudûr eden nesneye anın i‘tibâr ve i‘tidâdını ihâm eyledi.”²²⁶

Müfessirin “ya‘nî” edatını kullanması bir başka anlatım özelliklerindedir. Arapça ibareleri Türk diline aktarırken, harf-i tarîfin anlamı, rivâyetin Türkçesi, âyetlerin meali, nahvî tanımlar ve icmâlî manaları açıklarken bu özellikte bir anlatıma müracaat etmiştir.²²⁷

Örneğin, “الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ” âyetine “Ya‘nî cins-i hamd veyahut cemî‘-i efrâd-ı hamd âlemlerin mürebbîsi ve muslih ve hâfızı olan Allâh Teâlâ Hazretleri’ne

²²⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 19b.

²²¹ en-Nisâ 4/69.

²²² Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 69a.

²²³ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 5b, 18b, 45a.

²²⁴ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 25a, 34b, 42a, 44b, 53a, 60a.

²²⁵ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 14a, 24a, 44b, 63a, 66a, 73a.

²²⁶ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 63a.

²²⁷ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 4b, 24b, 25b, 37a, 40b, 60b.

mahsûsdur. Ve O'nun memlûküdür.”²²⁸ şeklinde icmâlî mana vermiştir.

Bir başka üslûb özelliği eserin bir tefsir olması hasebiyle “delâlet” ve “işâret” ibarelerini sıkça zikretmesidir:

“Elhamdülillâh kavli vücûd-ı sâni‘a ve anın ilm ve kudretine ve kemâl-i hikmetine ve hamd ve senâya istihkâkına **işâret**dir. Rabbi'l-âlemîn kavli anın vâhid olduğuna ve cemî‘-i âlemler anın milki ve mülkü olduğuna ve andan gayrı ma‘bûd olmadığına **delâlet** eder. Er-Rahmâni'r-Rahîm kavli anın kemâl-i rahmet ve ihsânına ve gâyet-i fazl ve imtinânına **delâlet** eder.”²²⁹

Nûh Efendi, âyetlerde oluşabilecek muhtemel şüphe ve tereddütleri giderebilmek amacıyla da mukadder sorular sorup bunları gerekli görülen şekilleriyle cevaplandırmıştır. Bu soruları “Eğer denirse kim”, “denirse”, “dense olmaz mıydı?” kalıplarıyla, cevapları ise “Cevabında dendi ki”, “dediler”, “Cevap odur ki” kalıplarıyla yanıtlamıştır.

İmlâ kuralına aykırılıktan kaynaklanan soruları yanıtlaması bu üslûbuna bir örnek teşkil etmektedir. Mesela, “بِسْمِ اللَّهِ” terki bindeki hemze yazılışta düşmüştür. Fakat hemzenin, başlangıçta kullanılırken “اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ”²³⁰ âyetinde sabit olduğu gibi düşmeyip sabit olması gereklidir. Müellif, bu kaideye aykırılık sorusunu, çok kullanıldığı için ortada yazılma hükmüne tabi olduğunu açıklayarak cevaplandırmıştır.²³¹

Nûh Efendi, metni zenginleştirmek ve hedef kitleyi her türlü ihtimal hakkında bilgilendirmek amacıyla âyetler hakkında zikredilen bütün tercihleri beyân etmek istemiştir:

“Pes hamdde olan lâmda ulemâ ihtilâf etdiler. **Ba‘zılar dediler ki** cins içündür. Ve sâhib-i *Keşşâf* anı ihtiyâr eyledi. Ve Seyyid Şerîf anın kavlini tercîh etdi. Ve **cumhûr dediler ki** istiğrâk içündür. Ve **ba‘zılar dediler ki** ahd-i zihnî içündür. Nitekim İzzeddin b. Abdisselâm anı nakleyledi.”²³²

Nûh Efendi'nin sıkça kullandığı bir başka üslûb özelliği olmayandan hareketle olanı kastedilmeyenden hareketle kastedilmek isteneni belirtirken kullandığı “bil ki” ibaresidir:

²²⁸ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 37a.

²²⁹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 76a, 76b.

²³⁰ “Rabbinin adıyla oku.” (el-Alak 96/1).

²³¹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 19a.

²³² Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 38a.

“Ve ol kâide-i külliye budur ki cemî’-i a’râz-ı nefsâniyyenin -ki rahmetdir ve gadabdır ve ferahdır ve sürûrdur ve hayâdır ve kuvvetdir ve mekrdir ve hidâdır ve istihzâdır-evâfli vardır ve gâyetleri vardır. Meselen gadabın evveli intikâm irâdeti sebebiyle dem-i kalbin galeyânıdır. Ve gâyeti mağdûbün aleyhe îsâl-i zarar irâdetidir. Pes lafz-ı gadab hakk-ı Allâh’da dem-i kalbin galeyânına hamlolunmaz. **Bil ki** mağdûbün aleyhe îsâl-i zarar irâdetine hamlolunur.”²³³

Nûh Efendi’nin açıklamaları bazı durumlarda okuyucuyla içten, samimi bir şekilde gerçekleşmiştir. Hz. Meryem kıssasından bir kesitle kıyasa gidip hisse çıkartırken kullandığı üslûbu bu samimiyetinin bir göstergesidir:

“Hak Sübhâne ve Teâlâ Hazret-i Meryem’e kendi rahmet-i kâmilesinden bir rahmet verdi. Nitekim anın hakkında “وَرَحْمَةً مِنَّا وَكَانَ أَمْرًا مُّقْضِيًّا”²³⁴ buyurdu. Ve ol rahmet, küffâr ve füccârın tevbîhlerinden anın halâsına sebep oldu. Pes bu kerre rahmetin zikri Hazret-i Meryem’in mekrûhâtdan necâtına sebep olacak bizim tûl-ı ömrümüzde her gün anı niçe kerre rahmet ile vafettiğimiz kıyâmet günü nâr ve ârdan necâtımıza sebep olmaz mı? Olur, inşâallâhü Teâlâ.”²³⁵

1.2.9. Kaynakları

1.2.9.1. Tefsir Kaynakları

Nûh b. Mustafa’nın temel tefsir kaynaklarından birisi Beyzâvî’nin *Envârü’-t-tenzîl ve esrârü’-t-te’vîl* isimli tefsiridir. Müellif bu eseri kaynak gösterirken Beyzâvî’nin kâdılkudâtlığına nispetle “Kâdî”,²³⁶ doğduğu kasabaya nispetle “Beyzâvî”²³⁷ ya da her ikisini birlikte zikrederek “Kâdî Beyzâvî”²³⁸ şeklinde iktibasta bulunmuştur.

Fahreddin er-Râzî’nin *Mefâtihu’l-gayb* olarak da bilinen *et-Tefsîrü’l-kebîr* isimli eseri Nûh Efendi’nin bir diğer referans kaynağıdır. Nûh Efendi, Râzî’yi eserin bazı kısımlarında “İmâm”,²³⁹ “Hazretleri”²⁴⁰ ve “buyurur”²⁴¹ şeklinde saygınlık

²³³ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 26b.

²³⁴ “Katımızdan bir rahmet... Bu, zaten hükme bağlanmış bir iştir.” (Meryem 19/21).

²³⁵ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 36a.

²³⁶ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 11b, 18a, 25b, 26a, 27a, 49b.

²³⁷ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 11b, 15a, 20a, 25a, 33b, 35a, 37a, 50b.

²³⁸ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 16a, 49a.

²³⁹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 22b, 23b, 26b.

²⁴⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 36a, 42a, 60a, 67b, 75b.

²⁴¹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 22b, 23b, 26b, 36a, 47b, 60a, 63b, 67b, 75b.

ifadeleriyle zikretmiştir. “Fahrüddîn er-Râzî tefsîrinde”,²⁴² “Fahrüddîn er-Râzî *Tefsîr-i kebîr*’inde”,²⁴³ “*Tefsîr-i kebîr*’de Fahrüddîn er-Râzî”²⁴⁴ ve “Fahrüddîn er-Râzî”²⁴⁵ şeklindeki üslûbuyla istîşâdda bulunmuştur.

Yine Zemahşerî’nin *el-Keşşâf* adlı tefsiri müfessirin bir diğere önemli nakil kaynağıdır. O, “sâhib-i *Keşşâf*”²⁴⁶ ve “Zemahşerî *Keşşâf*’da”²⁴⁷ ifadeleriyle bu eserden nakilde bulunmuştur.

Üç temel tefsir kaynağından başka Sülemî’nin (öl. 412/1021) *Hakâiku’t-tefsîr*,²⁴⁸ Vâhidî’nin (öl. 468/1076) *el-Basît fî tefsîri’l-Kur’ân*,²⁴⁹ Tâcülkurrâ el-Kirmânî’nin (öl. 500/1106’dan sonra) *Garâibü’t-tefsîr ve acâibü’t-te’vîl*,²⁵⁰ Kurtubî’nin (öl. 671/1273) *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*,²⁵¹ da müellifin nadiren kaynak gösterdiği tefsirlerdendir.

Nûh Efendi, Zemahşerî ve Beyzâvî tefsirlerine yazılmış haşiyelerden de istifade etmiştir. Tîbî’nin (öl. 743/1343) *Fütûhu’l-gayb fî’l-keşf an kınâi’r-rayb (Hâşiyeye ale’l-Keşşâf)*,²⁵² Teftâzânî’nin (öl. 792/1390) *Hâşiyeye ale’l-Keşşâf*,²⁵³ Seyyid Şerîf el-Cürçânî’nin *Hâşiyeye ale’l-Keşşâf*,²⁵⁴ Süyûtî’nin *Nevâhidü’l-ebkâr ve şevâridü’l-efkâr (Hâşiyetü’s-Süyûtî alâ tefsîri’l-Beyzâvî)*,²⁵⁵ Kâzerûnî’nin (öl. 945/1539) *Hâşiyeye alâ tefsîri’l-Beyzâvî*²⁵⁶ isimli haşiyeleri bunlardandır.

Ayrıca İbn Atıyye el-Endelüsî²⁵⁷ (öl. 541/1147), Ebû Hayyân el-Endelüsî²⁵⁸ (öl. 745/1344), Semîn el-Halebî²⁵⁹ (öl. 756/1355) de ismen zikrederek düşüncelerinden istifade ettiği kaynaklar arasındadır.

²⁴² Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 13b, 60a, 67b.

²⁴³ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 22b, 26b, 42a.

²⁴⁴ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 36a.

²⁴⁵ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 60a, 67b, 75b.

²⁴⁶ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 11b, 13a, 13b, 18a, 19a, 27a, 27b, 31a, 33b, 35a, 38a, 49a, 49b, 55a, 62b, 65b, 70a.

²⁴⁷ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 31a.

²⁴⁸ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 49b.

²⁴⁹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 13b.

²⁵⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 13a.

²⁵¹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 15a.

²⁵² Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 13b, 15b, 57a, 67a.

²⁵³ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 16b.

²⁵⁴ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 18a, 31a, 52a.

²⁵⁵ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 21b, 22b.

²⁵⁶ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 16b.

²⁵⁷ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 56a.

²⁵⁸ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 56a.

²⁵⁹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 15a.

1.2.9.2. Hadis Kaynakları

Nûh b. Mustafa hadis kaynaklarını zaman zaman müellifleriyle beraber zikretmiştir. İmâm Mâlik'in *el-Muvatta'*,²⁶⁰ Saîd b. Mansûr'un (öl. 227/842) *es-Sünen*,²⁶¹ İmâm Ahmed'in *el-Müsned*,²⁶² Buhârî (öl. 256/870) ve Müslim'in *Sahîh*'leri,²⁶³ İbn Ebi'd-Dünyâ'nın (öl. 281/894) *ed-Duâ'*,²⁶⁴ İbn Huzeyme'nin (öl. 311/924) *Kitâbü Besmele*,²⁶⁵ Taberânî'nin (öl. 360/971) *el-Mu'cemü'l-evsat*,²⁶⁶ Dârekutnî'nin *es-Sünen*,²⁶⁷ Ebû Zer Herevî'nin (öl. 434/1043) *Fezâil*,²⁶⁸ Beyhakî'nin (öl. 458/1066) *es-Sünenü'l-kübrâ*,²⁶⁹ *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*²⁷⁰ ve *Şu'abü'l-îmân*²⁷¹ isimli eserleri, müellif ve eser belirtilmiş hadis kaynaklarıdır.

Ebû Ubeyd²⁷² (öl. 224/838), İbn Ebî Şeybe²⁷³ (öl. 235/849), İmâm Ahmed,²⁷⁴ Dârimî²⁷⁵ (öl. 255/869), Buhârî,²⁷⁶ Müslim,²⁷⁷ İbn Mâce,²⁷⁸ Ebû Dâvûd,²⁷⁹ Tirmizî,²⁸⁰ Bezzâr²⁸¹ (öl. 292/905), Nesâî,²⁸² İbn Hibbân,²⁸³ Taberânî,²⁸⁴ Dârekutnî,²⁸⁵ Hâkim²⁸⁶ (öl. 405/1014), İbn Merdûye²⁸⁷ (öl. 410/1020) ve Beyhakî²⁸⁸ gibi muhaddislerden de teliflerini belirtmeden hadis naklinde bulunmuştur.

1.2.9.3. Fıkıh Kaynakları

Nûh Efendi, fikhî konularda Hanefî mezhebi âlimlerinden Radıyyüddîn es-

²⁶⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 7a.
²⁶¹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 5a.
²⁶² Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 7a.
²⁶³ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 7a.
²⁶⁴ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 23a.
²⁶⁵ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 5a.
²⁶⁶ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 4b.
²⁶⁷ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 4a.
²⁶⁸ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 6b.
²⁶⁹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 4a, 5b, 7a.
²⁷⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 5a, 5b.
²⁷¹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 5a, 6a, 6b.
²⁷² Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 5a.
²⁷³ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 7a.
²⁷⁴ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 6a, 8a.
²⁷⁵ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 6a.
²⁷⁶ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 6a, 7b.
²⁷⁷ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 7b.
²⁷⁸ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 7a.
²⁷⁹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 5b, 6a, 7a.
²⁸⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 7a, 8a.
²⁸¹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 5b.
²⁸² Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 6a, 7a, 8a.
²⁸³ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 6a, 7a.
²⁸⁴ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 5b, 6a.
²⁸⁵ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 4b, 7a.
²⁸⁶ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 5b, 6b.
²⁸⁷ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 5a, 6a.
²⁸⁸ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 4b, 6a.

Serahsî'ye ait (öl. 571/1176) *el-Muhît*,²⁸⁹ Burhaneddin el-Merginânî'ye ait (öl. 593/1197) *el-Hidâye*,²⁹⁰ Ebü'l-Berekât en-Neseî'ye ait (öl. 710/1310) *el-Musaffâ*²⁹¹ gibi kaynakları zikretmiştir.

İmâm A'zam,²⁹² İmâm Mâlik,²⁹³ Ebû Yûsuf²⁹⁴ (öl. 182/798), İmâm Muhammed²⁹⁵ (öl. 189/805), İmâm Hasan²⁹⁶ (öl. 204/819), İmâm Şâfiî²⁹⁷ (öl. 204/820), İmâm Ahmed,²⁹⁸ Zeylaî²⁹⁹ (öl. 743/1343) ve İbn Vehbân³⁰⁰ (öl. 768/1367) gibi âlimlerden nakillerde bulunmuştur.

Bunlarla birlikte “mezheb-i Şâfiî”,³⁰¹ “mezheb-i Ebî Hanîfe”,³⁰² “Mâlik'de”³⁰³ ve “bizde”³⁰⁴ şeklindeki ibareleriyle hem mensubu olduğu hem de diğer fıkıh mezheplerinin görüş ve düşüncelerini aktarmıştır.

1.2.9.4. Kelam Kaynakları

Nûh Efendi kelâm ilmi açısından İmâm A'zam'ın *el-Fıkhü'l-ekber*,³⁰⁵ Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*³⁰⁶ gibi eserlerinden iktibaslarda bulunmuştur. Nûh Efendi bir tefsir eseri olmasına rağmen Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtihu'l-gayb*'ından da çeşitli kelâmî mevzularda yararlanmışır.³⁰⁷

Eser ismi zikretmeden Ebü'l-Hasan el-Eş'arî³⁰⁸ (öl. 324/935-36), Ebû Bekr el-Bâkîllânî³⁰⁹ (öl. 403/1013), İmâm Gazzâlî³¹⁰ (öl. 505/1111) ve Fahreddin er-Râzî³¹¹ gibi âlimlerin görüşleri ekseninde de bazı kelâmî değerlendirmelerde bulunmuştur.

²⁸⁹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 8b.

²⁹⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 8b.

²⁹¹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 8b.

²⁹² Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 4a, 21b.

²⁹³ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 3b.

²⁹⁴ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 8a, 8b.

²⁹⁵ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 8a.

²⁹⁶ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 8a.

²⁹⁷ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 3b, 21b, 40a.

²⁹⁸ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 3b.

²⁹⁹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 8a.

³⁰⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 8a.

³⁰¹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 3a.

³⁰² Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 3b, 72a.

³⁰³ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 8b.

³⁰⁴ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 8b, 9a.

³⁰⁵ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 30a.

³⁰⁶ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 22a, 27b.

³⁰⁷ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 15b, 50a.

³⁰⁸ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 16a, 17b, 27a.

³⁰⁹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 27a.

³¹⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 15b, 22a.

³¹¹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 15b, 22a.

1.2.9.5. Kıraat Kaynakları

Müfessir kıraat ilmi bakımından İbnü'l-Cezerî'nin (öl. 833/1429) *en-Neşr fî'l-kırâati'l-'aşr*³¹² isimli eserinden istifade etmiştir.

İbn Âmir³¹³ (öl. 118/736), İbn Kesîr³¹⁴ (öl. 120/738), Ebû Amr³¹⁵ (öl. 154/771), Hamza³¹⁶ (öl. 156/773), Nâfi³¹⁷ (öl. 169/785), Kisâî³¹⁸ (öl. 189/805), Ya'kûb el-Hadramî³¹⁹ (öl. 205/821) ve Ebû Şâme³²⁰ (öl. 665/1267) gibi kıraat âlimlerinin de okuyuş tercihlerine işaret etmiştir.

1.2.9.6. Lügat, Sarf, Nahiv ve Belâgat Kaynakları

Nûh Efendi eserdeki kelimelerin kökeni ve anlamlarını Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûsü'l-muhîr*³²¹ isimli sözlüğünü esas alarak açıklamıştır. Yine Cevherî'nin *es-Sihâh*³²² isimli sözlüğü de müellifin bir diğer önemli lügat kaynağıdır.

Genel itibariyle dil ile ilgili konularda Zemahşerî'nin *el-Fâik fî garîbi'l-hadîs*,³²³ Sekkâkî'nin (öl. 626/1229) *Miftâhu'l-ulûm*,³²⁴ İbn Mâlik et-Tâî'nin (öl. 672/1274) *Teshîlü'l-Fevâid ve tekmîlü'l-Makâsîd*³²⁵ ve *el-Elfiyye*,³²⁶ İbn Hişâm en-Nahvî'nin (öl. 761/1360) *Muğni'l-lebîb*³²⁷ ve Takıyyüddîn eş-Şümünî'nin (öl. 872/1468) *el-Münsif mine'l-keîâm alâ Muğni'bni Hişâm*³²⁸ gibi kaynaklardan aktarımda bulunarak tefsirini dil yönüyle zenginleştirmiştir.

Müfessir eser ismi vermeden Halîl b. Ahmed³²⁹ (öl. 175/791), Sîbeveyhi³³⁰ (öl. 180/796), Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ³³¹ (öl. 207/822), Kutrub³³² (öl. 210/825 civarı),

³¹² Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 4a.

³¹³ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 3b.

³¹⁴ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 3b, 67b, 71a.

³¹⁵ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 3b.

³¹⁶ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 3b, 67b.

³¹⁷ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 3b.

³¹⁸ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 3b, 55a.

³¹⁹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 55a, 67b.

³²⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 55b.

³²¹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 9b, 21b, 55b, 61a, 66b, 67b.

³²² Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 27b, 55b, 61a, 66a, 67b.

³²³ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 26a.

³²⁴ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 13b, 25b.

³²⁵ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 25a, 39a.

³²⁶ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 52b.

³²⁷ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 10a, 10b.

³²⁸ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 34b.

³²⁹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 21b, 39a, 60a.

³³⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 21b, 25a, 26a, 35a, 39a.

³³¹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 19b.

³³² Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 27b.

Ahfeş el-Evsat³³³ (öl. 215/830 [?]), Asmaî³³⁴ (öl. 216/831), İbnü'l-Enbârî³³⁵ (öl. 328/940), Fârisî³³⁶ (öl. 377/987), Hattâbî³³⁷ (öl. 388/998), İbn Cinnî³³⁸ (öl. 392/1002), Muhammed b. Abdülcebbâr el-Utbi³³⁹ (öl. 427/1036), Abdülkâhir el-Cürcânî³⁴⁰ (öl. 471/1078-79), İbn Yaîş³⁴¹ (öl. 643/1245), İbnü'l-Hâcib³⁴² (öl. 646/1249), İbn Mâlik et-Tâî,³⁴³ Ebû Hayyân el-Endelüsî³⁴⁴ gibi birçok âlimin de dille ilgili görüşlerinden yararlanmıştı.

Ek olarak “nühat”³⁴⁵ (dil âlimleri), “ulemâ-i Basra”³⁴⁶ (Basra dil mektebi âlimleri) ve “ulemâ-i Kûfe”³⁴⁷ (Kûfe dil mektebi âlimleri) şeklindeki umumi ifadelerle de ayetlere yönelik ekollerin tercihlerini aktarmıştır.

³³³ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 9a, 19b, 35a.

³³⁴ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 10b.

³³⁵ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 14a.

³³⁶ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 10b.

³³⁷ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 22a.

³³⁸ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 10b.

³³⁹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 10b.

³⁴⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 25a.

³⁴¹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 15a.

³⁴² Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 24b.

³⁴³ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 9b, 10b, 24b, 28a.

³⁴⁴ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 9b.

³⁴⁵ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 29b, 39a.

³⁴⁶ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 13a, 25b, 34b, 51b, 52b.

³⁴⁷ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 13b, 25b, 35a, 51b.

2. İKİNCİ BÖLÜM

ESERİN TEFSİR İLMİ VE KUR'ÂN İLİMLERİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

2.1. Tefsir İلمي Açısından İncelenmesi

2.1.1. Rivâyet Tefsiri Yönünden Tahlili

2.1.1.1. Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri

Tefsir usûlcüleri arasında Kur'ân en önemli kaynak, Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir en önemli tefsir faaliyeti olarak kabul edilmiş ve bu faaliyet tefsir rivâyeti konusunda açıklanmıştır.³⁴⁸ Nitekim Allâh Teâlâ, *لَمْ يَأْتِكُمْ نَبَأَهُ* “Sonra onu açıklamak da bize aittir.”³⁴⁹ buyurarak Kur'ân'ın bir kısmının bir kısmını tefsir ettiğine işaret etmiştir.³⁵⁰

Nûh Efendi de Fâtiha sûresini tefsir ederken Kur'ân'dan birçok âyete atıf yapmıştır. Örneğin *الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ* “lâm” kelimesindeki cer harfi olan “lâm”ın manasını Kur'ân'daki âyetler paralelinde açıklaması, yapmış olduğu bu atıflardan birini oluşturmaktadır. Cer eden “lâm”ın yirmi manasının olduğunu belirten müellif, bunlardan şibh-i temlîk, sayrûret, isti'lâ, intihâ-i gâye, zarfiyyet, te'kîd-i nefy ve ziyâde anlamlarını Kur'ân'dan âyetlerle açıklamıştır. Mesela, ona göre *وَنَضَعُ الْمَوَازِينَ* “Kıyâmet gününde adalet terazileri kuracağız.”³⁵¹ âyetindeki “yevmü'l-kıyâme”nin başında yer alan “lâm” zarfiyyet manasındadır.³⁵²

Müellif, âyetteki müphem ifadelerin anlaşılmasında da Kur'ân'dan yardım almıştır. Bu tür kapalılıkları daha açık anlatılan âyetlerle gidermiştir. Mesela *صِرَاطَ الَّذِينَ* “*أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ*” âyetinde Allâh'ın nimet verdiği kimselerden bahsedilmiş fakat bunların kimler olduğu belirtilmemiştir. Müellif bu kapalılığı, Allâh'a ve peygambere itaat sonucunda Allâh'ın nimetlerine mazhar olanların sayıldığı *فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ* “İşte onlar, Allâh'ın kendilerine nimet verdiği peygamberlerle,

³⁴⁸ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr, 2015), 36-37; Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: İFAV, 2011), 126.

³⁴⁹ el-Kıyâmet 75/19.

³⁵⁰ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 126.

³⁵¹ el-Enbiyâ 21/47.

³⁵² Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 48a, 48b.

sıddîklerle, şehidlerle ve salihlerle birlikte dirler.”³⁵³ âyetiyle tefsir etmiştir. Böylece âyetteki nimet verilenler; peygamberler, sıddîkler, şehitler ve salihler olarak açıklığa kavuşmuştur.³⁵⁴

Nûh Efendi, mutlak lafızların belirgin hale getirilmesinde de âyetlere yönelmiştir. Sûrenin son âyetinin “عَبْرَ الْمُعْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ” kısmındaki genel bir ifade olan gadaba uğrayanların ve dalâlette olanların kimler olduğunu el-Bakara ve el-Mâide sûresindeki âyetlerle belirginleştirmiştir. Müellife göre gadaba uğrayanlar Yahudilerdir. Nitekim Yahudiler hakkında فَبَاءُوا بِعَضْبٍ عَلَى عَضْبٍ “Bu yüzden gadap üstüne gadaba uğradılar.”³⁵⁵ buyrulmuştur. Yine dalâlette olanlar da Hıristiyanlardır. el-Mâide sûresindeki Hıristiyanlar’a ilişkin anlatımda da وَلَا تَتَّبِعُوا أَهْوَاءَ قَوْمٍ قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَأَضَلُّوا كَثِيرًا “Daha önceden sapan ve birçoklarını saptıran bir topluma uymayın.”³⁵⁶ buyrulmuştur.³⁵⁷

Nûh b. Mustafa, “الْحَمْدُ لِلَّهِ” ibaresinin cümle içerisindeki konumu ve anlamının nasıl olduğu noktasındaki te’vilinde de âyetlerden destek almıştır. İbarenin aslının “حَمْدًا” “iken hamdin sabitlik ve devamlılık için mansûbluktan merfû’luğa çevrildiğini öne sürmüş, bu özelliğin meleklerin Hz. İbrahim’e ve Hz. İbrahim’in de meleklerle selam vermesinin aktarıldığı قَالُوا سَلَامًا قَالَ سَلَامٌ “‘Selam sana’ dediler. O ‘Size de selam’ dedi.”³⁵⁸ âyetinde de aşikâr olduğunu beyân etmiştir. Ona göre âyetteki selamın nasb olması yenilenme ve sonradan olmaya, ref’ olması ise devamlılık ve sabitliğe delalet etmektedir.³⁵⁹

Nûh b. Mustafa, nahvî kullanımları aktarırken de âyetlerden yararlanmıştır. Sûrenin “أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ” âyetindeki “هَدَى” fiilinin bazen bir bazen de iki mef’ûl alarak müteaddî olduğunu belirtmiştir. Buna göre âyetteki “هَدَى” fiili hem “نا” hem de “الصراط” mef’ûllerini alarak müteaddî olmuştur. Bu durumun bir örneği وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا

³⁵³ en-Nisâ 4/69.

³⁵⁴ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 69a.

³⁵⁵ el-Bakara 2/90.

³⁵⁶ el-Mâide 6/77.

³⁵⁷ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 71b-72a.

³⁵⁸ Hûd 11/69.

³⁵⁹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 54a.

“Bizim uğrumuzda cihâd edenler var ya biz onları mutlaka yollarımıza iletceğiz.”³⁶⁰
âyetinde de mevcuttur.³⁶¹

Nûh Efendi'nin Kur'ân'la iktibas kavramların önemini ortaya çıkmasında da görülmektedir. Bu hususun bir örneği “إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ” âyetindeki “ibâdet etme” kavramında gerçekleşmiştir. Müellif, Allâh'ın Hz. Peygamber'e ölüm gelinceye kadar ibâdet etmesini emrelediği “وَأَعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّىٰ يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ” “Sana ölüm gelinceye kadar Rabbine ibâdet et.”³⁶² âyetini ibâdet etmenin önemi hakkında delil getirmiştir.

Görüldüğü üzere Nûh Efendi, sûredeki harf-i cerlere mana vermek, müphemî tafsîl etmek, mutlakı takyîd etmek, kelimenin cümle içerisindeki i'râb durumuna göre delâletini ve nahvî kullanımını belirtmek ve kavramların önemine vurgu yapmak gibi amaçlarla âyetin âyetle tefsirine başvurmuştur.

2.1.1.2. Kur'ân'ın Sünnet'le Tefsiri

Kur'ân vahyinin doğru anlama ulaşmasında bir diğer önemli kaynak, Hz. Peygamber'in sünnetidir. Nitekim âyetleri tebliğ ve tebyin etmek Hz. Peygamber'in görevlerindedir.³⁶³ Nûh Efendi, Resûlullâh'ın bu iki temel görevinin bilincinde olarak tefsirinde hadisleri kullanmıştır. Onları metin, kaynak ve senet açısından kullanırken tek düze bir üslup takip etmemiştir. Hadis metinlerinde bazen hadisin Arapça metnini vermiş ve metinden neyin kastedildiğini³⁶⁴ açıklamış bazen Türkçe aktarım olmadan Arapça metinle³⁶⁵ yetinmiş bazen ise sadece “ehâdis-i şerîfede vârid olan oldur ki”³⁶⁶ şeklinde konuyla ilgili hadislerin olduğunu belirtip tefsirini yapmıştır.

Hadis metinlerinin kaynaklarında bazen “Taberânî *Evsat*'ta”³⁶⁷ örneğindeki gibi kaynağı müellifiyle açıkça zikretmiş bazen ise metinleri müellif ve kaynak belirtmeden³⁶⁸ vermiştir. Senetleri de tam bir şekilde almamış bazen hadise “Hazret-i Resûlullâh (s.a.v) buyurdu ki”³⁶⁹ ifadesiyle bazen ise “Ebû Hureyre dedi ki”³⁷⁰

³⁶⁰ el-Ankebût 29/69.

³⁶¹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 66b.

³⁶² el-Hicr 15/99.

³⁶³ Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân* (Mısır: Matbaatü Îsâ el-Bâbî, ts.), 2/13; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 39; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 62.

³⁶⁴ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 7a.

³⁶⁵ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 35b, 72a.

³⁶⁶ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 71b.

³⁶⁷ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 4b.

³⁶⁸ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 72b.

³⁶⁹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 45b.

³⁷⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 7a.

“Âişe’den rivâyet ederler ki”³⁷¹ ibareleriyle başlamıştır.

Besmele’nin Fâtiha sûresinden ya da Kur’ân’dan bir âyet olup olmaması hakkında hadislere müracaat ederek bir müşkili çözüme kavuşturmak istemesi Kur’ân’ın sünnetle tefsirine örnek olarak zikredilebilir. Âlimlerin bu konuda ihtilaf ettiklerini belirten müellif, namazın kul ile Allâh arasında kısımlandırıldığı bir kutsî hadise³⁷² yer vermiştir. Bu hadise göre “الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ” âyetleri kulun Allâh’a hamd edip O’nu güzel bir vasıfla ve azametle vasf eylemesini, “اهْدِنَا الصِّرَاطَ” âyetleri de kula özel âyetler olup kula dilediğinin verileceğini ifade etmektedir. “إِنَّا كُنَّا نَعْبُدُ وَإِنَّا كُنَّا نَسْتَعِينُ” âyeti ise kul ile Mevlası arasında ortak bir âyettir. Nûh Efendi’ye göre bu ve bunun gibi hadislere hamd ile başlanılıp Besmele ile başlanılmaması, Besmele’nin Fâtiha ve diğer sûrelerden bir âyet olmayıp, teberrük ve fasl için nazil olduğunun en büyük delilidir.³⁷³

Nûh Efendi, sûrenin sonunda söylenen “آمين” kelimesinin anlamını ortaya çıkarmak için de hadislere başvurmuştur. “Âmîn”in “استجب” (icabet eyle) fiilinin ismi olduğunu belirten müellif, daha sonra İbn Abbâs’dan nakledilen bir hadise³⁷⁴ yer vermiştir. Hadise göre Abdullah b. Abbâs, Efendimiz’e “آمين” kelimesinin manasını

³⁷¹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 7b.

³⁷² Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî İmâm Mâlik, *el-Muvatta’*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, 1406/1985), “Salât”, 39; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir (Kâhire: Dâru’l-Hadîs, 1416/1995), 7/121-123; Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi’u’s-sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, ts.), “Salât”, 38; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid İbn Mâce, *es-Sünen*, nşr. Şuayb el-Arnâvût vd. (Dimeşk: Dâru’r-Risâleti’l-Âlemiyye, 1430/2009), “Edeb”, 52; Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, nşr. Şuayb el-Arnâvût - Muhammed Kâmil Karabellî (Dimeşk: Dâru’r-Risâleti’l-Âlemiyye, 1430/2009), “Salât”, 135; Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmi’u’s-sahîh*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir vd. (Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1395/1975), “Tefsîru’l-Kur’ân”, 2; Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünen*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Haleb: Mektebü’l-Matbûâtî’l-İslâmiyye, 1406/1986), “İftitâh”, 23; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *el-Müsnedü’s-sahîh*, nşr. Şuayb el-Arnâvût (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1414/1993), 5/84, 96; Ebû’l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *es-Sünen*, nşr. Şuayb el-Arnâvût vd. (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1424/2004), 2/85; Ebu Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, nşr. Muhammed Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1424/2003), 2/57-58.

³⁷³ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 7a-7b.

³⁷⁴ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed ez-Zeylaî, *Tahrîcü’l-ehâdis ve’l-âsâr el-vâkı’a fî tefsîri’l-Keşşâf*, nşr. Abdullâh b. Abdirrahmân es-Sa’d (Riyad: Dâru İbn Huzeyme, 1414), 1/27; Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil’ârifin b. Nûridîn Alî el-Münâvî, *el-Fethu’s-semâvî bi tahrîci ehâdisi’l-Kâdi Beyzâvî*, nşr. Ahmed Müctebâ (Riyad: Daru’l-Âsime, ts.), 1/106.

sormuş, Efendimiz de “افعل” (yap) manasına geldiğini açıklamıştır.³⁷⁵

Nûh Efendi, âyete verdiği mananın desteklenmesi amacıyla da hadislerden yararlanmıştı. Mesela, “إِيَّاكَ نَعْبُدُ” ifadesini “إِيَّاكَ نَسْتَعِينُ”in takip etmesini ibâdetin dahi Allâh’ın yardımı olmadan tamam olmayacağını göstermesiyle açıklamıştır. O sebeple Hz. Peygamber, “لا حول ولا قوة إلا بالله” kelimesinin tefsirinde لا حول عن معصية الله إلا بعصمة الله ولا قوة على طاعة الله إلا بعون الله itaate kuvvet de ancak Allâh’ın yardımı ile dir.”³⁷⁶ buyurmuştur.³⁷⁷

Müellif, mezhebindeki hükümleri delillendirmek amacıyla da hadislere başvurmuştur. Fâtiha sûresini “آمين” ile bitirmenin sünnet olduğunu, kişinin imam, imama uyan veya yalnız başınayken dahi olsa gizlice âmîn demesinin Ebû Hanîfe mezhebinde sünnet olduğunu belirtmiştir. Bu görüşü, Efendimizin إذا قال الإمام غير المغضوب عليهم ولا الضالين فقولوا آمين فإنه من وافق قوله قول الملائكة غفر له ما تقدم من ذنبه Imam, ‘gayri’l-mağdûbü aleyhim vele’d-dâllîn’ dediğinde âmîn deyiniz. Çünkü kimin sözü meleklerin sözüne rastlar ise onun geçmiş günahları affolunur.” hadisiyle³⁷⁸ delillendirmiştir.³⁷⁹

Nûh Efendi, yazmanın kaynaklarından da hadis istişhâdında bulunmuştur. Mesela, “الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ” âyetindeki “hamd” ile yakın anlamlı olan “medih” arasındaki ince farklarda, “hamd”in mutlak anlamda emredilmiş olduğunu belirtmiş, bu sözlerini Efendimiz’in (s.a.v.) insanlara hamdetmeyenin Allâh’a da hamdetmemiş gibi olduğunu buyurduğu “من لم يحمد الناس لم يحمد الله”³⁸⁰ Bu hadisin

³⁷⁵ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 72a.

³⁷⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr, *el-Müsned*, nşr. Mahfûzurrahmân Zeynullâh vd. (Medîne: Mektebetü’l-Ulûm ve’l-Hikem, 2009), 5/374; Ebu’l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Kurtubî, *Şerhu İbn Battâl alâ Sahîhi’l-Buhârî*, nşr. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1423/2003), 10/140; Ebu Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü’s-sağîr*, nşr. Abdü’l-Mu’tî Emîn Kal’acî (Pakistan: Câmîatü’d-Dirâsâtî’l-İslâmiyye, 1410/1989), 1/17; a.mlf., *Şu’abü’l-îmân*, nşr. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1423/2003), 2/162-163.

³⁷⁷ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 63a.

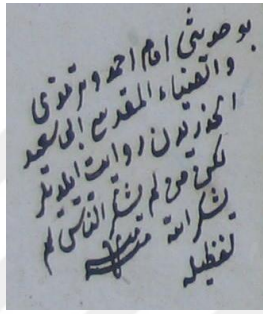
³⁷⁸ İmâm Mâlik, *el-Muvatta’*, “Salât”, 45; Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfî, *el-Müsned*, nşr. Muhammed Âbid es-Sindî (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1370/1951), 1/81; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu’fî el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-sahîh*, nşr. Muhammed Zühreir b. Nâsir en-Nâsir (Beyrut: Dârü Tavkî’n-Necât, 1422), “Tefsîru’l-Kur’ân”, 2; Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, “Salât”, 171; Nesâî, *es-Sünen*, “İftitâh”, 34.

³⁷⁹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 72a.

³⁸⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 42a.

yazmada, temel hadis kaynaklarından farklı bir lafızla³⁸¹ ve *Mefâtîhu'l-gayb*'daki³⁸² gibi aynı lafız ve tefsir yorumlarıyla gelmesi bu tespiti destekler niteliktedir.

Müellif, tefsir ederken değindiği hadisin hangi kaynaklarda, eserde zikredilenden farklı bir metinle yer aldıklarına sayfa kenarlarına not düşerek de değinmiştir. Örneğin, Hz. Peygamber'in "من لم يحمد الناس لم يحمد الله" lafzıyla zikredilen hadisini, Ahmed b. Hanbel, Tirmizî ve Ziyâu'l-Makdisî'nin (öl. 643/1245) Ebû Saîd el-Hudrî'den (öl. 74/693-94) "من لم يشكر الناس لم يشكر الله" lafzıyla rivâyet ettiklerini zikretmiştir.³⁸³

Şekil 4: Hadis Kaynağı Örneği

Kaynak: Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 42a.

Özetle ifade etmek gerekirse Nûh Efendi, hadislerin metinleri, kaynakları ve senetlerinde herhangi bir metoda bağlı kalmamıştır. Müşkili gidermek, kelimelemin anlamına açıklık getirmek, te'vilini teyit etmek ve mensubu olduğu mezhebine delil oluşturmak gibi amaçlarla hadislerle başvurmuştur. Tefsirinde kaynak olarak kullandığı eserlerden hadis istişhâdında bulunmuş, nadiren de olsa hadislerin farklı metinle bulunduğu kaynakları farklı şekilleriyle verme ihtiyacı hissetmiştir.

2.1.1.3. Kur'ân'ın Sahâbe ve Tâbiîn Kavliyle Tefsiri

Sahâbî, Hz. Peygamber'le Müslüman olarak karşılaşan ve Müslüman olarak

³⁸¹ Zikredilen hadis kaynaklarda "من لم يشكر الناس لم يشكر الله" şeklinde geçmektedir. Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 7/295; Tirmizî, *el-Câmi'u's-sahîh*, "el-Birr ve's-sıla", 35; Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, nşr. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefi (Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 2/356; Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, nşr. Târık b. Avzullah b. Muhammed - Abdülmuhsin b. İbrâhim el-Huseynî (Kâhire: Dârü'l-Harameyn, ts.), 4/51; Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 11/377.

³⁸² Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1420), 1/190.

³⁸³ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 42a.

ölen kimse³⁸⁴ şeklinde tarif edilmiştir. Bu yönüyle sahâbe, Hz. Peygamber sonrası Kur’ân vahyinin doğru anlam kazanmasında önemli bir misyona sahiptir. Vahyin inişi, nüzul sebepleri, fesahat, beyân, Arap dili, örf ve adetlerine vâkıf, selim bir fitrat ve sarsılmaz bir imana sahip olmaları³⁸⁵ onların Kur’ân tefsirindeki önemlerini kanıtlar niteliktedir.

Tâbiîn ise en genel kabulle sahâbî ile görüşenler³⁸⁶ olarak tarif edilmiştir. Bazı âlimler genel itibariyle nakillerini sahâbeden aldıkları gerekçesiyle rivâyetlerine itibar etmiş bazıları ise tefsir bilgilerini Hz. Peygamber’den almadıkları, âyetlerin sebebi nüzullerine şahit olmadıkları, tefsirde ve istidlalde reyleriyle yanılma ihtimallerinin mevcudiyeti sebebiyle tâbiîn rivâyetlerine itibar etmemişlerdir.³⁸⁷ Nûh Efendi ise tefsirinde hem sahâbe hem de tâbiîn kavline yer vererek bu kaynağı kullanmıştır. Sahâbeden Alî b. Ebî Tâlib (öl. 40/661) ve Abdullâh b. Abbâs, tâbiînden Şa’bî (öl. 104/722) ve Câbir b. Zeyd’in (öl. 93/711-12) nakilleri bu rivâyetlerin bir kısmını oluşturmaktadır.

Nûh Efendi’nin, Arap dilinin belâgatıyla ilgili bir meselede Abdullâh b. Abbâs’ın sözlerine başvurması, Kur’ân’ın sahâbe kavliyle tefsirine örnek olarak gösterilebilir. Müellif, “إِنَّا كُنَّا نَعْبُدُ”deki mef’ûl olan “iyyâ”nın ibarenin sonunda olması gerekirken önünde olmasının hasr³⁸⁸ sebebiyle olduğunu belirtmiştir. Bu görüşüne bir destek mahiyetinde sahâbeden Abdullâh b. Abbâs’ın kavlini örnek vermiştir. Abdullâh b. Abbâs’a göre “إِنَّا كُنَّا نَعْبُدُ” ibaresi “ولا نعبد غيرك” “Sana ibâdet ederiz, başkasına ibâdet etmeyiz.” anlamındadır. Burada sona alınması gerekenin başa alınması hasrı göstermek içindir.³⁸⁹

Nûh b. Mustafa, hamdele âyetindeki “Allâh” kelimesinin tefsirinde ism-i A’zam’ın ne olduğunu açıklarken de hem sahâbî hem de tâbiîn kavlinde örnekler vermiştir. Bu örneklerden biri sahâbeden Abdullâh b. Abbâs’ın ve tâbiînden Câbir b.

³⁸⁴ Ebü’l-Fazl İbn Hacer Askalânî, *el-İsâbe fi temyîzi’s-sahâbe*, nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, ts.), 1/8.

³⁸⁵ Zürkânî, *Menâhilü’l-irfân*, 2/13; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 59; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 77.

³⁸⁶ Osmân b. Abdirrahmân İbnü’s-Salâh, *Mukaddimetü İbni’s-Salâh*, nşr. Nüreddin İtr (Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1406/1986), 302.

³⁸⁷ Zürkânî, *Menâhilü’l-irfân*, 2/13; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 99-100.

³⁸⁸ Meânî terimi olan hasr, bir şeyi belli bir sayıda zikretmekten ibarettir. Veya bir lafzın veya lafızların diğer lafza veya lafızlara özel şekilde tahsis edilmesidir. Bk. Ebü’l-Hasen es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî, *et-Ta’rîfât* (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1403/1983), 88; İsmail Durmuş, “Hasr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/392.

³⁸⁹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 63a-63b.

Zeyd'in ism-i A'zam'ı "Allâh" lafzı, Şa'bî'nin ise "Yâ Allâh" lafzı şeklinde açıklamadır.³⁹⁰

Fâtiha sûresi ile ilgili temel meselelerden birini teşkil eden Besmele'nin sûrenin bir âyeti olup olmadığı hakkında da Nûh Efendi, Hz. Ali'yle ilgili rivâyete yer vermiştir. Hz. Ali'ye Seb'u'l-Mesânî hakkında sorulmuş, o da "الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ" (Fâtiha sûresi) olduğunu söylemiştir. Sûrenin altı âyet olduğunu söylediklerinde ise Besmele'nin de sûrenin bir âyeti olduğunu belirtmiştir.³⁹¹

Sahâbenin söz, fiil ve takrirlerine dair rivâyetler mevkuf hadis³⁹² şeklinde isimlendirilmiştir. Nûh Efendi, Besmele âyetini Fâtiha sûresinden bir âyet kabul edenlerin delillerinden biri olarak zikrettiği Ebû Hureyre'nin (öl. 58/678) "Fâtiha sûresini okuyacağınız zaman Besmele çekiniz. Çünkü o sûre Ümmü'l-Kur'ân, Ümmü'l-Kitâb ve Seb'u'l-Mesânî'dir. Ve Besmele onun âyetlerinden biridir." rivâyetini içtihat yoluyla bilinemeyecek konu olması sebebiyle hükmen merfu hadis kabul etmiştir.³⁹³

Kısaca ifade etmek gerekirse Nûh Efendi, tefsirine az da olsa hem sahâbe hem de tâbiîn kavlini almıştır. Söz gelimi, hasr sanatını ortaya çıkarmak, ism-i A'zam'ın mahiyetini belirlemek, Besmele ayetini sûreden kabul edenlerin delillerini serdetmek gibi gayelerle sahâbe ve tâbiîn kavline başvurmuştur. Ayrıca mevkuf hadis konumundaki sahâbe rivâyetini hükmen merfu da kabul etmiştir.

2.1.1.4. Kırâatten Yararlanması

Kıraat, Kur'ân kelimelerinin okunma keyfiyetini ve bu kelimelerdeki çeşitlilikleri nakledene dayandırarak inceleyen bir ilimdir.³⁹⁴ Nûh Efendi de tefsirinde kelimelerin okunma keyfiyetlerine, bu keyfiyetleri hangi âlimin gerçekleştirdiğine değinmek suretiyle kıraat ilmine yer vermiştir.

Nûh Efendi, "mâlik" lafzının tefsirinde kıraat konusunda ayrıntılı izahlara girmiş, mütevatir olan ve olmayan çeşitli kıraat vecihlerini toplu bir şekilde zikretmiştir. Kıraat imamlarından Âsım (öl. 127/745), Kisâî ve Ya'kûb'un "mâliki",

³⁹⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 23a-23b.

³⁹¹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 4a-4b.

³⁹² Abdullah Aydın, "Mevkuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/437; Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü* (İstanbul: İFAV, 2012), 135.

³⁹³ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 4b-5a.

³⁹⁴ Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yusuf İbnü'l-Cezerî, *Mündicü'l-mukriîn ve mürşidü't-tâlibîn* (Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1420/1999), 9.

geri kalan kıraat imamlarının da “meliki” şeklinde okuduklarını açıklamıştır. İbare bu iki okuyuştan farklı olarak, lâm harfi tahfif için sâkin kılınarak “melki”, fiil olarak “meleke”, nasb ile “mâliken”, ref^c ve tenvîn ile “mâlikün”, ref^c ve izâfetle “mâlikü”, ref^c ve izâfetle “melikü”, nasb ve izâfetle “melike” şeklinde de okunmuştur.³⁹⁵

Müellifin hangi imamın hangi okuyuşu benimsediğini zikrettiği örneklerden biri “صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ” âyetindeki “sırât” ibaresinde söz konusudur. Kunbül rivâyetine göre İbn Kesîr, Ruveys rivâyetine göre ise Ya’kûb el-Hadramî ibareyi aslı ile “sırât” okumuşlardır. Hamza, “sad” harfini “zây” (ز) harfine işmâm yaparak okumuştur. Diğer kıraat âlimleri ise Kureyş lehçesiyle, “sîn” harfini “sâd” harfine dönüştürerek kelimenin sonundaki “tâ” (ط) harfindeki itbâk sıfatıyla uyum içinde olması için “sırât” diye okumuşlardır.³⁹⁶

Bir diğer örnek, kıraate göre âyetin i’râbını tespit etmesidir. “غَيْرِ الْمَعْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا” “غَيْرِ الْمَعْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا” âyetindeki “gayr” lafzını İbn Kesîr mansûb okumuştur. Bu kıraate göre “gayr”, “aleyhim” lafzındaki zamirden hâl olmuştur. Ya da “e’nî” (demek istiyorum ki) takdîriyle mansûb olmuştur. İstisnâ olarak mansûb olma ihtimali de vardır.³⁹⁷

Nûh Efendi, Besmele’nin sûreden ve diğer sûrelerden âyet olup olmaması meselesinde kıraat âlimlerinin yaklaşımlarına da yer vermiştir. Buna göre İbn Kesîr, Âsım, Hamza, Kisâî’ye göre Besmele hem Fâtiha’dan hem de diğer sûrelerden bir âyettir. Nâfi‘, Ebû Amr, İbn Âmir’e göre ise fasl için olup Fâtiha ve diğer sûrelerden âyet değildir.³⁹⁸

Müfessir, mütevatir kıraatlerin tercihi meselesine de değinmiş, mütevatir kıraatler arasında tercihe giden Beyzâvî’nin görüşünü gerçeğe aykırı kabul etmiştir. Nitekim Beyzâvî, Haremeyn ehlinin kıraati olması sebebiyle “melik” vechinin tercihe şayan olduğunu söylemiştir.³⁹⁹ Müellif ise her iki kıraatin de mütevatir kabul edilirken “melik” kıraatinin tercihe şayan olmasının “mâlik” kıraatinin tercih edilmediğini

³⁹⁵ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 55a-56a.

³⁹⁶ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 67b.

³⁹⁷ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 71a.

³⁹⁸ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 3b.

³⁹⁹ Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü’t-tenzil ve esrârü’t-te’vil*, nşr. Muhammed Abdu’r-Rahmân el-Mar’aşlı (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, 1418), 1/28.

vehmettirdiği gerekçesiyle bir kıraatin diğerine tercihini münasip bulmamıştır.⁴⁰⁰

Netice itibarıyla Nûh Efendi, mütevatir olan ve olmayan kıraat vecihlerini toplu bir şekilde zikretmek ve kıraat âlimlerinin kelime üzerindeki okuyuş tercihlerini açıklamak gibi sebeplerle kıraat ilmine dair açıklamalarda bulunmuş, bu ilmi nazara alarak i'râb durumlarını gözetmiştir. Okunma keyfiyetini oluşturmasa da Besmele'nin Fâtîha'dan ve diğer sûrelerden âyet olup olmaması konusunda kıraat-ı seb'â imamlarının tercihlerini de zikretmiştir. Mütevatir kıraatler arasında tercihin doğru olmadığını ifade ederek kıraat naklinde rivâyet olgusuna önem verdiğini göstermiş, kıraat vecihlerinde kıraat âlimleriyle okuyuş şekillerini belirtmekle yetinerek herhangi bir değerlendirmede bulunmamış, kıraat naklinde sened zinciri ya da senedde yer alan râvilerin isimlerinden de bahsetmemiştir.

2.1.1.5. Arap Şiirinden Yararlanması

Kur'ân'ın Arapça bir dille nazil olması, onun tefsirinde dil kurallarını barındıran Arap şiirine müracaatı gerekli kılmıştır. Ancak, Kur'ân'ın Arap şiiriyle tefsir edilmesini azınlığı oluşturan bir kısım hoş karşılamamış, buna mukabil ekseriyet onun tefsirinde şiirin gerekli olduğunu düşünmüştür.⁴⁰¹

Kur'ân tefsirinde şiirle istişhâd, müfessirin ictihâdını barındırmasa da dînî bir nakle dayandırılmadığından dirâyet türü tefsir kapsamında kabul edilmiştir.⁴⁰² Bununla birlikte Demirci, Arap şiirinin Kur'ân tefsirinde önemli bir yerde olduğunu belirterek onu rivâyet tefsiri konusunu açıklarken zikretmiştir.⁴⁰³

Nûh b. Mustafa Arap şiiriyle istişhâdda bulunarak âyetleri yorumlamış ve onunla Kur'ân'ın tefsir edilmesini gerekli gören ekseriyet grubuna dâhil olmuştur. Müfessir, istişhâdda bulunduğu beyitlerde genellikle “nahvü kavli”ş-şâir⁴⁰⁴, “şâ'irin bu kavli”⁴⁰⁵ ve “kâle”ş-şâ'ir⁴⁰⁶ lafızlarını kullanarak naklettiği eserleri ya da şairleri

⁴⁰⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 55a-55b.

⁴⁰¹ Harun Ögmüş, “Tefsirde Şiirle İstişhad Açısından Hicrî 2. Asrın Önemi”, *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü*, ed. Bilal Gökçür vd. (Ankara: Özkan Matbaacılık, 2009), 352; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 214-215; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 127.

⁴⁰² Harun Ögmüş, *Kur'an Yorumunda Şiirin Yeri (II./VIII. Asır Çerçevesinde)* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 132-133. Cerrahoğlu da rivâyet tefsiri kaynaklarını Kur'ân'ın Kur'ân, sünnet, sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn kavliyle tefsiri şeklinde zikretmiş, Arap şiirini ise dirâyet tefsirinin konusunda değerlendirmiştir. Bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 36.

⁴⁰³ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 126-128.

⁴⁰⁴ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 11a.

⁴⁰⁵ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 11a, 16a, 65a, 71a.

⁴⁰⁶ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 14b, 20b.

zikretmemiş, sadece iki durumda “ke-kavli’l-Hammâsi”⁴⁰⁷, “kâle İmru’ü’l-Kays”⁴⁰⁸ (öl. 540 dolayları)” diyerek beyitleri şairlerine nispet etmiştir.

Müfessirin Besmele âyetindeki “اسم” kelimesinin yücelmek anlamındaki “سَمُو” kökünden türediğini ve kesret-i isti‘mâl sebebiyle son harfinin hazfe gittiğini ortaya çıkarmak amacıyla Arap şiirinden yararlanması, bu konunun bir örneğini oluşturmaktadır. Ona göre bazı lehçelerde bu kök “هُدَى”de olduğu gibi “سَمَى” şeklinde gelmektedir. Nitekim bir şiirde:

والله أسماك سمى مباركا \ آثرك الله به ايثاركا

Allâh sana mübarek bir isim verdi

Allâh onunla seni seçti.

Nûh Efendi burada, “سَمَى” kelimesinin aslının “سَمُو” olduğunu, vâv harfinin harekeli öncesinin de fethalı olması sebebiyle elife kalb olunduğunu belirtmiştir.⁴⁰⁹ Zira şâirin beyitinde “سَمَى” kelimesi, kelimenin son harfinin hazfe giderek “سَمُو” kökünden türediğini göstermektedir.

Arap şiirine bağlı olarak yaptığı i‘râb tespitinin Kur’ân’a etkisini göstermesi bakımından şu yorumu da oldukça dikkat çekicidir. Sûrenin son âyetindeki “عَبْرَ” lafzının “الَّذِينَ” ism-i mevsûlünden bedel ya da “الَّذِينَ”yi açıklayan, kayıt altına alan sıfat olduğu i‘râbını tespit etmiştir. Bu lafzın, ism-i mevsûle sıfat olabilmesinin durumlarından birinin ism-i mevsûlün nekre konumunda olduğunda gerçekleşebileceğini açıklamıştır. Çünkü ism-i mevsûle bilinen, belli birileri kastedilmemiştir. Âyette olan bu i‘râba benzer bir durumun Arap şiirindeki:

ولقد أمر على اللئيم يسيني

Beni kınayan birisine uğradım. Bana sövüyor.

dizesinde de mevcut olduğunu açıklamıştır. Zira müfessire göre şiirdeki “اللئيم” (kınayan) ifadesi mana olarak belirsizlik, nekrelik oluşturmuş, “يسيني” (Bana sövüyor.)

⁴⁰⁷ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 10a.

⁴⁰⁸ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 65a.

⁴⁰⁹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 14b.

cümlesinin ona sıfat olması da uygun olmuştur.⁴¹⁰

Nûh b. Mustafa'nın bir başka istişhâdı Allâh lafzıyla ilgilidir. Allâh lafzının hangi kökten müştak olduğu hakkında bir hayli fazla kavil olduğunu belirten müellif, bu görüşleri oluşturan kökleri, manalarıyla izah ederken bazen Arap şiirindeki kullanımlarından örnekler vermiştir. Mesela Allâh lafzı, “إِحْتَجَبَ” (gizlenmek) manasında “لَا” fiilinden türemiştir. Bu anlamdaki kullanım:

لاه ربي عن الخلائق طرا \ خالق الخلق لا يرى ويرانا

Rabbim, bütün yaratıklardan gizlenmiştir

Mahlukâtın yaratıcısı görülmez fakat bizi görür.

beyitinde de mevcuttur. Dolayısıyla Allâh, gözlerin idrakinden ve akılların kavrayışından gizlenmiştir.⁴¹¹

Nûh Efendi, “isim” kelimesinin bazen cümlede zâid olarak da gelebileceğini, yani o olmasa da cümlenin anlamının yerini bulacağını belirtmiş, sözlerini isim kelimesini, şiirinde bir fazlalık olarak kullanan şairin aşağıdaki dizesiyle doğrulamıştır:

الى الحول ثم اسم سلام عليكما

Gelecek seneye kadar, sonrasında selam ismi üzerinize olsun.

Bütün bunları yorumlamak gerekirse Nûh Efendi, klasik istişhâd geleneğine bağlı kalarak tefsirinde Arapça şiirlerle istişhâd etmiştir. İstişhâdlarında çoğunlukla şair ismi belirtmemiştir. Kelimenin türediği kökü ortaya çıkarmak, âyetteki muhtemel i'râblara değinmek ve kelimenin cümle içerisindeki kullanımını hakkında bilgi vermek gibi suretlerle şiirle istişhâd etmiştir. Bu şiirlerin çoğu, eserden önce telif edilmiş birçok tefsirde de aynı âyetlerde ve aynı amaçlarla istişhâd edilmiştir. Nûh Efendi'nin şiirleri naklederken çoğunlukla eser ve şair ismi belirtmemesi, belirttiklerinin de önceki tefsirlerde yer alması bu şiirleri şairlerin dîvânından ziyade tefsirlerden naklettiği düşüncesini güçlendirmektedir.

⁴¹⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 70b-71a.

⁴¹¹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 21a.

2.1.2. Dirâyet Tefsiri Yönünden Tahlili

2.1.2.1. Dilbilimsel İzahlar

Kur'ân-ı Kerîm'in tefsir edilmesinde Arap dili önemli bir kaynaktır. Bu sebeple Kur'ân'ı anlama şartlarından birinin evveleminde Kur'ân'ın dili olan Arapça'nın anlaşılması olduğu ifade edilmiştir.⁴¹² Bundan dolayı lügat, sarf, iştikâk, nahiv, meânî, beyân ve bedî' ilimleri tefsir usûlü ve Kur'ân ilimlerine dair klasik eserlerde müfessirlerin bilmeleri gereken ilimler olarak zikredilmiştir.⁴¹³ Nûh Efendi de incelediğimiz bu eserde zikredilen ilimler çerçevesinde Fâtiha sûresinin âyetlerini ağırlıklı olarak dil perspektifinden ele almıştır. Bu başlıkta müellifin tefsirdeki dilbilimsel izahları üzerinde durulmuştur.

2.1.2.1.1. Lügat

Lügat, her toplumun kendisiyle amaçlarını dile getirdiği şeydir.⁴¹⁴ Nûh Efendi, her bir âyette yer alan kelimeler hakkında bazı lügavî bilgiler vermeye çalışmıştır.

Örneğin, kelimenin temel anlamlarını Arap dilinde meşhur olmuş sözlerle vermiştir. Söz gelimi, “dîn” kelimesinin karşılık anlamında olduğunu belirterek “Ne yaparsan karşılığını görürsün” anlamındaki şöhret bulmuş “كما تدين تدان” sözünü misal vermiştir.⁴¹⁵

Müellif, kelime manalarında âyetlerden de istişhâdda bulunarak anlamayı kolaylaştırmıştır. “غیر” lafzının “lâ” manasında isim olduğunu aktarmış, dinen yenilmesi haram yiyeceklerin hangi durumda haram olmadığını beyân edildiği *فَمَنْ سَلَدِمَادَانِ وَ هَادِدِ أَشْمَادَانِ بِيْر مِيْكَتَارِ يَمِيْسِيْنِ دِيْنَاهُ يَوْكُتُرُ.*⁴¹⁶ âyetindeki kullanımı bu duruma örnek vermiştir.⁴¹⁷

Nûh Efendi, bazen kelimenin lügat anlamını vermiş daha sonra bu anlamın

⁴¹² Düccane Cündioğlu, *Anlamın Buharlaşması ve Kur'an* (İstanbul: Kapı, 2016), 43.

⁴¹³ Ebu Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1376/1957), 2/173-174; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme, 1394/1974), 4/213-214; Şükrü Maden, “Kur'ân'ın Lafızlarını İnceleyen İlimler”, *Tefsir Usulü*, ed. Ali Rıza Gül - Ali Karataş (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2019), 58-61.

⁴¹⁴ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 192.

⁴¹⁵ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 57a.

⁴¹⁶ el-Bakara 2/173.

⁴¹⁷ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 70b.

lügat kaynaklarında geçtiği şekillerini aynen alıntılamıştır. Mesela, hidayetin lügatte irşat ve delâlet manasının olduğunu belirtmiş, sözlerini Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûsü'l-muhît*'inin aşağıdaki alıntısıyla noktalamıştır.⁴¹⁸

“الهدى بضم الهاء وفتح الدال الرشاد والدلالة...”⁴¹⁹

Nûh Efendi, kelime anlamlarının her birine yer verme gayesiyle çeşitli tefsir eserlerinden de yararlanmış. Mesela, “Rab” kelimesinin asıl itibariyle terbiye etmek⁴²⁰ manasında olduğunu açıklamış, diğer lügat anlamları için es-Sülemî'nin *Hakâiku't-tefsîr* isimli eserine müracaat etmiştir. Buna göre “Rab” lügatte mâlik, seyyid, mürebbî, müdebbir, mün'im, muslih ve ma'bûd⁴²¹ manalarına gelmektedir.

Bir başka örnekte ise “rahmet” kelimesinin lügat anlamını *Envârü't-tenzîl*'den aktararak açıklamıştır. Buna göre “rahmet” lügatte kalbin incelmesi demektir. İyilik ve ihsânı gerektirir. Şefkattir, rûhî bir gönül akışıdır.⁴²²

Kelimenin lügavî anlamını eş anlamlı kelimeleriyle beraber de açıklamıştır. Ayrıca lügat açıklamalarında köke inmeyi nadiren tercih etmiştir. Aslında bu iniş bir zorunluluk sebebiyle gerçekleşmiştir. Örneğin, kıraatteki ihtilaflara binaen “sebîl” ve “tarîk” ile aynı anlamdaki “الصراط” (sirât) kelimesinin aslının “سراط” (sirât) olup “yol” manasında olduğunu açıklamıştır.⁴²³

Müellif, bir şey zıddıyla bilinir düşüncesinden hareketle kelimeleri zıt anlamıyla da izah etmiştir. Mesela, “dalâl” ve “dalâlet” kelimelerini hidayet zıddı⁴²⁴ olarak tanımlamıştır.

Nûh Efendi, bazen de kelimelerin lügat anlamlarına kısaca temas etmiştir. Örneğin “müstekîm” lafzının “düz” anlamında olduğunu ifade etmiştir.⁴²⁵

Nûh Efendi lügate dair bir başka örnekte ise kelimenin tanımını vermiş, bu tanımda değindiği kelimenin de tanım ve ince farklarına değinmiş böylece sınırları belli, farklı bir anlam ihtimaline yer bırakmayan bir tanım oluşturmuştur. Nitekim

⁴¹⁸ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 66a-66b.

⁴¹⁹ Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, nşr. Mektebü Tahkîki't-Türâs (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1426/2005), “hâ”, 1345.

⁴²⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 49a.

⁴²¹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 49b.

⁴²² Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 26a.

⁴²³ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 67b.

⁴²⁴ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 70b.

⁴²⁵ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 67b.

“in‘âm” kelimesini nimet vermek şeklinde manalandırmış, buradaki nimetin de ihsan yoluyla başkasına işlenen menfaat olduğunu, ihsan olması sebebiyle karşılık ve fayda sağlama kastıyla olduğunda nimet olmadığını, ayrıca bu ikinci tanımdaki menfaatin önemine binaen mazarratın (zarar vermenin) nimet olmadığını açıklamıştır.⁴²⁶

Nûh Efendi, sûredeki türemiş lafızların kök anlamlarını da vermiştir. Nitekim “isim” kelimesi yücelmek manasına gelen “sümüvv” kökünden ya da alâmet manasına gelen “vesem” kökünden türemiştir.⁴²⁷

Müellif, hamd kelimesinin lügat anlamında ise en meşhur ve derli toplu anlam olarak isimlendirdiği tanımları aktarmış daha sonra bu tanım üzerindeki lafızlarla hamdi, şükür ve medh kavramlarından ayırarak ona özgün bir lügat manası oluşturmuştur. Nûh Efendi’nin aktardığı tanıma göre hamd lügatte şöyle tarif edilir:

”هو الثناء باللسان على الجميل الاختياري على جهة التعظيم سواء كان في مقابلة النعمة او لا“

Ona göre tanımdaki “الاختياري” lafzı medhi, hamdin anlamının dışına çıkarmıştır. Çünkü medh, Allâh tarafından kula bahşedilen fiillerde ve diğer konularda gerçekleşmektedir. Yine tanımdaki “سواء” lafzı şükürü dışarıda tutmuştur. Çünkü şükür, sadece nimet karşılığında yapılmaktadır. Buradan hareketle hamdin lügat anlamı, “nimet karşılığında olsun veya olmasın hamdedilenden sâdır olan güzel fiilin karşılığında tazim yoluyla dil ile hayrı zikretmek” şeklinde tanımlanmıştır.⁴²⁸

Özetle ifade etmek gerekirse Nûh Efendi, sûredeki her kelimenin lügat anlamını zikretmeye çalışmıştır. Bu anlamları verirken Arap dilinde meşhur olmuş sözler, Kur’ân-ı Kerîm’den âyetler, lügat ilmiyle ilgili kaynaklar, *Hakâiku’t-tefsîr* ve *Envârü’t-tenzîl* gibi tefsire dair kaynaklardan yararlanmıştır. Bu kelimelere eş anlamlarına değinmek, zıt anlamlarını belirtmek, kısaca değinmek, verdiği anlamı nazara alarak farklı manalara ihtimal bırakmamak ve yakın anlamlarıyla aralarını ayırmak suretiyle manalar vermiştir.

2.1.2.1.2. Istılâh

Istılâh, lafzın bir münasebetten ötürü lügavî manadan başka bir manaya

⁴²⁶ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 68b-69a.

⁴²⁷ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 13a-14a.

⁴²⁸ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 39b-40b.

çıkarılmasıdır.⁴²⁹ Nûh Efendi de sûrede yer alan bazı kavramların ıstılâh anlamlarına değinmiştir.

Mesela hamdi, “hamededene ya da diğerlerine nimet vermesi sebebiyle nimet verenin dille zikredilerek veya kalple inanılarak veya erkânla hizmet edilerek tazim edilmesi”⁴³⁰ şeklinde tanımlamıştır.

Bir başka ıstılâhî anlamı ise şükür kelimesinde kullanmıştır. Buna göre şükür, “kulun görme, duyma ve bu ikisi dışındakileri Allâh’ın onun üzerine nimet verdiği, onun için yarattığı şeylerin hepsine sarf etmesi”dir.⁴³¹

Mezheb ve din anlamındaki şerîat, Allâh’ın, kulları için din adına koyduğu hükümler şeklinde tanımlanmıştır.⁴³² Nûh Efendi de tefsirdeki “yevm” kelimesine şer‘ân, ikinci fecir ile güneşin batışı arasında vuku bulan zaman olarak mana vermiştir.⁴³³ İstılâh anlamına göre ise “yevm” kelimesi güneşin doğuşu ile batışı arasında vuku bulan zamandır.⁴³⁴

Kısaca ifade etmek gerekirse Nûh Efendi, hamd ve onunla mana yakınlığı oluşturan şükür kelimesinin terim anlamlarına ve ıstılâh ile şeriat anlamları arasında ince farklar barındıran yevm kelimesine eserinde yer vermiştir.

2.1.2.1.3. İştikâk

Mana ve terkip açısından ilişkili, sîga açısından ise aralarında farklılık bulunan iki kelimedenden bir tanesinin diğerinden alınıp türetilmesine iştikâk denmektedir.⁴³⁵ Nûh Efendi de sûredeki bazı kelimelerin müştaklığını türetildiği asıllarla birlikte vermiştir.

Örneğin, “Allâh” lafzının müştak olup olmaması hakkında ihtilafın söz konusu olup, âlimlerin onu Arapça ya da Süryanice olarak nitelediklerini belirtmiştir. Arapça diyenlerin ise isim ya da sıfat olması, isimse özel isim olup olmaması, özel isimse türemiş olup olmaması, türemiş değilse mürtecel ya da menkul olması noktalarında ihtilafın olduğunu zikretmiştir. Bir ihtilafın da kelimenin türemişse neden türediğinde

⁴²⁹ Cürcânî, *et-Ta’rifât*, 28.

⁴³⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 41a.

⁴³¹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 41a.

⁴³² Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, nşr. Ahmed el-Berdûnî - İbrâhîm Atfîş (Kâhire: Dârü’l-Kütübi’l-Mısriyye, 1384/1964), 16/163.

⁴³³ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 56a.

⁴³⁴ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 56a.

⁴³⁵ Cürcânî, *et-Ta’rifât*, 27; Hulûsi Kılıç, “İştikak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/439.

söz konusu olduğunu belirterek, bu görüşleri kısaca şu şekilde serdetmiştir:

1. “İbadet etmek” manasındaki “elehe” fiilinden türemiştir. Nitekim “ilâh” “me’lûh”, “me’lûh” “ma’bûd” demektir.
2. “Sığınmak” manasındaki “elihe” fiilinden türemiştir. “Îlâh” kendisine sığınılan demektir.
3. “Şaşkınlık durumunda olmak” manasındaki “elihe” fiilinden türemiştir. Çünkü akıllar Allâh’ın marifetinde şaşkıncıdır.
4. “Sükûn bulmak” manasındaki “elihe” fiilinden türemiştir. Çünkü *أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ* “Biliniz ki kalpler ancak Allâh’ı anmakla sükûnete erer.”⁴³⁶ âyeti gereğince kalplerin sükûnete ermesi Allâh’ın zikriyledir.
5. “Hayrette kalmak ve aklın gitmesi” manasındaki “velihe” fiilinden türemiştir.
6. “Yükselmek” anlamındaki “lâhe-yelîhu” fiilinden türemiştir. Allâh, mümkün varlıklara benzemekten yücedir. Ya da “gizlenmek” manasındaki aynı fiilden türemiştir. Çünkü Allâh, gözlerin ve akılların hakikatinden gizlenmiştir.
7. “İstemek, arzulamak” manasındaki “elihe’l-fasîlü” fiilinden türemiştir. Yani, deve kuşu annesine istekli olduğunda ondan ayrılmak istemez. Çünkü kendisinden açlık zararını annesinden başkası gideremez. Annesinden ayrılrsa tam bir hırsıyla ve yüksek bir sesle ona doğru yönelir. İnsan da büyük bir belaya uğrasa, beladan kurtulmak için Allâh’a yönelir.⁴³⁷

Nûh Efendi Allâh lafzının müştaklığına dair görüşünü Süyûtî’nin *Envârü’l-tenzîl* haşiyesine (*Nevâhidü’l-ebkâr ve şevâridü’l-efkâr: Hâşiyetü’s-Süyûtî alâ tefsîri’l-Beyzâvî*) atıf yaparak ve lügat, fıkıh, usûl âlimlerinin görüş ve tercihlerine dayandırarak zikretmiştir. Buna göre, en doğru ve en tercihe şayan görüş, Allâh lafzının Arapça câmid bir özel isim olup türememiş olduğudur. Bu görüş İmâm A‘zam’ın, İmâm Şâfî’nin, Halîl b. Ahmed’in, Sîbeveyhi’nin, usûl ehli ve fakihlerin çoğunluğunun görüşüdür. Gazzâlî’nin, Fahreddin er-Râzî’nin, Hattâbî’nin tercihleridir.⁴³⁸

⁴³⁶ er-Ra‘d 13/28.

⁴³⁷ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 20a-21b.

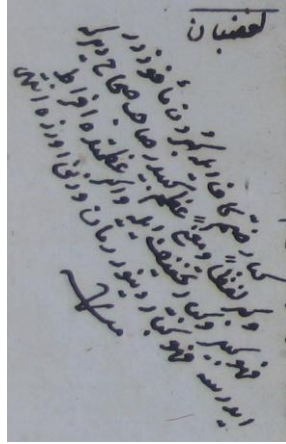
⁴³⁸ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 21b-22a.

Nûh Efendi'nin iştikâka dair örneklerinden birisini, kökü Basra ve Kûfe âlimlerince farklı belirlenen “isim” lafzı oluşturmuştur. Müellif, “isim” kelimesinin iştikâkı konusunda her iki ekolün görüşlerini vermiş, bunların sarf kuralları ekseninde doğruluklarını ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Özetle ifade edecek olursak isim, Basra ekolünce yükseklik manasındaki “sümüvv” kökünden, Kûfe ekolünce ise alâmet manasındaki “vesem” kökünden müştaktır.⁴³⁹

Bir başka örnekte, “Rahmân” ve “Rahîm” kelimelerinin tıpkı, “gadbân” (kızgın) kelimesinin “gadibe”den (kızdı), “alîm” (bilgin) kelimesinin “alime”den (bildi) alınması gibi mübâlağa ifade etmesi için “rahime” maddesinin masdarından alındığını açıklamıştır.⁴⁴⁰

Nûh Efendi, çeşitliliğin olmadığı türeme durumlarına ise kısaca değinmiştir. Mesela, “mâlik” kelimesinin “milk”ten, “melik” kelimesinin de “mülk”ten geldiğini zikretmiştir.⁴⁴¹

Nûh Efendi, yazma eserde değindiği kelimelerin hangi fiilden müştak olduklarını da sayfa kenarlarında vermiştir. Mesela, kelimenin yapısındaki fazlalığın manasındaki fazlalığa delalet etmesi sebebiyle “Rahmân” lafzının “Rahîm” lafzından daha ziyadeli olmasını açıklamış bu durumun “kübâr” ve “kübbâr” lafızlarında da söz konusu olduğuna değinmiştir. Ardından sayfa kenarına not düşerek “kübbâr” lafzının “kebura” fiilinden alındığını bildirmiştir.⁴⁴²

Şekil 5: Sayfa Kenarında Yer Alan Örnek İştikâk Gösterimi

Kaynak: Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 25a.

⁴³⁹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 13a-14a.

⁴⁴⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 25b.

⁴⁴¹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 55b.

⁴⁴² Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 25a.

Müellif, iştikâk ilmine dair ihtilafın söz konusu olduğu yerlerde soru-cevap üslûbunu kullanarak bu ihtilafı gidermeye çalışmıştır. Örneğin, sıfat-ı müşebbehenin lâzım fiilden müştak olabilirken “Rahmân” ve “Rahîm”in nasıl olur da müteaddî olan “rahime”den türeyebileceği sorusuna, müteaddî fiilin lâzım yapıldığında sıfat-ı müşebbehenin türeyebilme imkânının olabilmesiyle cevap vermiştir.⁴⁴³

Hâsılı Nûh Efendi, türemiş olup olmadığı ihtilafı kelime, kökünde ihtilafın söz konusu olduğu türemiş kelimeler ve kökü kıraat vechine göre farklılaşmış kelimelerde iştikâk ilmine dair beyânlarda bulunmuştur. Bu ilme dair beyânları sadece sûredeki kelimelerde söz konusu olmamış, eserde telaffuz ettiği türemiş kelimenin kökünü sayfa kenarında verdiği de olmuştur. Ayrıca iştikâk ilmine dair oluşan problemleri de cevaplandırmaya çalışmıştır. Tüm bu kelimeler nazara alındığında Nûh Efendi iştikâk ilmini en fazla Besmele âyetinde kullanmıştır.

2.1.2.1.4. Sarf

İ'lâl bakımından kelimelerin hallerini bildiren ilimdir.⁴⁴⁴ Kullanım açısından iki şekle sahip olan sarf, amelî açıdan asıl haldeki kelimeyi bir maksat sebebiyle fiil ve isim vezinlerine dönüştürmek, nazarî açıdan ise i'râb ve binâ dışında kelime hallerinin kurallarını inceleyen ilim olarak da tanımlanmıştır.⁴⁴⁵

Nûh b. Mustafa, “sümüvv” (سوم) ve “vesem” (وسم) kökünün isim lafzına dönüşüm merhalelerini açıklamıştır. Yükseklik anlamındaki “sümüvv” köküne göre kelimenin sonundaki “vâv” harfi çok kullanıldığı ve hareke takibi için hafifletilerek hazfolunmuştur. Baştaki “sîn” harfi de sükûn olmuştur. Sakinle başlamanın mümkün olmaması sebebiyle baş tarafa vasıl hemzesi dâhil edilmiştir. Alâmet anlamındaki “vesem” köküne göre ise kelimenin başındaki “vâv” hazfolunmuş, onun karşılığı olarak da yerine vasıl hemzesi getirilmiştir. Bu sebeple hazif öncesi vezni “فعل” iken haziften sonra “اعل”e dönüşmüştür.⁴⁴⁶

Nûh Efendi, “sümüvv” ve “vesem” kökünün isme dönüşüm aşamalarını aktardıktan sonra “vesem” (وسم) kökünün baş tarafına vasıl hemzesi getirilmesinin

⁴⁴³ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 25b.

⁴⁴⁴ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 133.

⁴⁴⁵ Hulûsi Kılıç, “Sarf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/136.

⁴⁴⁶ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 13b-14a.

fâü'l-fiil olan “vâv” harfinin hazfî karşılığında olmadığına dair İbnü'l-Enbârî'nin görüşüne yer vermiştir. Bu görüşe göre, baş tarafa vasıl hemzesinin gelmesi lâmü'l-fiilin hazfî karşılığında olmaktadır. Nitekim (بو) kökünden lâmü'l-fiil olan “vâv” harfini hazfedince yerine vasıl hemzesi (ابن) getirilmiştir. Öyleyse isim (اسم) kelimesinin başında vasıl hemzesinin olması lâmü'l-fiilin hazfe gittiğini göstermektedir. Örneği olana hamletmek örneği olmayana hamletmekten evla olması hasebiyle isim “sümüvv” kökünden türemiştir.⁴⁴⁷

Nûh Efendi'nin sarf ilmine dair bir diğer örneği ismin “sümüvv” kökünden olmasının doğruluğuna dair zikrettiği görüşlerdir. Bunlardan birkaçını kısaca aktarmak gerekirse:

1. İsmi'nin çoğulu “esmâ”, çoğulunun çoğulu ise “esâmî” gelmektedir. Eğer isim “vesem”den türeseydi çoğulu “evsâm”, çoğulunun çoğulu da “evâsim” gelirdi.
2. İsmi'nin tasgîri “sümeyyün”dür. Eğer isim “vesem”den türeseydi tasgîrine “vüseymün” denilirdi.
3. İsmiyle çekimlenen fiil “semmeytü” şeklindedir. Eğer “vesem”den türeseydi “tevessemütü” denilirdi.
4. Lâmü'l-fiilin hazfedilmesi fâü'l-fiilin hazfinden daha fazladır.
5. Bazı lehçelerde “vâv” harekeli, öncesi de fethalı (سُمُو) olması sebebiyle elif-i maksûreye dönüştürülerek “sümen” (سَمِي) denmektedir.⁴⁴⁸

Nûh Efendi'nin sarf ilmine dair bir diğer beyânı, Allâh lafzının türeme aşamalarındaki tasarruflarında gerçekleşmiştir. Buna göre “Allâh” lafzını türemiş kabul eden görüşlerden bir tanesini zikretmek gerekirse “feteha” bâbındaki “elehe” fiilinden türemiş ve mevzûnu “elehe-ye'lehü-ilâheten-ulûheten-ulûhiyyeten” gibi olmuştur.⁴⁴⁹

Müellif, bir başka örneğinde lafzın veznini vermiş daha sonra bu vezne göre âyeti tefsir etmiştir. Buna göre “âlemîn” lafzı, “âlem”in çoğulu olup “fâal” vezni üzeredir. Bu veznin tefsire yansısıyla mana, kendisiyle bilinen yani bilmeye vesile

⁴⁴⁷ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 14a.

⁴⁴⁸ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 14a-14b.

⁴⁴⁹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 20a.

olan nesnenin ismidir. Daha sonra ise mana genelden kaydırılarak yaratıcının kendisiyle bilineceği cevherler ve a'râzlara verilmiştir.⁴⁵⁰

Nûh Efendi, “إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ” âyetinin i'râb başlığındaki beyânında da sarf ilmi çerçevesinde bilgiler vermiştir. Mesela “نَعْبُدُ” muzari fiil olup sîgası nefsi mütekellim meal gayr “birinci çoğul kişi”dir.

Sonuç itibariyle müellif, kelime kökünün âyetteki forma dönüşümünü, bu dönüşümün sarf kurallarınca imkânının olup olmadığını, kelime kökünün girdiği formdaki doğruluğunun biçimsel durumlarını, kelimenin türediği fiilin bâbını, çekimlenmiş şekillerini, hangi vezinde olduğunu, hangi fiil ve sîgada yer aldığını açıklarken sarf ilminden yararlanmışır. Nûh Efendi genel itibariyle sarf ilmine dair açıklamalara nadiren ve kısaca yer vermiştir. Bu açıklamaların azamîsini ise kökü hakkında ihtilafın söz konusu olduğu “isim” kelimesinde gerçekleştirmiştir.

2.1.2.1.5. Nahiv

Kelimelerin cümle içerisindeki görevleri ve bunlara göre sonlarının aldığı durumu öğreten bilim dalı nahiv olarak tanımlanmıştır.⁴⁵¹

Nûh b. Mustafa'nın bir ihtilaf konusu olan “Rahmân” lafzının munsarif ya da gayr-ı munsarifliği konusundaki beyânı nahiv ilmiyle gerçekleştirdiği tefsire bir örnek oluşturmaktadır. Müellif, bu konuda bir ihtilafın daha mevcut olduğunu onun da “fa'lân” vezninin sıfat olarak geldiğinde gayr-ı munsarif olmasının şartında söz konusu olduğunu belirtmiştir. Bir görüşe göre, kelimenin “fa'lâ” vezninin olması diğer bir görüşe göre kelimenin “fa'lâne” vezninin olmaması gayr-ı munsarif kabul etmede şart koşulmuştur. Bu iki şarta göre “Rahmân” kelimesinde bir çelişki oluşmaktadır. Çünkü “fa'lâ” vezninin olmamasına bakıldığında kelime munsarif olurken “fa'lâne” vezninin olmamasına bakıldığında gayr-ı munsarif olmaktadır. Müellif, bu nahvî şartlardaki çelişki ve eksiklikle karşılaşsa da onun gayr-ı munsarif olmasını kabul etmiştir.⁴⁵²

Bir başka nahvî beyân “إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ” âyetindeki “iyyâke” lafzının i'râbında yer almaktadır. Buna göre lafızda nahivcilerin tercihlerinden kaynaklanan bir ihtilaf

⁴⁵⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 49b-50a.

⁴⁵¹ Cürçânî, *et-Ta'rifât*, 240; Hayreddin Karaman - Bekir Topaloğlu, *Arapça Dil Bilgisi IV (Sarf-Nahiv)* (İstanbul: Elif Ofset, 1982), 1.

⁴⁵² Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 29b.

oluşmuştur. Müellif kendi düşüncesiyle beraber ihtilaflara da değinmiştir. Basra ve Kûfelilerden bir cemaate göre “ıyyâ” lafzı zaitken, sonuna eklenenler zamirdir. Halîl b. Ahmed ve nahivcilerden bir gruba göre “ıyyâ” zamir, sonuna eklenenler de zamirdir. Zeccâc’a (öl. 311/923) göre “ıyyâ” zâhir bir isim olup zamir değildir. Ona eklenenler ise zamirdir. Bazılarına göre ise lafız bütünüyle zamirdir. Bu ihtilaflı meselede müellif ise “ıyyâ” lafzını zamir kabul edip ona eklenenleri harf olarak isimlendirerek Sîbeveyhi’nin kavlini tercih etmiştir.⁴⁵³

Nûh Efendi’nin bir diğere nahvî beyânına dair örneği “أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ” âyetindeki (هدى) “hedâ” fiilinin müteaddî olma durumlarında gerçekleşmiştir. Müfessirin beyânına göre “hedâ” fiili bazen bir bazen iki mef’ülle müteaddî olmaktadır. Bir mef’ülle ve iki mef’ülle müteaddî olması bazen kendisi, bazen “ilâ” harf-i cerri, bazen de “lâm” ile olmaktadır. Âyetteki “hedâ” ise hem “نا” hem de “الصراط” mef’ûlleriyle iki mef’ülle müteaddîye örnektir.⁴⁵⁴

Nûh b. Mustafa, Besmele âyetinin başında ve hamdele âyetindeki Allâh lafzının başında yer alan harf-i cerlerin Arap dilindeki manalarıyla beraber âyetteki manalarını da aktarmıştır. Mesela, “الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ” âyetindeki Allâh lafzının başındaki cer eden “lâm”ın Arap dilinde yirmi manasının olduğunu zikretmiştir. Bu anlamlardan birkaçına kısaca şu şekilde değinilebilir:

1. “المال لريد” örneğindeki gibi milk manasındadır.
2. “الباب للدار” cümlesindeki gibi istihkâk manasındadır. Buna قَالَ اثْنُونِي بِأَخٍ لَكُمْ “Kardeşinizi de yanıma getirin.” dedi.⁴⁵⁵ âyetinde geçtiği gibi ihtisâs lâmu da denilmiştir.
3. “يَجْرُونَ لِأَذْقَانِ سُجَّدًا” “Yüzüstü secdeye kapanırlar.”⁴⁵⁶ âyetindeki gibi “ale’l-ezkân” manası gözetilerek isti’lâ denilmiştir.
4. “كُلٌّ يَجْرِي لِأَجْلِ مُسَمًّى” “Bunların hepsi belli bir zamana göre akıp gitmektedir.”⁴⁵⁷ âyetindeki gibi “ilâ ecelin” manası gözetilerek intihâ-i gâye denilmiştir.

⁴⁵³ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 59b-60a.

⁴⁵⁴ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 66b.

⁴⁵⁵ Yûsuf 12/59.

⁴⁵⁶ el-İsrâ 17/107.

⁴⁵⁷ er-Ra’d 13/2.

5. وَتَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ “Ve biz kıyamet gününde adalet terazileri kurarız.”⁴⁵⁸ âyetindeki gibi “fî yevmi’l-kıyâme” manası gözetilerek zarfıyyet denilmiştir. Nûh Efendi, Arap dilindeki “lâm”a verdiği toplam yirmi mana içerisinden “Allâh” lafzının başındaki “lâm”ın milk veya istihkâk ile ihtisâs için olmasını tercihe şayan bulmuştur.⁴⁵⁹

Nûh Efendi, istitrâd üslûbu gereğince âyette yer alan nahvî bir konu sebebiyle oluşan münasebetten dolayı zaman zaman “fayda” başlığı açmış ve bir nahiv kaynağı vasfıyla o konuyu tanıtan bilgiler vermiştir. Buna göre “بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ” âyetinde “ism”in “Allâh” lafzına izâfetinin “lâmî” bir izâfet olduğunu beyân etmiş, daha sonra “fayda” başlığı altında “izâfet” konusunu kısımlarına ayırmak, şartlarına değinmek, neler ifade ettiklerini örneklendirmek suretiyle izah etmiştir.⁴⁶⁰

Müellifin âyetteki izâfeti, mânevî izâfetin kısımlarından “lâmî” izâfet olarak belirlemesi hasebiyle mânevî izâfete dair açıklamalarına kısaca temas etmekte fayda vardır. Buna göre mânevî izâfet, muzâfin sıfat olmaması ve sıfat olduğunda ise ma‘mûlüne muzâf olmaması durumlarında gerçekleşmektedir. Eğer muzâfun ileyh marife olursa bu izâfet marifelik, nekre olursa tahsîslik ifade etmektedir. Şartı ise, muzâfin marifelikten mücerred olmasıdır. Mânevî izâfet üç kısımdır:

1. Kısmı lâmîdir. Temlik, tahsis manasını ifade eder. Alâmeti muzâfun ileyhin, muzâfin cinsi olmamasıdır.
Örnek: “غلام زيد” (Zeyd’in kölesi)
2. Kısmı beyânîdir. Cinsin beyân edilmesi için olan “min” kelimesinin manasını ifade eder. Alâmeti muzâfun ileyhin, muzâfin cinsi olmasıdır.
Örnek: “خاتم فضة” (Gümüş yüzük)
3. Kısmı “fî” manasındadır. Zarf için olan “fî” kelimesinin manasını ifade eder.
Örnek: “مكر الليل” (Gecenin tuzağı)⁴⁶¹

Eserin nahiv kaynağı vasfıyla temas ettiği bir başka konu hamdele âyetindeki

⁴⁵⁸ el-Enbiyâ 21/78.

⁴⁵⁹ Diğer manalar için bk. Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 48a-49a.

⁴⁶⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 23b-24b.

⁴⁶¹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 24a.

belirlilik takısı olan harf-i tarifiñ “ال” nahivciler nazarında ne olduğıdur. Müellif bu konuyu dilcilerin benimsedikleri düşüncelerle açıklamıştır. Buna göre Halîl b. Ahmed harf-i tarifi “ال”, Sîbeveyhi yalnız “ل” olarak belirlemiştir. İbn Mâlik’e göre ise Halîl ve Sîbeveyhi arasında harf-i tarifiñ “ال” olmasında ihtilaf yoktur. İhtilaf hemzenin zait ya da aslî olmasındadır. Halîl aslî, Sîbeveyhi zait olması gerektiğini savunmuştur. Müberred ise harf-i tarifi sadece üstünlü hemze kabul etmiştir. “Lâm” ise marifelik edatının istifham hemzesiyle karışmaması için ona eklenmiştir.⁴⁶²

Özetle belirtmek gerekirse müellif, kelimenin gayr-ı munsarifliğı, lafzın öğelerinin neler olduğı, fiilin hangi mef’ûllerle müteaddî olduğı, harf-i cerlerin Arap dilinde ifade ettikleri manaları, izâfetin hangi çeşide sahip olduğı, çeşitlerinin, şartlarının neler olduğı, harf-i tarifiñ nahiv âlimlerince mahiyetinin nasıl olduğı gibi konularda nahiv ilmiyle ilgili yorumlarda bulunmuştur.

2.1.2.1.6. Meânî

Nûh Efendi sûreyi tefsir ederken meânî ilminden iltifât, takdîm-te’hîr, tağlîb ve itnâb gibi sanatlardan faydalanmıştır. Bunlardan iltifât sanatına tanımlamak, çeşitlerine ayırmak ve her çeşidine örnek vermek suretiyle ayrı bir önem vermiştir. Rahmân’ın Rahîm’den, ibâdetin istiâneden, “iyyâke ne’büdü” ibaresindeki mef’ûlün fiilden önce gelmesi konularında takdîm-te’hîr sanatına başvurmuş ve buralardaki öncelik-sonralık gerekçelerini zikretmiştir. Gerek Türkçemizde gerekse de Arap dilinde yaygın kullarımdaki tağlîb sanatına da hangi çeşidi barındırdığını belirterek yer vermiştir. İtnâb sanatının da hangi çeşidiyle sûrede yer aldığı ve bu çeşidin amacının ne olduğundan bahsetmiştir.

2.1.2.1.6.1. İltifât

İltifât, sözü bir üslûbdan başka bir üslûba nakletmek ya da beyitte veya sözde ansızın şahıs, zaman ve üslûb bakımından değışiklik yapmaktır.⁴⁶³ Nûh Efendi de bu sanatı kelamı yenilemek, dinleyeni canlı tutmak için kelamda çeşitlilik ve bir üslûbdan başka bir üslûba yönelmek şeklinde tanımlamıştır.⁴⁶⁴ İ’râb başlığı içerisine “teznîb” (ilâve) başlığı açmış konunun hem sûredeki hem de diğere çeşitlerini örnekleriyle

⁴⁶² Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 39a-39b.

⁴⁶³ Süyûtî, *el-İtkân*, 3/289; İsmail Durmuş, “İltifât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/152; Ali Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedi’* (İstanbul: İFAV, 2013), 114.

⁴⁶⁴ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 64a-64b.

açıklamıştır.

Buna göre, “*Hamd, âlemlerin Rabbi Allâh’a mahsustur. O, Rahman’dır ve Rahim’dir. Ceza gününün malikidir.*” mealindeki الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ mealindeki âyetlerinde hitap gâib sîgasıyken peşi sıra gelen إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ “*Yalnız sana ibâdet eder ve yalnız senden yardım dileriz.*” âyetiyle birlikte gâibden muhâtaba dönüşmüş ve iltifât sanatı oluşmuştur.⁴⁶⁵

Müellif belâgat ilmindeki iltifât sanatını altı kısma ayırmış, her çeşit için bir örnek zikretmiştir. Ona göre iltifât çeşitleri gâibden muhâtaba, gâibden mütekellime, muhâtabdan gâibe, muhâtabdan mütekellime, mütekellimden muhâtaba ve mütekellimden gâibe geçiştir.⁴⁶⁶

Mesela Yâsîn sûresindeki وَمَا لِي لَا أَعْبُدُ الَّذِي فَطَرَنِي وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ “*Beni yoktan yaratana niye kulluk etmeyeyim? Üstelik hepiniz de ona döndürüleceksiniz.*”⁴⁶⁷ âyetindeki “تُرْجَعُونَ” ibaresinde mütekellimden muhâtaba geçiş söz konusudur. Çünkü “رُجِعَ” (döndürüleceğim) ibaresinden dönüşmüştür.⁴⁶⁸

2.1.2.1.6.2. Takdîm-Te’hîr

Takdîm ve te’hîr, bir lafzın cümlede öne alınması ya da sonraya bırakılmasıdır. Bu sanatlar ihtisas, önem verme, te’hîr edildiğinde mananın beyânı ya da uyumluluğunda bozukluğun oluşması gibi sebeplerle gerçekleşmektedir.⁴⁶⁹ Nûh Efendi de sûredeki takdîm ve te’hîrin gerçekleştiği yerleri sebepleriyle birlikte izah etmiştir.

Mesela “Rahmân”, “Rahîm” kelimesine göre öncelenmiştir. Müellif, düşükten yükseğe doğru ilerleme kuralına göre “Rahman” lafzının daha ziyadeli olmasının “Rahîm”den sonra zikredilmesini gerektirdiğini fakat dünya rahmetinin daha önce gerçekleşmesinin bu şekilde kullanımı mümkün kıldığını açıklamıştır. Çünkü “Rahman” gerek miktar gerekse nicelik açısından dünya rahmeti konumundadır. Öyleyse dünya rahmeti üzerine delalet eden lafız (Rahman), ahiret üzerine delalet eden lafza (Rahim) göre öncelenir. Manası düşük olandan yüksek olana geçiş ise aksini

⁴⁶⁵ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 64a-64b.

⁴⁶⁶ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 64b-65a.

⁴⁶⁷ Yâsîn 36/22.

⁴⁶⁸ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 65a.

⁴⁶⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 3/233-236.

gerektiren başka sebep olmadığı durumlarda söz konusudur.⁴⁷⁰

Bir başka örnek “إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ” âyetindeki ibâdet ve yardım isteme konusundadır. Nûh Efendi’ye göre bir işe başlamadan önce yardım istemek daha uygundur. Bu sebeple yardım istemenin ibâdetten önce gelmesi gereklidir. Fakat burada sonraya bırakılmasının çeşitli sebepleri vardır. Müellif, ibâdetin yardım isteme üzerine takdîmini her iki lafız gözetiminde açıklamıştır. Buna göre ibâdet düşünülüğünde takdîmin dört sebebi vardır:

1. İbadet, Allâh’ın haklarındandır. Allâh’ın hakları takdîm açısından daha evladır.
2. İbadet kaçınılmayacak surette bir vecibedir. Öyleyse vacip olanın takdîmi evladır.
3. İbadet, kabul olmaya vesiledir. Vesilenin takdîm edilmesi icabete daha fazla sebep olur.
4. Âyet sonlarının uyumu için.⁴⁷¹

İstiâne düşünülüğünde ise ibâdetin takdîm edilmesinin üç sebebi vardır:

1. Yardım isteme, başlanılan ibâdetin tamamlanmasındadır. Sanki şöyle denilir: İbadete başladık ve onun tamamlanmasına yönelik senden yardım isteriz.
2. Yardım isteme, kalbin huzur bulmasındadır. Sanki şöyle denir: Kalbimizin huzur bulması hususunda senden yardım isteriz. Çünkü insanın kalbinin huzur bulması ancak Allâh’ın yardımıyla mümkündür.
3. Âyeti söyleyen ibâdeti nefsine nispet ettiğinde kendini beğenme vehmi oluşur. Kibirleşme vehmini ortadan kaldırmak için “iyyâke ne‘büdü” ibaresini “iyyâke nesteîn” takip etmiş, ibâdetin dahi Allâh’ın yardımı olmadan tamamlanmayacağı sabit olmuştur.⁴⁷²

Nûh Efendi, bu âyetteki mef’ûl olan “iyyâ” ibaresinin te’hîr olunması gerekirken takdîm olunmasının sebeplerine de değinmiştir. Buna göre mef’ûlün takdîm olunması tazim, ihtimam, hasra delalet ve ibâdet edenin nazarının önce mabuda sonra ibâdete olmasını tenbih etme sebebiyledir. Fakat ibâdete olan nazar

⁴⁷⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 28b-29a.

⁴⁷¹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 62b-63a.

⁴⁷² Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 62b-63a.

kulun kendisinden sadır olduğu açıdan değil, kendisiyle Allâh arasında güzel bir kavuşmayı oluşturan vasl-ı latîf itibariyle olmalıdır.⁴⁷³

2.1.2.1.6.3. Tağlîb

Tağlîb, aralarında anlamca benzerlik, yakınlık, ilgiden dolayı iki ma'mûlden birinin diğerine tercih edilmesi ve onun ikisine ıtlâk edilmesidir.⁴⁷⁴ Müzekkerin tağlîbi, âkılın gayr-ı âkile, vasıflananın vasıflanmayana, çoğunluğun azınlığa, cinsin cinsi dışındakine, mevcudun mevcut olmayana tağlîbi, mütekellimden muhâtaba, muhâtabdan gâibe tağlîb bu sanatın çeşitlerinden sayılmıştır.⁴⁷⁵

Nûh Efendi, “الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ” âyetindeki “âlem” kelimesinin çoğul gelmesini tağlîb sanatıyla açıklamıştır. Buna göre “alemîn” şeklinde çoğul olması lafzın altındaki muhtelif cinslerin hepsini içermesi içindir. Akıl sahiplerine diğer varlıkların katılmasıyla (tağlîb edilmesiyle) akıl sahiplerine has çoğul sîga ile çoğul yapılmıştır.⁴⁷⁶

2.1.2.1.6.4. İtnâb

İtnâb, bir düşünce ya da maksadın gereğinden daha fazla sözle ifade edilmesidir.⁴⁷⁷ Nûh Efendi de soru-cevap üslûbunu kullanarak âyette bedel yoluyla itnâb sanatının gerçekleştiğini ve bu sanatın faydasını açıklamıştır.

Buna göre “صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ” âyeti, öncesindeki “الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ”in bedelidir. Müellif, burada sözün itnâb edilip mananın tekrârının oluştuğunu açıklamış, “اهْدِنَا الصِّرَاطَ” şeklinde kısa bir ifade kullanılabilirken tekrârın faydasını tekit olarak belirlemiştir. Aynı zamanda istikametın Müslümanların yolu olduğunu pekiştirme ve duyurmakla aktarmak olduğunu söylemiştir. Çünkü âyet, önceki âyete tefsir ve beyân gibi kılınmıştır.⁴⁷⁸

2.1.2.1.7. Bedî‘

Nûh Efendi, eserde meânî ilminden iltifât, takdîm-te’hîr, tağlîb ve itnâb sanatlarını kullandığı gibi bedî‘ ilminin önemli kollarından sayılan mübâlağa sanatına

⁴⁷³ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 63a-63b.

⁴⁷⁴ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 63; Bulut, *Belâgat*, 117; İsmail Durmuş, “Tağlîb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/372-373.

⁴⁷⁵ Diğer çeşitler için bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 3/302-312.

⁴⁷⁶ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 49b-50a.

⁴⁷⁷ Süyûtî, *el-İtkân*, 3/179; İsmail Durmuş, “İtnâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/215; Bulut, *Belâgat*, 153.

⁴⁷⁸ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 69b-70a.

da yer vermiştir. Buna göre “Rahmân” ve “Rahîm” kelimelerinin sîga açısından mübâlağa ifade ettiklerine temas etmiştir.

Mübâlağa vasıf, fiil, durum veya manayı gerçekleşmesi zor hatta aklın kabul etmeyeceği şekilde büyüterek ifade etmektir.⁴⁷⁹ Ya da açıklama kastıyla mananın dildeki asıl kullanımındaki değişikliğe göre büyük olduğunu göstermektir.⁴⁸⁰

Eserdeki “Rahman” ve “Rahim” kelimeleri mübâlağa örneği oluşturmaktadır. Bu iki kelime “gadbân”ın “gadıbe”, “alîm”in “alime” kökünden alınması gibi (رحم) fiilinin mastarından alınıp rahmet manasında mübâlağa ifade etmek için kullanılmıştır.⁴⁸¹

2.1.2.2. Kelâmî Açıklamalar

Nûh Efendi, eserde kelâmî konulardan Allâh’ın zorunlu varlığı, birliği, isim ve sıfatları, Fâil-i Muhtâr olması, kıyamet gününde nelerin gerçekleşeceği, kulların iradi fiillerinin oluşum süreci ve Hz. Ebû Bekir’in hak imam olması gibi konulara değinmiştir. Tüm bunlar Nûh Efendi’nin eserde kelâmî yorumlara oldukça fazla yer verdiğini göstermektedir. Genel itibariyle eserde Ehl-i Sünnet görüşlerine yer verilmiş, diğer fırka ve düşünce ekollerinden sadece Mutezile ve filozoflar zikredilmiştir.

2.1.2.2.1. Allâh’ın Varlığının Zorunlu Olması

Nûh Efendi, kendisiyle yaratıcının bilineceği cevher ve a’râzlar şeklinde tefsir ettiği “âlem” kelimesindeki cevher ve a’râzların mümkün ve zâtında vacip olana muhtaç olmaları sebebiyle Allâh’ın varlığına delalet ettiklerini belirtmiştir. Buradan hareketle varlık çeşitlerini tarif ederek mümkün varlıkların Allâh’a muhtaçlığını ispat etmiştir. Buna göre varlık, yaratıcının varlığı olan vâcibü’l-vücûd, Allâh’ın dışındakilerin varlığı olan mümkün ve mümteni‘ olmak üzere üç çeşittir. Mümkün varlık, imkaniyet cihetinden bir tercih edene (müraccihe/Allâh’a: bir işi yapma ve yapmamaya aynı şekilde gücü yetene) muhtaçtır. Eğer o tercih eden vâcibü’l-vücûd olursa iddia edilen sabit olur. Vâcibü’l-vücûd dışındakilerden olursa bunların tekrar başka vâcibü’l-vücûd dışındakilere muhtaçlığı gerçekleşir. Dolayısıyla devir ve

⁴⁷⁹ İsmail Durmuş, “Mübalağa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/425; Bulut, *Belâgat*, 267.

⁴⁸⁰ Ebû’l-Hasen Alî b. İsâ b. Alî er-Rummânî, *en-Nüket fi i’câzi’l-Kur’ân*, nşr. Muhammed Halefullâh - Zağlûl Sellâm (Kâhire: Dârü’l-Meârif, ts.), 104.

⁴⁸¹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 25b.

teselsül meydana gelir. Öyleyse tercih edenin vâcibü'l-vücûd Allâh olması vaciptir.⁴⁸²

Müellif, hamdele âyetindeki “لِلَّهِ” lafzının başında yer alan harf-i cerre vermiş olduğu manalarda da Allâh’ın zorunlu varlık olmasına değinmiştir. Söz gelimi, harfin kudret ve isti‘lâ manasına hamledilmesi Allâh’ın zâtı gereği vacipliğini göstermektedir. Allâh’ın dışındaki varlıklar ise zâtları gereği mümkündürler. Zâtı gereği vacip olan, zâtı gereği mümkün olanı idaresi altına almıştır.⁴⁸³

2.1.2.2.2. Allâh’ın Birliği

Nûh Efendi, “إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ” âyetini Allâh’tan başka ibâdet edilen ve yardımcı olmadığının delili olarak göstermiştir. Zikredilen âyet bu yönüyle Allâh’tan başka ilah olmadığını sabitleyerek tevhide delalet etmektedir. Böylece tevhidde sabit olanlar şirk koşma ve zıtları batıl sayar, kim olursa olsun Allâh’tan başkasına yönelmezler. Buradan yola çıkıldığında âyet, “lâ ilâhe illallâh” sözünün yerine geçmektedir.⁴⁸⁴

Nûh Efendi, “ibâdet” kavramına anlam verirken de Allâh’tan başka ilahların mümkün olmadığına değinerek Allâh’ın birliğini ortaya çıkarmıştır. Buna göre, “ibâdet” kulluk ve boyun eğmenin nihai noktasıdır. O sebepten sadece Allâh’a boyun eğmede kullanılarak Allâh’ın birliği üzerine delil olmuştur. Eğer başka bir ilah olsaydı boyun eğmenin nihai noktası mümkün olmazdı. Eğer benzer ilah olsaydı o ikisinden birine boyun eğmenin nihai noktası gerçekleşmezdi. Eğer ikisinden biri daha küçük olsaydı da boyun eğmenin nihai noktası söz konusu olmazdı.⁴⁸⁵

2.1.2.2.3. Allâh’ın İsim ve Sıfatları

Nûh Efendi, “Allâh” lafzının Allâh’ın diğer isimlerinde bulunmayan lafız ve mana yönünden hususiyetlerinin bulunduğunu açıklamıştır. Bu hususiyetlerden lafız yönüne göre “الله” lafzından elif düşürülse geriye “له” kalır. Ve bu Allâh’a mahsus kılınmıştır: “وَلِلَّهِ جُنُودُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ” *“Göklerin ve yerin orduları Allâh’ındır.”*⁴⁸⁶ Bu kalandan ilk lam düşürülse geriye “له” kalır. Ve bu da Allâh’a mahsustur: لَهٗ مَقَالِيدُ السَّمَاوَاتِ

⁴⁸² Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 50a-50b.

⁴⁸³ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 43b.

⁴⁸⁴ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 75a.

⁴⁸⁵ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 60a.

⁴⁸⁶ el-Fetih 48/7.

والأرض “Göklerin ve yerin anahtarları O’nundur.”⁴⁸⁷ Bu kalandan da lam düşürülse geriye “هو” kalır. Bu dahi Allâh’a delalet eder.⁴⁸⁸ قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ “De ki O, Allâh’tır, bir tektir.”⁴⁸⁹

“Allâh” isminin mana yönünden hususiyetlerinde ise bir kişinin “Rahmân” dediğinde Allâh’ı rahmet ile vasıflandırıp kahr ile vasıflandıramayacağını, ancak “Allâh” dediğinde ise Allâh’ı bütün sıfatlarıyla vasıflandıracağını açıklamıştır.⁴⁹⁰

Nûh Efendi, rahmet kelimesinin asıl anlamını verdikten sonra bu anlamın Allâh için caiz olmadığını kelâmî bir kaide ile açıklamıştır. Buna göre rahmet lügatte, kalbin incelmesidir. Kalbin incelmesi, Allâh hakkında düşünülemezken O’nun üzerine ıtlak edilmesi ulaştıkları son nokta itibariyle değerlendirildiğinde mümkün olmaktadır. Mesela, gadabın başlangıcı intikam sebebiyle kalpteki kanın kabarması, sonucu ise kızdığı kimseye zarar verme iradesidir. Öyleyse gadap lafzı Allâh hakkında kızdığı kimseye zarar verme iradesine hamlolunur. Yani âyetteki rahmetin aslının Allâh’a ıtlak edilmesi doğru değildir. Çünkü o nefsânî keyfiyetler gibidir. Allâh onlardan münezze ve müberradır. Öyleyse aslından çevrilmesi vaciptir.⁴⁹¹

2.1.2.2.4. Allâh’ın Fâil-i Muhtâr Olması

Nûh Efendi, “elhamdülillâh” ibaresini âlemin yaratıcısının fâil-i Muhtâr olup filozofların dediği gibi mûcib bi’z-zât olmadığına delil getirmiştir. Buna göre eğer müessir, mûcib bi’z-zât olsaydı eserlerin müessir ve mûcibin devamıyla devam etmeleri lazım gelir, onlarda değişikliğin meydana gelmesi imkânsız olurdu. Hâlbuki değişikliklerin husulünü müşahade ettiğimizde onlarda değişikliği yapan müessirin, dilediğini dilediği zaman ve miktarda yaratan fâil-i Muhtâr olup varlık kendisinden zorunlu olarak sudur eden mûcib bi’z-zât olmadığı görülmüştür.⁴⁹²

2.1.2.2.5. Kıyâmet Günü

Nûh Efendi, “mâliki yevmi’ d-dîn” buyruğuyla kastedileni açıklarken bu günde nelerin olacağına âyet-i kerîmeden iktibasla değinmiştir. Söz gelimi, iyilik yapanla kötülük yapan, itaat edenle isyan eden, uyanla uymayan arasındaki fark bu günde

⁴⁸⁷ ez-Zümer 39/63.

⁴⁸⁸ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 22b-23a.

⁴⁸⁹ el-İhlâs 112/1.

⁴⁹⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 23a.

⁴⁹¹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 26a-27a.

⁴⁹² Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 47b.

ortaya çıkacaktır. Zalimlerden zulme uğramışların intikamlarının alınması gerekli olmakla beraber bu iş dünyada gerçekleşmezse ahirette mutlaka gerçekleşecektir. Nitekim Allâh, *“فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ”* *“Artık kim zerre ağırlığınca bir hayır işlerse onun mükâfatını görecektir. Kim de zerre ağırlığınca bir kötülük işlerse onun cezasını görecektir.”*⁴⁹³ buyurmuştur.⁴⁹⁴

2.1.2.2.6. Kulların Fiillerinin Oluşumu

Nûh Efendi, “*ıyyâke ne‘bûdü ve ıyyâke nesteîn*” âyetinde insanın iradesine bağlı fiillerin oluşum sürecini de Ehl-i Sünnet nazarıyla açıklamıştır. Buna göre kullara ihtiyari fiillerinde istitaat sabit olmakla birlikte o, fiilin gerçekleştiği zaman dilimiyle beraberdir. Kul fiilin gerçekleşmesini kast ettiğinde Allâh o fiilin gerçekleşmesi için imkân ve şartların hazır bulunmasından sonra fiili yaratır. Eğer kul, hayırlı bir fiil kast ederse Allâh hayırlı fiil kudretini yaratır. Şerli bir fiil kast ederse şerli fiil kudretini yaratır.⁴⁹⁵

2.1.2.2.7. Hz. Ebû Bekir’in İmâmeti

Nûh Efendi, Fahreddin er-Râzî’den alıntıyla *“أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ”* ifadesinin Hz. Ebû Bekir’in (öl. 13/634) devlet başkanlığını gösterdiğini açıklamış ve onun imametini doğrulamıştır. Söz gelimi, Allâh bir başka âyette⁴⁹⁶ üzerlerine nimet verilenleri peygamberler, siddîkler, şehitler ve salih kişiler olarak bildirmiştir. Siddîklerin reisinin Hz. Ebû Bekir olduğunda şüphe yoktur. Öyleyse Allâh, Hz. Ebû Bekir ve diğer siddîklerin muttasıf oldukları hidayeti istememizi emretmiştir. Eğer Hz. Ebû Bekir hak imam olmasaydı Allâh onun yolunu talep etmemizi bizden istemezdi.⁴⁹⁷

2.1.2.3. Fıkîh Görüşler

Nûh Efendi’nin fikhî yorumlarının büyük bir kısmını Hanefî, Şâfiî ve Mâlikî mezheplerinin konu hakkındaki görüşleri oluşturmaktadır. Müellif, mensubu olduğu Hanefî mezhebince ihtilafın mevcut olduğu yerlerde mezhebî tutumlarından sıyrılmamış sadece kendi mezhebinin âlimleriyle konuyu tartışmıştır. Eserdeki fikhî yorumlar büyük ölçüde Besmele âyetinin tefsirinde toplanmakla beraber bu âyet, fikhî

⁴⁹³ ez-Zilzâl 99/7-8.

⁴⁹⁴ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 74b.

⁴⁹⁵ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 61b-62a.

⁴⁹⁶ *“Kim”* *وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصَّادِقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسُنَ أُولَئِكَ رِيفًا*, *Allâh’a ve Resûl’e itaat ederse işte onlar, Allâh’ın kendilerine lütuflarda bulunduğu peygamberler, siddîkler, şehidler ve salih kişilerle beraberdir. Bunlar ne güzel arkadaştır!”* (en-Nisâ 4/69) şeklindedir.

⁴⁹⁷ Konevî, *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 75b.

ahkâm açısından tahlil edilmiştir.

2.1.2.3.1. Fâtiha'nın Âyet Sayısına Dair Görüşler

Nûh Efendi, Fâtiha sûresinin وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ “Andolsun biz sana tekrarlanan yedi âyeti ve büyük Kur’ân’ı verdik.”⁴⁹⁸ âyeti gereğince yedi âyet olduğunu açıklamıştır. Bu yedi âyetin Şâfiî ve Hanefî mezhebi imamlarınca Besmele âyetinin sûreye dâhil edilip edilmemesine göre farklı şekilde sayıldığını belirtmiştir. Buna göre Şâfiî mezhebince Besmele, sûrenin birinci âyeti olup صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ “صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ” âyeti son âyet olan yedinci âyettir. Hanefî mezhebince ise hamdele âyeti olan “الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ” sûrenin birinci âyeti sayılmıştır. Buna mukabil صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ altıncı âyetken, “غَيْرِ الْمُعْتَصِبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ” yedinci âyet sayılmıştır.⁴⁹⁹

2.1.2.3.2. Besmele'nin Fâtiha'dan ve Kur'ân'dan Olup Olmaması

Müellif, mezheb imamları ve kıraat âlimlerinin görüşleri ekseninde Besmele'nin Fâtiha ve Kur'ân'dan olup olmadığı konusundaki ihtilaflara delilleri de gözeterek değinmiştir. Bu görüşleri kısaca zikretmek gerekirse:

1. Fakihlerden İmâm Mâlik, İmâm Ahmed, Evzâî (öl. 157/774), kıraat âlimlerinden Nâfi', Ebû Amr, İbn Âmir'e göre Besmele sûrelerin başlangıcı ve aralarını ayırmak için konumlanmıştır. Sûreden ve Kur'ân'dan bir âyet değildir.
2. Fakihlerden İmâm Şâfiî, İbnü'l-Mübârek (öl. 181/797), kıraat âlimlerinden İbn Kesîr, Âsım, Hamza ve Kisâî'ye göre Besmele Fâtiha'dan ve diğer sûrelerden bir âyettir.
3. Müteahhir Hanefî âlimlerine göre Besmele Kur'ân'dan bir âyettir. Teberrük ve sûrelerin aralarını ayırmak için nazil olmuştur. Fâtiha'dan ve diğer sûrelerden ise bir âyet değildir.⁵⁰⁰

Nûh Efendi, bu görüşlerin delillerini de vermiştir. Mesela birinci görüşü benimseyenlerin delillerinden birine göre Neml sûresindeki Besmele'den başka tevatür yoktur. Mütevatir olmayan Kur'ân olmadığı için sûrelerin başlarındaki Besmele'ler

⁴⁹⁸ el-Hicr 15/87.

⁴⁹⁹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 3a-3b.

⁵⁰⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 3b.

Kur'ân'dan değildir.⁵⁰¹

Besmele'yi Fâtiha ve diğer sûrelerden âyet kabul eden ikinci görüş sahiplerinin delillerinden biri Ebû Hureyre'den rivâyet edilen hadistir.⁵⁰² Bu hadise göre Efendimiz (s.a.v) bu sûreyi yedi âyet olarak belirleyip “Bismillâhirrahmânirrahîm” âyetini de yedi âyetten biri kabul etmiştir.⁵⁰³

Besmele'yi müstakil âyet kabul ederken Fâtiha ve diğer sûrelerden âyet kabul etmeyenler de bu görüşlerini birçok delile dayandırmışlardır. Örneğin İbn Abbâs, Hz. Peygamber'in Besmele nazil olduğunda sûrenin tamamlandığını bildiğini⁵⁰⁴ rivâyet etmiştir.⁵⁰⁵

2.1.2.3.3. Besmele'nin Namaz ve Çeşitli Yerlerdeki Hükümü

Nûh Efendi, Besmele âyetinin namazda okunmasına dair verilmiş hükümleri Hanefî mezheb âlimlerinin görüşleriyle açıklamıştır. Buna göre çoğunluk namazda Besmele okumayı sünnet kabul etmiştir. Fakat vacip kabul edenler de vardır. Nitekim Hanefî mezhebi âlimlerinden Zeylâî vacip olduğunu doğrulamış, İbn Vehbân da Besmele'yi unutarak terk edene sehiv secdesini gerekli görmüştür.⁵⁰⁶

Müellif, namazdan farklı olarak Besmele çekmenin sünnet olduğu yerlere de değinmiştir. Örneğin abdeste başlarken Besmele çekmek sünnet kabul edilmiştir. Buna karşılık Hanefî mezhebi âlimlerinden Burhaneddin Merginânî ise müstehaplığına hükmetmiştir. Aynı şekilde yemeğe başlamadan Besmele çekmeye sünnet hükmünü vermiştir. Her lokmayı müstakil olarak yiyecek kabul ederek, yemeğe başlarken unutulmuş Besmele'nin hatırlandığında çekilmesini de mümkün görmüştür.⁵⁰⁷

Nûh Efendi, Besmele çekmenin gerekli olduğu yerlere de diğer mezheplerle mukayese ederek değinmiştir. Mesela, kurban edilmiş hayvanda Besmele çekilmiş olmalıdır. Yine av için köpek salındığında veya ok atıldığında da Besmele gereklidir.

⁵⁰¹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 4a.

⁵⁰² Hadisin metni “الحمد لله رب العالمين سبع آيات إحداهن بسم الله الرحمن الرحيم وهي السبع المثاني والقرآن العظيم وهي أم القرآن و فاتحة الكتاب” şeklindedir. Bk. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 5/208; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/67; a.mlf., *es-Sünenü's-sağîr*, 1/149.

⁵⁰³ Besmele'yi Fâtiha ve diğer sûrelerden kabul edenlerin delilleri için bk. Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 4b.

⁵⁰⁴ Yazmada zikredilen hadis kaynaklarından *es-Sünen*'de hadisin metni فصل “كان النبي صلى الله عليه وسلم لا يعرف فضل”

“كان النبي صلى الله عليه وسلم لا يعرف فضل” şeklinde geçmektedir. Bk. Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, “Salât”, 124.

⁵⁰⁵ Besmele'yi Kur'ân'dan bir âyet kabul edip Fâtiha ve diğer sûrelerden âyet kabul etmeyen müteahhir Hanefî âlimlerinin delilleri için bk. Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 5a-8a.

⁵⁰⁶ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 8a.

⁵⁰⁷ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 8b.

Özetle kasten Besmele çekilmeden kurban edilmiş hayvanlar Hanefî mezhebinde haramdır. Malikilerde kasten veya kasıtsız Besmele çekilmemiş hayvanlar haramdır. Şâfiîlerde ise helal hükmündedir, çünkü kesenin mümin olması Besmele çekme yerine geçmektedir.⁵⁰⁸

2.1.2.3.4. Besmele'nin Namazdaki Konumu ve Kırâatinin Vasfı

Nûh b. Mustafa, Besmele âyetinin namazda nerede okunacağına dair Hanefî mezhebince rivâyet ihtilafının söz konusu olduğunu belirterek konu hakkındaki şahsî görüşünü gerekçesiyle birlikte zikretmiştir. Buna göre Ebû Yûsuf her rekatin başında, İmâm Hasan namazların başında, İmâm Muhammed ise her rekatin başı ve her sûrenin başında okunmasını gerekli görmüştür. Nûh Efendi konuyla ilgili Neseffî'nin fetvasının Ebû Yûsuf'un görüşü üzere olduğunu, Serahsî'nin ise İmâm Muhammed'in görüşünü muhtar kabul ettiğini zikretmiş, buradan hareketle fetva lafzının muhtar lafzından daha önemli olmasını gerekçe gösterip Ebû Yûsuf'un görüşünü kabul etmiştir.⁵⁰⁹

Ayrıca Nûh Efendi, Besmele'nin gerek sesli okunan gerekse sesli okunmayan namazlar olsun hepsinde gizli okunduğunu açıklamıştır. Unutarak sesli okunması durumunda ise sehiv secdesini gerekli görmemiştir.⁵¹⁰

2.1.2.3.5. “Âmîn” Kelimesi

Nûh Efendi, Fâtiha sûresinden sonra “âmîn” denilmesinin hükmünü de açıklamıştır. Buna göre, “âmîn” Kur'ân'dan olmamakla beraber sûreyi onunla bitirmek sünnettir. Hanefîlerde gerek imam gerek imama uyan gerekse münferid konumunda olunsun gizlice “âmîn” demek sünnettir.⁵¹¹

2.1.2.3.6. İbâdetlerin Kabûlü

Nûh Efendi, fikhî bir örnek vererek “ıyyâke ne'büdü” ibaresini söyleyenin ibâdetinin kabul olduğunu açıklamıştır. Nasıl ki bir müşteri toplam on köle satın alırken birinde kusur bulduğunda, bazısını kabul edip bazısını reddetmeden hepsini kabul eder veya hiçbirini almazsa bu ibarede de durum bu şekildedir. Kul “ıyyâke ne'büdü” dediğinde ibâdet edenlerin hepsinin ibâdetlerini Allâh'a arz etmiştir. Bu ibâdetlerin bazısını kabul edip bazısını kabul etmemek Allâh'ın noksansız keremine

⁵⁰⁸ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 8b.

⁵⁰⁹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 8a-8b.

⁵¹⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 8b.

⁵¹¹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 72a.

layık olmadığı gibi meleklerin, peygamberlerin, evliyaların ibâdetleri de bu lafza dâhil olduğundan onların hepsinin reddedilmesi de caiz değildir. Öyleyse bu lafzı söyleyenin ibâdeti, diğerlerinin ibâdetinin kabul olmasının bereketiyle makbul olmuştur.⁵¹²

2.1.2.4. Akf İstidlâllere Yer Vermesi

İstidlâl, medlûlün isbâtı için delili belirlemektir.⁵¹³ Ya da, hüküm veya kavramın doğruluk ve yanlışlığını kanıtlamak için zihnin yaptığı akıl yürütme işidir.⁵¹⁴ Nûh Efendi de tefsirinde akıl yürütmelerle deliller ortaya koyarak çıkarımlarda bulunmuştur. Allâh'ın zâtının hulûlden münezzehe olması, kulun O'na hamd ve şükretmedeki acizliği, O'ndan başka hamedilen olmaması, zaman ve mekânın rabbi, muslihi, yaratıcısı ve mucidi olması gibi konulardaki görüşlerini delillendirmek maksadıyla istidlâllerini kullanmıştır. Bu istidlâllerine hem karşı fikirleri çürütmek hem de kendi düşüncelerini savunmak amacıyla yer vermiştir.

2.1.2.4.1. Allâh'ın Hulûlden Münezzeheliği

Allâh'ın zâtı veya sıfatlarının yaratıklara intikal edip onlarla birleşmesine hulûl denilmiştir.⁵¹⁵ Nûh b. Mustafa, “رَبِّ الْعَالَمِينَ” terkiibini Allâh'ın zâtının hulûlden münezzehe olduğuna delil getirmiştir. Çünkü bu terkip Allâh'ın her şeyin yaratıcısı olduğuna işaret etmektedir. Yaratıcının varlığı, mahlûkatın varlığından önce vardır. Mahallin varlığından sonra da Allâh'ın mahalle ihtiyacı imkânsız olur.⁵¹⁶

2.1.2.4.2. Allâh'a Hamd ve Şükretmekten Acizlik

Nûh Efendi, insanın Allâh'a layıkıyla hamd ve şükretmesinin imkânsızlığı ve acizliği konusunda akfî çıkarımlarda bulunmuştur. Buna göre hamd ve şükür ile meşgul olmak nimet verilenin, nimet verene hamd ve şükür ile karşılık vermesidir. İnsan her halinde Allâh'ın nimet verme ve ihsanına muhtaçtır. Allâh ise şükredenlerin şükründen, hamdedenlerin hamdinden zengindir. Öyleyse insanın ilahi nimetlere hamd ve şükür ile karşılık vermesi mümkün değildir.⁵¹⁷

⁵¹² Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 63b-64a.

⁵¹³ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 17.

⁵¹⁴ Yusuf Şevki Yavuz, “İstidlâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/325.

⁵¹⁵ Kürşat Demirci, “Hulûl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/340.

⁵¹⁶ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 51b.

⁵¹⁷ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 72b-73a.

Yine insanın, Allâh'a hamd ve şükretmekten acizliğinin delili, nimetlere vakıf olamamasıdır. Nitekim Allâh'ın insanın üzerindeki nimetleri çoktur. İnsan aklının bunlara vakıf olmaya mecali yoktur. Buna işaretle Allâh *وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا* “*Hâlbuki Allâh'ın nimetini saymaya kalksanız onu sayamazsınız.*”⁵¹⁸ buyurmuştur. Çok olan nimetlere insanın vakıf olması imkânsız olduğundan Allâh'ın hamd ve şükürünü yerine getirmesi de mümkün değildir.⁵¹⁹

Bir başka çıkarıma göre insanın Allâh'ın hamd ve şükürünü layıkıyla yerine getirebilmesi ancak Allâh'ın onu muktedir kılmasıyla mümkün olur. Bunlar da Allâh'tan olunca insanın Allâh'ın hamd ve şükürünü hakkıyla yerine getirebilmesi mümkün değildir.⁵²⁰

Acziyetin yine bir başka deliline göre hamd sadece “elhamdülillâh” sözü değildir. Kendisine nimet verilen kimsenin, nimet verenin kemal ve celal sıfatlarıyla mevsuf olduğunu da bilmesidir. İnsanın kalbine gelen kemal ve celal sıfatlarından Allâh'ın kemali ve celali daha büyük olunca insanın Allâh'a hamd ve şükretmesi imkânsızdır.⁵²¹

2.1.2.4.3. Allâh'tan Başka Hamdedilen Olmaması

Nûh Efendi, “*الْحَمْدُ لِلَّهِ*” ifadesinin Allâh'tan başka hamdedilen olmadığına delalet ettiğini belirterek bu durumu çeşitli açılardan açıklamıştır. Bazısını kısaca zikretmek gerekirse:

1. Allâh nimet veren bir kişinin kalbinde nimet verme duygusunu yaratmasaydı o kişi nimet veremezdi. Öyleyse hakikatte nimet veren bu duyguyu yaratan Allâh'tır.⁵²²
2. Kişi, başkasına nimet verdiğinde sevap, övgü, hakkı elde etme, nefsi cimrilik ahlakından kurtarma gibi belli karşılıklar talep etmektedir. Karşılık talep eden ise nimet veren ve hakikatte hamdedilmeye layık olmaz. Allâh ise zâtıyla kâmilidir. Kâmil olan da talepte bulunmaz. Verdikleri sadece cömertlik ve ihsan olduğundan hamde müstehak olmasında şüphe

⁵¹⁸ en-Nahl 16/18.

⁵¹⁹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 45a.

⁵²⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 45a.

⁵²¹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 45a-45b.

⁵²² Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 44a.

yoktur.⁵²³

- Her nimet, varlığı mümkün olan mevcudat kabilindedir. Her mümkün varlık ise Allâh'ın icadıyla var olur. Öyleyse her nimet Allâh'tandır. Bu mana *“Size ulaşan her nimet Allâh'tandır.”*⁵²⁴ buyruğuyla desteklenir. Nimet verme, Allâh'tan olup başkasından olmayınca Allâh'tan başkasının hamde layık olmadığı kesinleşmiştir.⁵²⁵

2.1.2.4.4. Zaman ve Mekânın Rabbi, Muslihi, Yaraticısı ve Mucidi

Nûh Efendi, “العَالَمِينَ” lafzının Allâh'tan başka her şeyi içine almasından hareketle Allâh'ın zaman ve mekândan yüce olduğuna delalet ettiğini ifade etmiştir. Nitekim zaman ve mekân Allâh'ın dışındakilerdendir. Öyleyse “Rabbi'l-âlemîn” Allâh'ın zaman ve mekânın rabbi, muslihi, yaratıcısı, mucidi olduğuna delalet etmektedir.⁵²⁶

2.1.2.5. Bilimsel Değerlendirmeler

Nûh Efendi, tefsirde zaman zaman tıp ve botanik gibi bilimlere dair malumatlar vermiştir. Bunları okuyucunun gözünde canlanacak şekilde merhale merhale aktarmıştır.

Mesela, “رَبِّ” kelimesinin tefsirini yaparken Allâh'ın kul üzerindeki terbiyesine değinmiş, buna bir örnek oluşturan insanın anne karnındaki oluşum evresine dair ilmî açıklamalarda bulunmuştur. Buna göre, nutfe damlası babanın sulbünden anne rahmine düşmekte önce alaka sonra mudga olmaktadır. Sonra o mudgadan çeşitli organlar oluşup bazısı bazısına bağlanmaktadır. Akabinde onlardan her birinde kuvvet çeşitlerinden özel bir kuvvet hâsıl olup gözde görme, kulakta duyma, dilde konuşma kuvveti ortaya çıkmaktadır.⁵²⁷

Müellif, Allâh'ın kul üzerindeki terbiyesinin bir başka örneğini, bitkinin tohumken son halini alıncaya değin oluşumunda vermiştir. Buna göre, tohum yere düşüp yerin nemi ona bulaştığında şişip üstünden ve altından yarılmaktadır. Üstündeki yarıktan bitkinin yükselen parçası, alttaki yarıktan ise bitkinin toprağa dalan parçası olan kökleri, damarları çıkmaktadır. Bitkinin yükselen parçası yükseldikten sonra

⁵²³ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 44a.

⁵²⁴ en-Nahl 16/53.

⁵²⁵ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 44b.

⁵²⁶ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 51b.

⁵²⁷ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 73b.

ondan köksap çıkıp birçok dallara ayrılmaktadır. Dalların üzerinde önce yapraklar sonra meyveler ortaya çıkmaktadır. Bu meyvelerde sertlik ve yumuşaklıkla kabuklar ve iç kısımlar meydana gelmektedir. Bitkinin toprağa dalan parçası ise bitkinin etrafına kadar gitmektedir. Bu tarafları son derece yumuşak iken pek yer kaplamaktadır. Allâh onlara topraktan çeşitli güzellikleri kendilerine çekmek için çekici kuvvet yaratmıştır. Bütün bunlardaki hikmet, kulun muhtaç olduğu nesneden faydalanmasıdır. Nitekim Allâh, *أَنَا صَبَبْنَا الْمَاءَ صَبًّا ثُمَّ شَقَقْنَا الْأَرْضَ شَقًّا فَأَنْبَتْنَا فِيهَا حَبًّا وَعِنَبًا وَقَضْبًا وَرَيْثُونًا وَنَخْلًا وَأَنَا مَتَاعًا لَكُمْ وَلِأَنْعَامِكُمْ* “Gerçekten biz yağmuru bol bol yağdırdık. Sonra toprağı iyiden iyiye yarıdık. Böylece sizin ve hayvanlarınızın yararlanması için orada taneler, üzümler, yoncalar, zeytinler, hurmalıklar, sık ağaçlı bahçeler, meyveler ve otlaklar ortaya çıkardık.”⁵²⁸ buyurmaktadır.⁵²⁹

Görüldüğü üzere Nûh Efendi, eserdeki ilmi açıklamalara Allâh’ın kulu üzerindeki terbiyesine değinirken yer vermiştir. Anne rahmindeki ceninin şekillenme aşamalarını anlatarak embriyoloji, bitkinin oluşum sürecini anlatarak da botanik ilmine dair bilgiler sunmuştur. Bu ilmî açıklamalar eserde ağırlıklı olarak ele alınmayıp diğer konular arasında kaybolacak mahiyettedir. Esasen bu yorumların kaynağı, bilimsel tefsirin ilk uygulayıcılarından Fahreddin er-Râzî’dir.

2.1.2.6. Mantık

Mantık, temel kurallara önem verildiğinde zihni yanlış fikre bürünmekten önleyen bir alet⁵³⁰ olarak tanımlanmıştır. Bu ilimde doğruluk ve kapsam bakımından iki kavram arasında eşitlik (müsâvât), aykırılık (mübâyenet), tam girişimcilik (umûm ve husûs mutlak), eksik girişimcilik (umûm ve husûs min vech) ilişkilerinden birinin bulunduğu kabul edilmiştir.⁵³¹

Nûh Efendi, mantık ilmindeki bu dört nispete göre hamd ve şükürün lügat ve ıstılâh anlamları arasındaki ilişkiye dair beyânlarda bulunmuştur. Bu iki kavram arasındaki ilişkiden önce müellifin bu iki kavrama verdiği lügat ve ıstılâh anlamlarını zikretmek konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır:

-Lügavî hamd, nimet karşılığında olsun veya olmasın hamdedilenden sâdır olan

⁵²⁸ Abese 80/25-32.

⁵²⁹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 73b-74a.

⁵³⁰ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 232.

⁵³¹ Mahmut Kaya, “Nisbet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/144.

güzel fiilin karşılığında tazim yoluyla dil ile hayrı zikretmektir.

-İstılâhî hamd, hamedene ya da diğerlerine nimet vermesi sebebiyle nimet verenin dille zikredilerek veya kalple inanılarak veya erkânla hizmet edilerek tazim edilmesidir.

-Lügavî şükür, şükredene ya da diğerlerine nimet vermesi sebebiyle nimet verenin dille zikredilerek veya kalple inanılarak veya erkânla hizmet edilerek tazim edilmesidir.

-İstılâhî şükür, kulun görme, duyma ve bu ikisi dışındakileri Allâh'ın onun üzerine nimet verdiği, onun için yarattığı şeylerin hepsine sarf etmesidir.

Nûh Efendi, lügavî hamd ile ıstılâhî hamd arasındaki nisbeti umûm ve husûs min vech şeklinde belirlemiştir. Şöyle ki, mevrîd itibariyle lügavî hamd daha özel (Sadece dille yapılır.), ıstılâhî hamd daha geneldir. Müteallak itibariyle ise lügavî hamd daha genel, ıstılâhî hamd daha özeldir (Sadece nimet vermesi sebebiyle).

Yine, lügavî şükür ile ıstılâhî şükür arasındaki nisbeti umûm ve husûs mutlak olarak belirlemiştir. Lügavî şükürü sadece nimet karşılığında olması sebebiyle daha özel, ıstılâhî şükürü ise daha genel kılmıştır.

Lügavî hamd ile ıstılâhî şükür arasındaki nisbeti ise umûm ve husûs mutlak olarak nitelemiştir. İstılâhî şükürü, müteallakının sadece Allâh olması sebebiyle daha özel, lügavî hamdi ise daha genel kılmıştır.⁵³²

Kısaca, Nûh Efendi mantık ilmindeki dört nisbetle sûredeki “hamd” ile “şükür” kelimelerinin lügat ve ıstılâh anlamlarını karşılaştırarak farklarını ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Lügavî hamd ile ıstılâhî hamd arasındaki nisbeti umûm ve husûs min vech, lügavî şükür ile ıstılâhî şükür arasındaki nisbeti umûm ve husûs mutlak, lügavî hamd ile ıstılâhî şükür arasındaki nisbeti umûm ve husûs mutlak olarak nitelemiştir.

2.2. Bazı Kur’ân İlimleri Açısından Tahlili

2.2.1. Mekkî-Medenî

İslâm âlimleri Mekkî ve Medenî sûreleri üç farklı yaklaşımla tarif etmişlerdir. Buna göre nüzûl mekânını esas aldıklarında Mekke’de inenleri Mekkî, Medîne’de

⁵³² Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 41b.

inenleri Medenî; muhâtab açısından baktıklarında Mekkelilere hitap edenleri Mekkî, Medînelilere hitap edenleri Medenî; nüzûl zamanını nazara aldıklarında Mekke'den Medîne'ye hicretten önce inenleri Mekkî, hicretten sonra inenleri Medenî olarak değerlendirmişlerdir.⁵³³ Nûh Efendi de Fâtiha sûresinin Mekkî-Medenî olması, Kur'ân vahyinin başlangıcında yerinin olup olmadığı konusunda değerlendirmelerde bulunmuştur.

Müellif, sûrenin Mekkî olduğunu kabul ederek, Mekkî ve Medenîliği konusunda iki görüş ileri sürmüştür. Buna göre bir kısım âlimler namaz farz kılındığında Mekke'de, kible tahvîl olduğunda Medîne'de olmak üzere sûrenin iki defa nâzil olduğunu benimsemişlerdir. Diğer görüş sahipleri olan sahâbe ve tâbiînin çoğunluğu ise sûrenin Mekke'de nazil olduğunu kabul etmişlerdir. Ayrıca görüşlerine mesned olarak Allâh Teâlâ'nın *وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِّنَ الْمَثَابِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ* “*Andolsun ki, biz sana tekrarlanan yedi âyeti ve yüce Kur'ân'ı verdik.*”⁵³⁴ buyruğunu delil getirmişlerdir. Çünkü Fâtiha sûresinden bahseden bu âyetin yer aldığı sûrenin Mekkî olduğu sabittir.⁵³⁵

Nûh Efendi, müfessirlerin çoğuna göre vahyin başlangıcında ilk indirilen sûrenin Fâtiha sûresi olduğunu ifade etmiştir. Fakat burada kastedilen bütün haliyle nazil olan ilk sûre olduğudur. Çünkü bütün şeklinde bakılmadığında vahyin başlangıcında nazil olan sûre *اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ* “*Oku, Rabbin en büyük kerem sahibidir.*”⁵³⁶ âyetiyle beraber Alak sûresi, vahyin kesilmesinden sonra ilk nazil olan sûre ise *وَالرَّحْمٰنُ* “*Kötü şeyleri terk et.*”⁵³⁷ kavline kadar Müddessir sûresi olmaktadır.⁵³⁸

Sonuç itibariyle Nûh Efendi, Mekkî-Medenî ilmi çerçevesinde rivâyet aktarımında bulunmamış sadece sûrenin inişiyile ilgili Mekkî ve Mekkî-Medenî şeklinde iki görüş olduğunu ifade etmiştir. Bu konuyu görüş sahipleriyle açıklamış ve el-Hicr sûresi seksen yedinci âyetteki naklî delile dayanarak Fâtiha'nın Mekke'de indiğini benimsemiş ayrıca sûrenin bütün halinde ilk nazil olma özelliğinden bahsetmiştir.

⁵³³ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/187; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/37-38; Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1/193-194.

⁵³⁴ el-Hicr 15/87.

⁵³⁵ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 2b-3a.

⁵³⁶ el-Alak 96/3.

⁵³⁷ el-Müddessir 74/5.

⁵³⁸ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 3a.

2.2.2. Fezâilü'l-Kur'ân

Kur'ân'ın üstünlüklerini, onu öğrenip okuyan, öğreten, dinleyen, ezberleyen ve amel edenlerin kazanacağı sevapları, şifalı olmasına dair âyet ve hadislerde verilen bilgileri ifade eden tabir fezâilü'l-Kur'ân'dır.⁵³⁹ Nûh Efendi, Fâtiha sûresinin fazîletine dair rivâyete pek yer vermemiş, sadece Besmele âyeti ile “Elhamdülillâh” ifadesinin fazîletlerine değinmiştir. Bu rivâyetler, onları okuyanların dünya ve ahirette kazanç sağlamasıyla ilgilidir.

Örneğin, Besmele âyetinin on dokuz harf olduğunu, bununla birlikte cehennem zebanilerinin de on dokuz melek olduğunu zikretmiş ve halis bir kalple okunan Besmele'nin Allâh tarafından kişiyi cehennem zebanilerinden kurtaracağını aktarmıştır.⁵⁴⁰

Yine, “Elhamdülillâh” ifadesinin sekiz harf olduğunu, bununla birlikte cennet kapılarının da sekiz adet olduğunu zikretmiş ve temiz bir kalple söylenilen “Elhamdülillâh”ın cennetin sekiz kapısından girmeye hak kazandıracağını açıklamıştır.⁵⁴¹

Kısaca ifade etmek gerekirse Nûh Efendi, genel olarak sûrenin fazîletlerine dair rivâyetlere yer vermekten kaçınmış, sadece Besmele ile hamdele âyetleri hakkında okuyanların dünya ve ahirette kazanç sağlayacaklarını ifade eden rivâyetleri eserinde zikretmiştir. Bu rivâyetler müfessirin *Mefâtihu'l-gayb*'a olan bağlılığı sebebiyle ondan iktibas sonucu tefsire girmiştir.

2.2.3. Tekrârü'l-Kur'ân

Kur'ân-ı Kerîm'deki tekrârlar, “aynı lafzın aynı bağlamda aynı manayı ifade etmek üzere iâde edilmesi”⁵⁴² şeklinde tanımlanmıştır. Nûh Efendi, “الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ” âyetini tefsir ederken Besmele'nin Fâtiha sûresine dâhil olup olmamasına göre oluşan tekrâr durumundan bahsetmiştir.

Besmele'yi sûreden kabul etmeyenlere göre “الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ” tekrâr âyeti değilken sûreden kabul edenlere göre tekrâr âyetidir. Buradaki tekrârın faydası, Allâh'ın hamde

⁵³⁹ Abdullah Aydemir, “Fezâilü'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/532-533.

⁵⁴⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 36a.

⁵⁴¹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 43b.

⁵⁴² Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: İFAV, 2016), 193.

layık olmasının sebebidir. Yani Allâh'ın hamdi hak etmesinin sebebi, görünen görünmeyen, büyük küçük, dünyada ve sonrasında olan nimetlerin tamamının nimet vereni olduğu içindir. Bu sebep “الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ”in Besmele âyetinde zikredildiğinde anlaşılammaktadır.⁵⁴³

Müellif, zayıf kabul etse de “Rahmân” ve “Rahîm”in birlikte ve mükerrer, “gadab”ın ise bir kerre zikrolunmasındaki nüktenin rahmetin gadaba üstünlüğünü belirttiği görüşe de yer vermiştir.⁵⁴⁴

Özetle ifade etmek gerekirse Nûh Efendi, tefsirin baş kısmında Besmele'nin Fâtiha'dan bir âyet olmadığını belirterek sûrede tekrârın olmadığını düşünmektedir. Fakat “er-Rahmâni'r-Rahîm” ibaresinin sûredeki tekrârını anlatırken herhangi bir tercihe gitmeyip bu konudaki her yaklaşıma yer vermeyi uygun görmüştür. Buna göre Besmele sûreye dâhil olduğunda “er-Rahmâni'r-Rahîm” tekrâr âyeti olmaktadır. Bu âyet Besmele'de yer alan lafızla birebir uyumlu olması sebebiyle de lafzî tekrâr kapsamına girmektedir. Müellif bu âyetteki tekrârın kullanım amacını, içinde bulunduğu âyet grubunun bağlamı doğrultusunda değerlendirerek Allâh'ın hamdi hak etmesinin sebebi olarak göstermiştir. Ayrıca bu sebebin Besmele âyetinde anlaşılmadığından bahsetmesi her iki ibarenin lafzen tekrâr etse de farklı işlevlere sahip olduğunu göstermektedir. Son olarak zayıf olan bir görüşe göre bu ibarenin tekrârı gadaba karşı üstünlüğünü de göstermektedir.

2.2.4. İ'râbü'l-Kur'ân

İ'râbü'l-Kur'ân âyetlerdeki cümle ve terkip yapısını inceleyen Kur'ân ilmidir.⁵⁴⁵ İ'râbın manayı belirginleştirip, konuşanın niyetini anlaşılır kılan fonksiyonu sebebiyle Kur'ân-ı Kerîm'i i'râb etmenin faydası onun manasını öğrenmekten geçmektedir.⁵⁴⁶

Nûh Efendi, eserinde i'râb konusu üzerinde önemle durmuştur. Âyetleri tefsir ederken metodu gereği açmış olduğu mebhas başlıklarının sonuncusunu “‘Âyet-i kerîmenin’ ya da ‘Âyet-i mezkûrenin i'râbı beyânındadır.’” diyerek i'râb konusuna

⁵⁴³ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 54b.

⁵⁴⁴ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 55a.

⁵⁴⁵ Abdülhamit Birşık, “İ'râbü'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/376.

⁵⁴⁶ Süyûtî, *el-İtkân*, 2/309.

ayırmıştır. Âyetlerin i'râb izahında kendisinden önceki müfessirlerden Zemahşerî⁵⁴⁷ ve Beyzâvî'nin⁵⁴⁸ tercihlerini de zikretmiştir. İ'râb konusunda ihtilafın söz konusu olduğu meselelerde ise Sîbeveyhi,⁵⁴⁹ Ahfeş,⁵⁵⁰ İbn Mâlik,⁵⁵¹ Sa'edaddin et-Teftâzânî⁵⁵² gibi dilcilerin görüşlerini vermiştir. Bunların yanı sıra Seyyid Şerîf'in Keşşâf haşiyesinden⁵⁵³ de yararlanmıştır.

Müellif, zaman zaman i'râb vecihlerini zikrettikten sonra bunlar arasında tercihte bulunmuştur. Mesela, “إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ” âyetindeki “iyyâke” lafzını bir bütün olarak munfasıl zamir kabul eden Halîl b. Ahmed'in görüşüne nazaran, sadece “iyyâ” kısmını munfasıl zamir kabul eden Sîbeveyhi'nin görüşünü tercih etmiştir. Tercihine göre âyetin i'râbında (إِيَّاكَ) lafzında “iyyâ” mansûb munfasıl zamir, i'râbda nasb mahallinde olup “ne'büdü” fiilinin mukaddem mef'ûlün bih sarîhidir. Sonuna bitişen “kâf” harfi hitap için olup i'râbda mahalli yoktur.⁵⁵⁴

Nûh Efendi, i'râbı verirken nahvî çeşitliliğe değinmiş ve bunları değerlendirmiştir. Ayrıca kıraat âlimlerinin rivâyetlerine göre de i'râb durumlarını gözetmiştir. Buna göre “غَيْرِ الْمَعْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ” âyetinin i'râbında:

(غَيْرِ), “الَّذِينَ”den bedel ya da “الَّذِينَ”yi beyân eden, kayıtlayan sıfattır. “غَيْرِ” lafzı sıfat kabul edildiğinde iki şekilde yorumlandığında doğru olmaktadır. İlkine göre bilinen, belli birileri kastedilmediği için ism-i mevsûl nekre konumuna getirilmelidir. Diğerine göre ise “gayr” lafzının marifelik kazanması gereklidir. Bundan dolayı “kendilerine nimet verilenler”e muzâf olursa izâfetle marife olabilmektedir. İbn Kesîr'den, “gayr” lafzının mansûb okunduğu rivâyet edilmiştir. O zaman “gayr”, “aleyhim” lafzındaki zamirden hâl olmuştur. Ya da “e'nî” (demek istiyorum ki) takdiriyle mansûb olmuştur. İstisnâ olarak mansûb olma ihtimali de vardır. (الْمَعْضُوبِ), “gayr”ın muzâfun ileyhi olup mecrûrdur. (عَلَيْهِمْ), i'râbta ref mahallinde olup “mağdûb”ün nâib-i fâilidir. (وَالضَّالِّينَ), “vâv” atıf harfî, “lâ” kelimesi “gayr”da olan nefy

⁵⁴⁷ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 52b.

⁵⁴⁸ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 70b.

⁵⁴⁹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 35a.

⁵⁵⁰ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 35a.

⁵⁵¹ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 52b.

⁵⁵² Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 52b.

⁵⁵³ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 52a, 31a.

⁵⁵⁴ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 63a.

manasını te'kîd faydasıyla sıladır. “Dâllîn” mecrûr olup “mağdûb”ün üzerine ma'tûftur.⁵⁵⁵

Nûh Efendi, i'râba dair âyetteki takdirler hakkında oluşan yorumları da aktarmış yanlış olanları örnekle delil getirerek reddetmiştir. Buna göre, الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ” âyetinin i'râbında (الحمد) lafzen merfû olup mübtedâdır. (لِلَّهِ) i'râbta ref mahallinde zarf-ı müstekar olarak mübtedânın haberidir. Zarfin müteallakının takdiri ise “elhamdü sâbitün lillâh”tır. Müellif, buradaki müteallaka “sâbit” lafzını takdir edenleri kâfir sayanların görüşünü zikrederek, bu görüşü reddetmiştir. Onların, kulların hamdinin hâdis olduğunu dolayısıyla da bunu söyleyen kimsenin Allâh'ı hâdis (sonradan olma) mahallinde kıldığı düşüncesini benimsediklerini, fakat hamdin Allâh'a sâbit olmasının, Allâh'ın onunla kâim olduğunu gerektirmediğini açıklamıştır. Mesela, evin Zeyd'e sâbit olması, evin Zeyd'in zâtı ile kıyâmını gerektirmez. Aksine Zeyd'in eve ihtisâsını ve başkalarının evde Zeyd'e ortak olamayacağını gösterir.⁵⁵⁶

Müellifin, bir âyetin i'râbında sadece Basra dil ekolünü zikrederek, Kûfe ekolüne değinmediği de olmuştur. Örneğin, “اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ” âyetinin i'râbına göre (اهد) fiil-i emir olup Basra âlimlerine göre mebnîdir. Mebnîlik alâmeti sahîh fiilde lâmü'l-fiilin cezm edilmesi, illetlilerden nâkıs fiilde ise lâmü'l-fiilin hazfedilmesidir. Fâil, vücûben müstetir “ente”dir. Hitap Allâh'adır. (ع) mansûb muttasıl zamir, nasb mahallinde olup fiil-i emrin birinci mef'ûlüdür.⁵⁵⁷

Nûh b. Mustafa, i'râbını verdiği âyetteki zamirlerin merciini de ortaya çıkarmıştır. Mesela, (تَعْبُدُ) fiil-i muzâri nefsi mütekellim meal gayrdır. Kendisinde vücûben gizlenmiş zamir “nehnü” i'râbda ref mahallinde olup, fâildir. Bu zamir, kıraat edene, hafaza meleklerine ve namazda hazır olan cemaate râcidir. Ya da kıraat edene ve diğer tevhid ehline râcidir.⁵⁵⁸

Netice itibariyle Nûh Efendi, eserdeki i'râb konusunu müstakil başlık altında detaylı bir şekilde incelemiştir. Bu konuda genellikle Zemahşerî'nin i'râb izahından yararlanmış, Beyzâvî'nin ona tâbiliğini de belirtmiştir. Yine Sîbeveyhi, Ahfeş, Radî,

⁵⁵⁵ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 70b-71a.

⁵⁵⁶ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 51b-52a.

⁵⁵⁷ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 68a.

⁵⁵⁸ Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 63b.

İbn Mâlik gibi dil âlimlerinin görüşlerini de önemsemiştir. Sûredeki kelimelerin i'râbında muhtemel vecihleri zikretmiş bazen bu ihtimalleri değerlendirerek tercihte bulunmuş bunlar hakkında oluşmuş yanlış düşünceleri eleştirerek doğru olanı ortaya çıkarmaya çalışmış bazen ise sadece bunları aktarmakla yetinmiştir. Nûh Efendi kelimenin i'râbı konusunda bazen Basra ve Kûfe ekollerine mensup dilbilimcilerin görüşlerini bazen ise sadece Basra ekolünün görüşlerini vermiştir.

SONUÇ

Amasyalı Nûh b. Mustafa, XVII. yüzyılda Anadolu ve Mısır bölgesinde yaşamış bir Osmanlı âlimidir. Amasya’da ilim tahsil etmiş, Konya’da müftü olarak görev yapmış, Abdülkerîm es-Sûsî’den fıkıh, Muhammed el-Hicâzî’den hadis ilmini okumuş, Hasan b. Ali el-Halvetî vasıtasıyla Halvetî tarikatına intisâb etmiş ve 1070 (1660) tarihinde Kahire’de vefat etmiştir.

Bursalı Mehmed Tâhir, yüze yakın eseri olduğunu belirtmiştir. Bu eserler farklı alan, dil ve hacme sahip olup büyük bir kısmının nüshaları İstanbul’daki Süleymaniye ve Beyazıt Devlet Kütüphanesi’nde bulunmaktadır. Yüze yakın eser kaleme alması ve bunların belli bir ilim dalıyla sınırlı olmayıp fıkıh, kelam, hadis, tasavvuf ve tefsir başta olmak üzere tarih, edebiyat, sarf, botanik ve hukuk gibi hemen her sahada kaleme alınması Nûh Efendi’nin velûd ve mütebahhir bir ilmî kişiliğe sahip Osmanlı âlimi olduğunu göstermektedir.

Eserlerin ilgili ilim dalları içerisindeki sayısına bakıldığında ise fıkıhla ilgili olanların daha fazla olduğu söylenebilir. Bu durum müellifin özellikle fıkıh alanında sağlam bir ilmî birikime sahip olduğunu ortaya çıkarmakta ve müftü olarak görev yapmasının bir sonucu olarak görülmektedir. Bu eserler genellikle bir konu etrafında şekillenmiş küçük çaplı risâlelerden oluşmaktadır. Bununla birlikte dönemindeki meşhur eserlerden *el-Câmi ‘u’s-sağîr* üzerinde şerh, *Dürerü’l-hükkâm fi şerhi Gureri’l-ahkâm* üzerinde hâşiye ve *el-Milel ve’n-Nihal* üzerinde de tercüme çalışmaları bulunmaktadır.

Çalışmaya konu olan “Fâtiha sûresinin inceliklerinin tefsiriyle akıl sahiplerinin basîretlerini aydınlatma” anlamındaki *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb bi-tefsîri dekâiki Ümmi’l-Kitâb* adlı eser, müfessirin yirmi beş yılı aşkın bir süre öncesinde yazdığı Fâtiha sûresi tefsirindeki eksik bıraktığı hususları ikmâl etmek suretiyle kaleme alınmıştır.

Müfessir eseri genel itibariyle herkesin anlayabileceği bir üslûbda tefsir etmiştir. Onun öne çıkan üslûb özelliklerinden biri, bir münasebet sebebiyle tefsir ettiği âyetin konusunun dışına çıkıp sonrasında tekrar aynı konudan devam ederek istitrâd sanatını kullanmasıdır. Örneğin, Besmele âyetindeki “isim” ve “Allâh” kelimelerindeki izâfeti anlatırken tefsirden ayrılmış, izâfet konusunun Arap dilindeki

tanımı, çeşitleri ve örneklerine yönelmiş sonrasında tekrardan sûrenin tefsirine devam etmiştir. Bu yönüyle müfessirin genellikle tefsirden ayrıldıktan sonraki konuları dilbilimsel meselelerden oluşmuş ve eser gramer kitabı özelliğine de sahip olmuştur.

Muhteva açısından eserin ana başlıklara ayrılması ve bu başlıkların kendi içerisinde de çeşitli başlıklara ayrılması sistematik bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

Eserde tefsir, hadis, fıkıh, kelam, kıraat, lügat, sarf, nahiv ve belâgat gibi çok çeşitli ilim dallarına ait kaynaklardan istifade edilmiştir. Bunlar içerisinde Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*, Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtîhu'l-gayb* ve Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl* adlı tefsirlerine ise daha çok müracaat edildiği görülmektedir. Bu durum bahsedilen kaynaklarla beslenerek tefsirin temel zemine dili yerleştirdiğini ve Osmanlı dönemi Fâtiha sûre tefsirlerinde çokça rastlanan tasavvufî içeriğe ağırlık vermediğini göstermektedir.

Eser, ağırlıklı olarak dirâyet metoduna göre yazılmış tefsirdir. Bununla birlikte Nûh Efendi, âyet, hadis, sahâbe, tâbiîn kavli ve Arap şiirine yer vererek rivâyet kaynaklarını da kullanmıştır. Sûredeki harf-i cerlere mana vermek, müphemî tafsîl etmek, mutlakı takyîd etmek, kelimenin cümle içerisindeki i'râb durumuna göre delâletini ve nahvî kullanımını belirtmek ve kavramların önemine vurgu yapmak gibi amaçlarla Nûh Efendi Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri yöntemine başvurmuştur.

Yer verdiği hadislerin metinleri, kaynakları ve senetlerinde herhangi bir metoda bağlı kalmayı tercih etmeyen Nûh Efendi müşkili gidermek, kelimelerin anlamlarına açıklık getirmek, te'vilini teyit etmek ve mensubu olduğu mezhebine delil getirmek gibi amaçlarla hadislerden yararlanmıştır. Ayrıca esas kabul ettiği kaynaklarda yer alan hadislerden de istişhâdda bulunmuş nadiren de olsa hadislerin farklı metinli kaynaklarını da vermiştir.

Eserde rivâyet metodolojisinin bir parçası olarak kabul edilen sahâbe ve tâbiîn kavli de bulunmaktadır. Âyetteki hasr sanatını ortaya çıkarmak, ism-i A'zam'ın mahiyetini belirlemek ve Besmele âyetini sûreden kabul edenlerin delillerini serdetmek gibi gayelerle eserde sahâbe ve tâbiîn müfessirlerinin görüşlerine yer verilmiştir.

Müfessir, kıraat ilmi konusunda mütevatir olan ve olmayan kıraat vecihlerini

toplu bir şekilde zikretmeye çalışmış, kıraat imamlarının kelime üzerindeki okuyuş tercihlerini açıklamıştır. Ayrıca kıraat ilmini nazara alarak âyetlerin i'râb durumlarını da gözetmiştir. Mütevatir kıraatler arasında tercihin doğru olmadığını ifade etmiş ve kıraat naklinde rivâyet olgusuna önem verdiğini göstermiştir.

Nûh Efendi, tefsirinde şiirle istişhâdda da bulunmuştur. Şiirleri klasik istişhâd geleneğine bağlı kalarak Arap diliyle zikretmiştir. Kelimelerin türediği kökü ortaya çıkarmak, âyetteki muhtemel i'râblara değinmek ve kelimenin cümle içerisindeki kullanımı hakkında bilgi vermek gibi amaçlarla Arapça şiirlerden istişhâdda bulunmuştur. Bu şiirlerin çoğu eserden önce telif edilmiş birçok tefsirde de aynı âyetlerde ve aynı maksatlarla istişhâd edilmiştir. Nûh Efendi'nin şiirleri naklederken çoğunlukla eser ve şair ismi belirtmemesi, belirttiklerininse önceki tefsirlerde yer alması bu şiirleri şair dîvânından ziyade tefsirlerden naklettiği düşüncesini güçlendirmektedir.

Nûh Efendi'nin tefsirinin en çok dikkat çeken tarafı ise dilbilimsel izahlara verdiği önemdir. Bu açıdan müfessir âyetleri lügat, istilâh, istikâk, sarf, nahiv, meânî ve bedî' ilimleri ekseninde tefsir etmiştir. Süredeki kelimelerin anlamları üzerinde önemle durmuş, her kelimenin anlamını zikretmeye çalışmıştır. Bu anlamları verirken Arap dilinde meşhur olmuş sözler, Kur'ân-ı Kerîm'den âyetler ve lügat ilmiyle ilgili kaynaklardan yararlanmıştır. Bazı kavramların da terim anlamlarını zikretmiştir.

Müfessir türemiş olup olmadığı ihtilafli kelimeler, kökünde ihtilafın olduğu türemiş kelimeler ve kökü kıraat vechine göre farklılaşmış kelimelerde de istikâk ilmine dair beyanlarda bulunmuştur. Tüm beyânları nazara alındığında müfessirin istikâk ilmini en fazla Besmele âyetinde kullandığı göze çarpmaktadır.

Nûh Efendi sarf ilmine dair açıklamalara eserinde genellikle nadiren ve öz bir şekilde yer vermiştir. Kelime kökünün âyetteki forma dönüşümünü, bu dönüşümün sarf kurallarınca imkânının olup olmadığını, kelime kökünün girdiği formdaki doğruluğunun biçimsel durumlarını, kelimenin türediği fiilin bâbını, çekimlenmiş şekillerini, hangi vezinde olduğunu ve hangi sîgada yer aldığını açıklarken sarf ilminden yararlanmıştır.

Kelimenin gayr-ı munsarifliği, lafzın öğelerinin neler olduğu, fiilin hangi mef'ûllerle müteaddî olduğu, harf-i cerlerin Arap dilinde ifade ettikleri manaları, izâfetin hangi çeşide sahip olduğu, çeşitlerinin, şartlarının neler olduğu, harf-i tarifin

nahiv âlimlerince mahiyetinin nasıl olduğu gibi konularda ise nahiv ilmiyle ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Ayrıca müfessirin tefsirdeki gramer kâideleri ya da dilbilim mesellerinden kaynaklanan alaka sebebiyle istitrâd üslûbuyla konuyu daha da genişletmesi ve tıpkı bir gramer kitabı gibi konuyu aktarması eserdeki nahvî beyânların önemli bir kısmını oluşturmaktadır.

Nûh Efendi belâgat ilmindeki iltifât, takdîm-te'hîr, tağlîb, itnâb ve mübâlağa sanatlarını da kullanarak sûreyi tefsir etmiştir.

Eserde kelâmî konulara da oldukça sık yer vermiştir. Bu konuları genel itibariyle Ehl-i Sünnet görüşleriyle açıklamış, diğer fırka ve düşünce ekollerinden sadece Mutezile ve filozofları zikretmiştir. Kelâm ilmiyle ilgili açıklamalarda Allâh'ın zorunlu varlığı, birliği, isim ve sıfatları, Fâil-i Muhtâr olması, kıyamet gününde nelerin gerçekleşeceği, kulların irâdî fiillerinin oluşum süreci ve Hz. Ebû Bekir'in hak imam olması gibi konulara değinmiştir.

Müfessir fikhî konulara değinirken genellikle Hanefî, Şâfiî ve Mâlikî mezhepleri arasındaki farklılıkları özet olarak vermeye çalışmıştır.

Nûh Efendi, tefsirinde konuları işlerken karşı fikirleri çürütmek ve kendi düşüncelerini savunmak amacıyla dayanaksız konuşmamaya özen göstermiş, bu çerçevede eserde aklî delillendirme yöntemine de başvurmuştur. Bu yöneme Allâh'ın zâtının hulûlden münezzeh olması, kulun Allâh'a hamd ve şükretmedeki acizliği, Allâh'tan başka hamdedilen olmaması, zamanın ve mekânın Rabbi, muslihi, yaratıcısı ve mucidi olması gibi konularda başvurmuştur.

Müellif, Allâh'ın kul üzerindeki terbiyesinden bahsederken de okuyucunun gözünde canlanacak şekilde merhale merhale embriyoloji ve botanik ilmine dair açıklamalarda bulunmuştur. Anne rahmindeki ceninin şekillenme aşamalarıyla embriyoloji, bitkinin oluşum süreciyle de botanik ilmiyle ilgili bilgilere yer vermiştir. Mantık ilmindeki dört nisbetle de kelimelerin lügat ve ıstılâh anlamlarını karşılaştırmış ve aralarındaki farkları ortaya çıkarmaya çalışmıştır.

Nûh b. Mustafa eserde bazı ulûmü'l-Kur'ân konularına da değinmiş, Mekkî-Medenî, fezâilü'l-Kur'ân, tekrârü'l-Kur'ân ve i'râbü'l-Kur'ân gibi ilimler çerçevesinde değerlendirmelerde bulunmuştur. Mekkî-Medenî ilmi çerçevesinde el-Hicr sûresi 87. âyetteki naklî delile dayanarak Fâtiha sûresinin Mekke'de nazil olduğunu kabul

etmiştir. Sûrenin hem Mekke hem de Medine’de nazil olduğunu ise kabul etmemiştir. Bu durum Mekkî ve Medenî ayırımına işaret eden müfessirlerin görüşleri istikametinde hareket ettiğini göstermektedir.

Müellif, müfessirleri Fâtiha sûresi tefsirlerine yönlendiren sebeplerden biri olarak kabul edilen sûrenin fazîletlerine dair rivâyetlere eserinde pek yer vermemiş, sadece Besmele âyeti ile “Elhamdülillâh” ifadesini okuyanların dünya ve ahirette kazanç sağlamasıyla ilgili rivâyetlere değinmiştir. Bunlar müfessirin *Mefâtihu’l-gayb*’a olan bağlılığı sebebiyle tefsire girmiştir.

Nûh Efendi, Besmele âyetinin sûreye dâhil olup olmamasına göre tekrârü’l-Kur’ân konusunda da yorumlar yapmıştır. Sûrede tekrârın olmadığını benimsemekle birlikte konu hakkında her yaklaşıma yer vermek amacıyla Besmele’yi sûreden kabul edenlerce “er-Rahmâni’r-Râhîm” ifadesinin tekrâra gittiğini açıklamıştır.

Müfessir, ulumü’l-Kur’ân konularından i’râbü’l-Kur’ân üzerinde ise hassasiyetle durmuştur. Bu konuyu “Âyet-i mezkûrenin” ya da “Âyet-i kerîmenin i’râbı beyanındadır.” sözleriyle müstakil bir başlık altında işlemiştir. İ’râb konusunda muhtemel vecihleri zikretmiş, bazen bunları değerlendirip tercihte bulunmuş, bunlar hakkında oluşmuş yanlış düşünceleri eleştirerek doğru olanı ortaya çıkarmaya çalışmış, bazen ise sadece bunları aktarmakla yetinmiştir. Ayrıca bazen Basra ve Kûfe ekollerine mensup dilbilimcilerin görüşlerini bazen ise sadece Basra ekolünün görüşlerini vermiştir.

Sonuç olarak Nûh b. Mustafa el-Konevî’nin kaleme aldığı bu eser, ağırlıklı olarak dirâyet metoduna göre yazılmıştır. Müfessirin dirâyet uygulamaları hem lügat, iştikâk, sarf, nahiv, meânî ve bedî‘ ilimleriyle ilgili açıklamaları hem de istitrâd üslûbu gereği değindiği beyanlarıyla en fazla dilbilimsel yorumlarda kendisini göstermiştir.

KAYNAKÇA

- Abay, Muhammed. “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir İle İlgili Eserler Bibliyografyası”. *Dîvân: İlmî Araştırmalar* 1/6 (1999), 249-303.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. 8 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1. Basım, 1416/1995.
- Aktaş, Mustafa. “Nuh b. Mustafa el-Konevî'nin ‘el-Fevâidü's-Seniyye fi'l-Mesâilî'd-Dîniyye’ Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili”. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 19. Basım, 2010.
- Altuntaş, Mustafa Celil. “Osmanlı Döneminde Hadis İlmî”. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Askalânî, Ebû'l-Fazl İbn Hacer. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavviz. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Ateş, Avnullah Enes. “Keşşâf'ta Temrîz Siygalarının Kullanımı”. *The Journal of Academic Social Science Studies* 1/62 (Aralık 2017), 229-244.
- Aydemir, Abdullah. *Büyük Türk Bilgini Şeyhulislâm Ebussuûd Efendi ve Tefsirdeki Metodu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 1993.
- Aydemir, Abdullah. “Fezâilü'l-Kur'ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/532-534. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Aydınlı, Abdullah. “Mevkuf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/437-438. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Aytekin, Mehmet Ali. “Nûh b. Mustafa'nın el-Kelimâtü's-Şerîfe fî Tenzîhi Ebî Hanîfe Adlı Eserinin Tahkikli Neşri”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 203-244.

- Aytekin, Mehmet Ali. “Nuh b. Mustafa’nın ‘el-Kelimâtü’s-Şerife Fî Tenzihî Ebî Hanife’ Adlı Eserinin Edisyon Kritiği”. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyyetü’l-ârifîn: Esmâü’l-müellifîn ve âsârü’l-musannifîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, ts.
- Beyhakî, Ebu Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Alî el-. *es-Sünenü’l-kübrâ*. nşr. Muhammed Abdulkâdir Atâ. 10 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 3. Basım, 1424/2003.
- Beyhakî, Ebu Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Alî el-. *es-Sünenü’s-sağîr*. nşr. Abdü’l-Mu’tî Emîn Kal’acî. 4 Cilt. Pakistan: Câmîatü’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye, 1. Basım, 1410/1989.
- Beyhakî, Ebu Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Alî el-. *Ma’rifetü’s-sünen ve’l-âsâr*. nşr. Abdü’l-Mu’tî Emîn Kal’acî. 15 Cilt. Kâhire: Dârü’l-Vefâ, 1412/1991.
- Beyhakî, Ebu Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Alî el-. *Şu’abü’l-îmân*. nşr. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid. 14 Cilt. Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1. Basım, 1423/2003.
- Beyzâvî, Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-. *Envârü’t-tenzîl ve esrârü’t-te’vîl*. nşr. Muhammed Abdu’r-Rahmân el-Mar’aşlî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, 1. Basım, 1418.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-. *el-Müsned*. nşr. Mahfûzurrahmân Zeynullâh vd. 18 Cilt. Medîne: Mektebetü’l-Ulûm ve’l-Hikem, 1. Basım, 2009.
- Birişik, Abdülhamit. “İ’râbü’l-Kur’ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/376-379. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî el-. *el-Câmi’u’s-sahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavkî’n-Necât, 1. Basım, 1422.
- Bulut, Ali. *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî’*. İstanbul: İFAV, 1. Basım, 2013.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr, 7. Basım, 2015.
- Cündioğlu, Düccane. *Anlamın Buharlaşması ve Kur’an*. İstanbul: Kapı, 7. Basım, 2016.

- Cürcânî, Ebü'l-Hasen es-Seyyid eş-Şerîf el-. *et-Ta'rîfât*. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1403/1983.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-. *es-Sünen*. nşr. Şuayb el-Arnâvût vd. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1424/2004.
- Demir, Ziya. "İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fatıha Tefsirleri". İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1987.
- Demir, Ziya. *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları (Kuruluştan X/XVI. Asrın Sonuna Kadar)*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2006.
- Demirci, Kürşat. "Hulûl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/340-341. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: İFAV, 10. Basım, 2011.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: İFAV, 47. Basım, 2016.
- Durmuş, İsmail. "Hasr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/392-393. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Durmuş, İsmail. "İtnâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/215-219. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Durmuş, İsmail. "İltifât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/152-153. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Durmuş, İsmail. "İstitrat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/401-402. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Durmuş, İsmail. "Mübalağa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/425-427. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Durmuş, İsmail. "Tağlîb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/372-374. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Ebü Dâvûd, Süleymân b. el- Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *es-Sünen*. nşr. Şuayb el-Arnâvût - Muhammed Kâmil Karabellî. 7 Cilt. Dimeşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1. Basım, 1430/2009.

- Fahredden er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 3. Basım, 1420.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed el-. *el-Kâmûsü'l-muhît*. nşr. Mektebü Tahkîki't-Türâs. 1 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 8. Basım, 1426/2005.
- Güney, Ahmet Faruk. "Gaza Devrinde Kur'ân'ı Yorumlamak: Fetih Öncesi Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Eserleri". *Dîvân: İlmî Araştırmalar* 10/18 (2005), 193-244.
- Güney, Necmeddin. "Nuh b. Mustafa'nın ed-Dürrü'l-munazzam'ı ve Hanefî Menâkıb Literatüründeki Yeri". *İslam Te'lif Geleneğinde Biyografi Yazıcılığı*. ed. Hidayet Aydar. 439-459. İstanbul, 2018.
- Harman, Ömer Faruk. "el-Milel ve'n-Nihal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/58-60. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *el-Müsnedü's-sahîh*. nşr. Şuayb el-Arnâvût. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1414/1993.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid. *es-Sünen*. nşr. Şuayb el-Arnâvût vd. 5 Cilt. Dimeşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1. Basım, 1430/2009.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yusuf. *Mündicü'l-mukriîn ve mürşidü't-tâlibîn*. 1 Cilt. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1999.
- İbnü's-Salâh, Osmân b. Abdirrahmân. *Mukaddimetü İbni's-Salâh*. nşr. Nûreddin İtr. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1406/1986.
- İmâm Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî. *el-Muvatta'*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1. Basım, 1406/1985.
- Kaplan, Doğan. "Nûh b. Mustafa'nın Şhrestânî'nin el-Milel ve'n-nihal Eserinin Türkçe Tercümesi Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma". *Mezhep Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2019), 256-318.
- Karabulut, Ali Rıza - Karabulut, Ahmed Turan. *Mu'cemü't-târîh: et-Türâsü'l-İslâmî fi mektebâti'l-âlem*. 6 Cilt. Kayseri: Dârü'l-Akabe, 1422/2001.

- Karaman, Hayreddin - Topaloğlu, Bekir. *Arapça Dil Bilgisi IV (Sarf-Nahiv)*. İstanbul: Elif Ofset, 1982.
- Kaya, Mahmut. “Nisbet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/144. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu‘cemü’l-müellifîn*. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü’l-Müsennâ, ts.
- Khelifati, Hamza. “Nuh b. Mustafa el-Konevi (v.1070h.) ve ‘Fethu’l-celil alâ abdihi’z-zelîl fî beyâni mâ verede fî’l-istihlâf fî’l-cümü’ati mine’l-ekâvil’ adlı risalesi: İnceleme ve Tahkik”. *Van İlahiyat Dergisi* 7/11 (2019), 194-206.
- Kılıç, Hulûsi. “İştikak”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/439-440. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Kılıç, Hulûsi. “Sarf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/136-137. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Koç, Şükrü. “Osmanlı Âlimlerinden Nuh b. Mustafa’ya Göre Risâlet ve Nübüvvet Arasındaki Farklar”. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Konevî, Nûh b. Mustafa el-. *Tenvîru besâiri uli’l-elbâb bi-tefsîri dekâiki Ümmi’l-Kitâb*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 115, 76.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-. *el-Câmi‘ li-ahkâmi’l-Kur’ân*. nşr. Ahmed el-Berdûnî - İbrâhîm Atfîş. 20 Cilt. Kâhire: Dârü’l-Kütübi’l-Mısriyye, 2. Basım, 1384/1964.
- Kurtubî, Ebu’l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-. *Şerhu İbn Battâl alâ Sahîhi’l-Buhârî*. nşr. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm. 10 Cilt. Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 2. Basım, 1423/2003.
- Maden, Şükrü. “Kur’ân’ın Lafızlarını İnceleyen İlimler”. *Tefsir Usulü*. ed. Ali Rıza Gül - Ali Karataş. 49-90. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 1. Basım, 2019.
- Maden, Şükrü. “Osmanlılar’da el-Keşşâf ve Envârü’t-Tenzîl Hâşiyeleri”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011), 241-273.
- Maden, Şükrü. “Öne Çıkan Konuları İtibariyle Osmanlı Dönemi Fâtîha Sûresi Tefsir Literatürü”. *Osmanlı Düşüncesi: Kaynakları ve Tartışma Konuları*. ed. Fuat Aydın vd. 559-582. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019.

- Maden, Şükrü. “Sadreddinzâde Şîrvânî’ye Göre Bir İlim Olarak Tefsir ve Değeri”. *Osmanlı’da İlm-i Tefsir*. ed. Taha Boyalık - Harun Abacı. 357-390. İstanbul: İSAR Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Maden, Şükrü. *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Şeyhzâde’nin Envârü’t-Tenzîl Hâşiyesi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Mehmed Tâhir Efendi, Bursalı. *Osmanlı Müellifleri*. çev. Ali Fikri Yavuz - İsmail Özen. 3 Cilt. İstanbul: Meral Yayınevi, ts.
- Muhibbî, Muhammed el-Emîn el-. *Hulâsatü’l-eser fî a’yânî’l-karnî’l-hâdî aşer*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil’ârifîn b. Nûriddîn Alî el-. *el-Fethu’s-semâvî bi tahrîci ehâdîsi’l-Kâdî Beyzâvî*. nşr. Ahmed Müctebâ. 3 Cilt. Riyad: Daru’l-Âsime, ts.
- Müslim, Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi’u’s-sahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, ts.
- Nesâî, Ebü Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-. *es-Sünen*. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. 9 Cilt. Haleb: Mektebü’l-Matbûâtî’l-İslâmiyye, 2. Basım, 1406/1986.
- Nesâî, Ebü Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-. *es-Sünenü’l-kübrâ*. nşr. Hasan Abdülmün‘im Şelebî. 10 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1. Basım, 1421/2001.
- Nîsâbü’rî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-. *el-Müstedrek*. nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1. Basım, 1411/1990.
- Okur, Kaşif Hamdi. “Amasyalı Fakîh Nuh b. Mustafa ve İctihad ve Taklidle İlgili Görüşleri”. *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu - International Amasya Scholars’ Symposium - Bildiriler Kitabı - I*. 339-346. Amasya, 2017.
- Öğmüş, Harun. *Kur’an Yorumunda Şiirin Yeri (II./VIII. Asır Çerçevesinde)*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- Öğmüş, Harun. “Tefsirde Şiirle İstişad Açısından Hicrî 2. Asrın Önemi”. *Tarihten Günümüze Kur’an İlimleri ve Tefsir Usûlü*. ed. Bilal Gökçır. Ankara: Özkan Matbaacılık, 2009.

- Özdemir, Mehmet. *Mecmûa-i Gazeliyyât*. PDF: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-195580/nuh-b-mustafa-konevi-mecmua-i-gazeliyyat.html>
- Özdemir, Mehmet. “Nûh b. Mustafa’nın Mecmûa-i Gazeliyyât’ı”. *Journal of Turkish Language and Literature* 2/2 (2016), 95-128.
- Öztürk, Mustafa. *Osmanlı Tefsir Mirası*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Rummânî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsâ b. Alî er-. *en-Nüket fî i'câzi'l-Kur'an*. nşr. Muhammed Halefullâh - Zağlûl Sellâm. Kâhire: Dârü'l-Meârif, ts.
- Seçkiner, Mehmet. “Amasyalı Nuh b. Mustafa’nın Tenzîhu'l-İmam Ebî Hanife ani't-türrehâti's-sahîfe Eserinin Tahkiki”. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an*. nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. 4 Cilt. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme, 1394/1974.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-. *el-Müsned*. nşr. Muhammed Âbid es-Sindî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1370/1951.
- Şenses, Hafsa. “Nuh b. Mustafa ve el-Kelimâtü's-Şerîfe Fî Tenzîhi Ebî Hanîfe İsimli Eserinin Tahlil ve Tahkiki”. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Şimşek, Murat. “Nûh b. Mustafâ'nın (v. 1070/1660) ed-Dürrü'l-Münazzam Fî Menâkıbi'l-İmâmi'l-A'zam Adlı Eserinin Tahkikli Neşri”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 417-440.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-. *el-Mu'cemü'l-evsat*. nşr. Târik b. Avzullah b. Muhammed - Abdülmuhsin b. İbrâhim el-Huseynî. 10 Cilt. Kâhire: Dârü'l-Harameyn, ts.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. nşr. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefi. 25 Cilt. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.

- Teymî, Ebü'l-Kâsım Kıvâmü's-Sünne İsmâil b. Muhammed b. el-Fazl et-. *Kitabü't-Terğîb ve't-terhîb*. nşr. Eymen b. Sâlih b. Şa'ban. 3 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1. Basım, 1414/1993.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir vd. 5 Cilt. Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 2. Basım, 1395/1975.
- Türker, Ömer. "Nûh b. Mustafa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/230-231. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanı. "Aranan: Nuh b. Mustafa". Erişim 27 Mayıs 2020. <http://ktp.isam.org.tr/?url=ktpgenel/findrecords.php>
- Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanı. "Aranan: Tenvîru besâir". Erişim 27 Mayıs 2020. <http://ktp.isam.org.tr/?url=ktpgenel/findrecords.php>
- Uysal, Abdulkaki. "Hızır ve Ricâlü'l-Gayb Bağlamında Nûh b. Mustafa'nın 'el-Kavlü'd-dâl Alâ Hayâti'l-Hadır ve Vücûdi'l-Ebdâl' Adlı Eseri". *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 14 (2019), 435-460.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İstidlâl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/325-328. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Yazma Eserler Portalı. "Aranan: Nuh b. Mustafa". Erişim 27 Mayıs 2020. <http://yazmalar.gov.tr/>
- Yılmaz, Hayati. "Nûh b. Mustafa el-Konevî'nin er-Risâle fi'l-fark beyne'l-hadîsi'l-kudsî ve'l-Kur'ân ve'l-hadîsi'n-nebevî Adlı Risâlesi". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 1/1 (2003), 167-178.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Usûlü*. İstanbul: İFAV, 7. Basım, 2012.
- Zerkeşî, Ebu Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır ez-. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. 4 Cilt. Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1. Basım, 1376/1957.
- Zeylaî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed ez-. *Tahrîcü'l-ehâdis ve'l-âsâr el-vâkı'a fî tefsîri'l-Keşşâf*. nşr. Abdullâh b. Abdirrahmân es-Sa'd. 4 Cilt. Riyad: Dâru İbn Huzeyme, 1. Basım, 1414.
- Zirikî, Hayreddîn ez-. *el-A'lâm*. Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.

Zürkânî, Muhammed Abdülazîm ez-. *Menâhilü 'l-irfân fî ulûmi 'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Mısır:
Matbaatü İsâ el-Bâbî, ts.

Metnin Neşrinde Takip Edilen Metod

Eserin Mısır Millî Kütüphanesi ve İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde olmak üzere toplam iki adet nüshası tespit edilmiştir. Mısır'daki nüshaya ulaşım sağlanamadığı için metnin neşrinde müellif hattından istinsâh edilmiş Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Koleksiyonu 115 numarada kayıtlı nüsha esas alınmıştır.

Neşirde takip edilen metod:

- Tefsirin daha sistemli ve okur açısından istifade edilebilir olması için gerekli görülen yerlere köşeli parantezler içerisinde başlıklar eklenmiştir.
- Konu değişikliklerinin anlaşılabilmesi için uygun görülen yerlerde paragraflamaya gidilmiştir.
- Âyet ve hadis metinleri tırnak işareti ile gösterilmiştir. Fâtiha sûresi dışındaki âyetlerin anlamları, geçtikleri sûre ve numaraları ile hadislerin buldukları kaynaklar dipnotta gösterilmiştir.
- Hadislerin tespitinde öncelik müfessirin gösterdiği kaynaklar verilmiş, müfessirin kaynak belirtmediği yerlerde ise kütüb-i tis'a ve diğer hadis kaynaklarına müracaat edilmiştir. Kaynakları tespit edilemeyenler dipnotta gösterilememiştir.
- Metnin müstensih tarafından intikalindeki bariz hatalar tashih edilmiştir.
- Metinde “dekâyik” kelimesi gibi teshîl ile yâ olarak yazılmış kelimeler, neşirde “dekâik” şeklinde mehmûz olarak yazılmıştır.
- Alıntılarının içerisinde yeni varak numaraları varsa bu numaralar rivâyetlerin bütün şekli gözetilerek aktarımdan hemen sonra verilmiştir.

EKLER

EK 1: *TENVÎRU BESÂİRİ ULİ'L-ELBÂB Bİ-TEFSİRİ DEKÂİKİ* *ÜMMİ'L-KİTÂB* ADLI ESERİN TRANSKRİPSİYON METNİ

[1b] Bismillâhirrahmânirrahîm. Elhamdülillâhi ve kefâ. Ve selâmün alâ ibâdihillezîne'stafa. Ve ba'd. Bu abd-i hakîr ve bende-i pür-taksîr Nûh b. Mustafa el-Hanefî –âmelehümallâhü Teâlâ bi-lutfihi'l-hafiy ve eâde aleyhimâ min birrihi'l-vefiyeder ki: “Yirmi beş yıldan mütecâvizdir ki sûre-i Fâtîha-i şerîfeyi zebân-i Türkî ile tefsîr etmişdim. Ve anı *Mevâhibü'l-Vehhâb bi-tefsîri Fâtihati'l-Kitâb* ismi ile müsemmâ kılmışdim. Ve Hak Teâlâ Hazretleri'nin avn ü inâyetiyle tamâm oldukdan sonra anı eazz-i ihvân ve ecell-i hullândan bir vücûd-ı kerîmü's-şân ve azîmü'l-ihsân ve celflü'l-imtinân huzûrlarına ihdâ eylemişdim. Lâkin hîn-i mübâşeretde inân-ı himmet âhar semte ma'tûf ve cüll-i azîmet gayrı cihete masrûf olmağın murâd üzere tahrîri mümkün olmamışdı. Bil ki terk ü ihmâl olunan umûr zikr ü beyân olunan umûrdan ekser vâki' olmuşdu.

Şimdi hâtır-ı fâtire bu hâtıra hutûr etdi ki el-avdü ahmed muktezâsınca ol sûre-i kerîmeyî bir kerre dahi tefsîr edem. Ve tefsîr-i evvelinde terk ü ihmâl olan umûru tefsîr-i sâinde zikr ü beyân eyleyem. Ve anı *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb bi-tefsîri dekâiki Ümmi'l-Kitâb* ismi ile müsemmâ kılam. Ve Hak Teâlâ Hazretleri'nin [2a] avn ü inâyetiyle itmâmı müyesser ve ihtitâmı mukadder oldukda anı esdak-ı ahhâb ve eşfak-ı ashâbdan ol sâhibü'l-cûd ve'l-ihsân ve tâlibü'l-ilm ve'l-irfân mazhar-ı inâyet el-müüd el-mübdî izzetli ve mürüvvetli Mûsâ Efendi Hazretleri'nin -eazzehullâhü Teâlâ ve ebkâhü ve enâlehü ilâ külli mâ yetemennâhu ve hafezahû mine'l-cihâti's-sitti bi's-Seb'i'l-Mesânî ve belleğahû mine'd-dâreyn cemâ'l-meârib ve'l-emânî-huzûrlarına ihdâ kılam. Zira anlar benim te'lifât ü tasnîfâtımın tahrîrlerinde sa'y-i belîğ ve mütâla'alarında cehd-i bî-dirîğ etdikleri cihetinden fi'l-cümle makâma ârif ve mertebeye vâkıf olmuşlar idi. Binâen alâ zâlik tefakkud-i ahvâlîmle bir mertebe takayyüd buyurdular ki bi'z-zarûre fakîri kendilerinden mahbûb etdiler. Acaba bu in'âm ü ihsânın ve kerem ü imtinânın mükâfât ü mücâzâtı ne vechle mümkün olur diye tefekkür ederken âlem-i gaybdan bu hitâb-ı müstetâb ile mülhem oldum ki: ‘Eğer ol tahrîr ü tastîrini kâsd eylediğın tefsîri anların isimleriyle edersen in'âm ü ihsânlarının mükâfât ü mücâzâtlarını etemm-i vech üzerine etmiş olursun.’ Ve duâ ile eğerçe mükâfât ü mücâzât mümkün idi. Lâkin lisân ile olan duâ mevt-i dâ'î ile münkâtı' olur.

Pes kemâl-i mükâfât ü mücâzât hâsıl olmaz. Zira anın kemâli oldur ki münkatı‘ olmaya. Ve kalem ile olan duâ mevt-i kâtib ile münkatı‘ olmaz. Bil ki mâdemki sahîfe-i rüzgârda [2b] ol te’lîf bâkî kala ol duâ dahi münkatı‘ olmayıp bâkî kalır. Pes kemâl-i mükâfât ü mücâzât hâsıl olur. Ve ol te’lîf ü tasnîfe bâis u bâdî olduğu cihetden andan müstefîd olan tâlibler ile ecirde şerîk olur. Pes anlara ne kadar ecir hâsıl olursa ana dahi ol denlü ecir hâsıl olur. Ve sadaka-i câriye gibi ba‘de’l-mevt rûhuna vâsıl olur. Ve ba‘de’l-mevt ameli münkatı‘ olmayan efrâdın birisi olur. Ve hâ ene eşra‘ü fi’l-maksûdi bi-inâyeti’l-mülki’l-ma‘bûdi.”

SÛRETÜ FÂTİHATİ’L-KİTÂBİ MEKKİYYETÜN ALE’S- SAHÎHİ VE ÂYÜHÂ SEB‘UN Bİ’L-İTTİFÂKİ

**[FÂTİHA SÛRESİ, MEKKE DÖNEMİNDE NÂZİL
OLMUŞTUR. İTTİFÂKLA YEDİ ÂYETTİR]**

[NÜZÛLÜ]

Ma‘lûm ola kim ba‘z-ı ulemâ dediler ki sûre-i Fâtiha iki kerre nâzil oldu. Bir kerre Mekke-i Mükerrime’de nâzil oldu, namaz farz olduğu hînde. Ve bir kerre Medîne-i Münevvere’de nâzil oldu, kıble tahvîl olunduğu vakitte. Anınçün nüzûlü mükerrer vâki‘ olduğuçün “Seb‘u’l-Mesânî” ile tesmiye olundu. Ve cumhûr-ı sahâbe ve tâbiîn indinde sahîh olan oldur ki ancak Mekke-i Mükerrime’de nâzil oldu. Ve Seb‘u’l-Mesânî ile tesmiye olunduğu namazda, mütekerrire olduğuçündür.

Eğer denirse kim: “Namazda mütekerrire olan Fâtiha’dır. Ve ol sûre-i vâhidedir. Pes kıyâs ol idi ki mesnât ile vasf oluna mesânî ile vasf olunmaya?” Cevâbında dediler ki: “Cem‘ ile vasf olunduğu kesret-i âyâtına nazarandır. Zira kırâat cihetinden sûrenin tekerrürü anın âyâtının tekrârını müstelzim olur.”

Cumhûr-ı sahâbe ve tâbiîn [3a] sûre-i Fâtiha’nın Mekke-i Mükerrime’de nâzil olduğunun üzerine Hak Teâlâ Hazretleri’nin “وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ”⁵⁵⁹ kavliyle istidlâl eylediler. Zira bu Mekkî’dir nass ile. Ve zâhirdir ki Hak Teâlâ Peygamber’e Mekke’de olduğu hâlde Medîne’de ana îtâ idecek nesne ile minnet eylemez. Bil ki ekser-i müfessirîn Mekke-i Mükerrime’de nâzil olan sûrenin evveli Fâtiha olduğuna zâhib oldular. Lâkin maksûdları bi kemâlihâ demekdir. Ve illâ sahîh

⁵⁵⁹ “Andolsun, biz sana tekrarlanan yedi âyeti ve büyük Kur’ân’ı verdik.” (el-Hicr 15/87).

olan oldur ki ibtidâ nâzil olan cebel-i Hirâ’da İkra’ sûresidir. Lâkin kemâliyle nâzil olmadı bil ki “اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ”⁵⁶⁰ kavline dek nâzil oldu. Ve fetret-i vahyden sonra ibtidâ nâzil olan sûre-i Müddessir’dir. Lâkin tamâmıyla nâzil olmadı bil ki “فَاهِجُرْ”⁵⁶¹ kavline dek nâzil oldu.

[ÂYET SAYISI]

Ve âyâtı nass-ı şerîf delâlet ettiği üzere yedi olduğunda ittifâk etdiler. Lâkin addinde ihtilâf eylediler. Ba‘zılar tesmiyeyi⁵⁶² andan bir âyet addeylediler. Ve “صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ” kavlini bir âyet addeylemediler. Nitekim ol mezheb-i Şâfiî’dir. Pes tesmiye âyet-i ûlâ olur. Ve “الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ” âyet-i sâniye olur. Ve “الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ” âyet-i sâlise olur. Ve “إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ” âyet-i hâmise olur. Ve “مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ” âyet-i râbi‘a olur. Ve “صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ” âyet-i sâdise olur. Ve “اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ” âyet-i sâbi‘a olur. Ve eğer tesmiye [3b] Fâtiha’dan bir âyet olmazsa, nitekim ol mezheb-i Ebî Hanîfe’dir. “الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ” âyet-i ûlâ olur. Ve “الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ” âyet-i sâniye olur. Ve “إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ” âyet-i râbi‘a olur. Ve “مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ” âyet-i sâlise olur. Ve “صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ” âyet-i sâdise olur. Ve “اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ” âyet-i hâmise olur. Ve “صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ” âyet-i sâdise olur. Ve “غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ” âyet-i sâbi‘a olur.

BİSMİ’LLÂHİ’R-RAHMÂNI’R-RAHÎM

Beyân-ı Besmele’de sekiz mebhas vardır:

Mebhas-ı Evvel [Besmele’nin Fâtiha’dan ve Kur’ân’dan Bir Âyet Olup Olmaması]

Anın Fâtiha’dan bil ki Kur’ân’dan olduğunda ulemânın ihtilâfi beyânındadır. Ma‘lûm ola kim evâil-i süverde vâkı‘a olan Besmele’de ulemâ ihtilâf etdiler:

Fukahâdan İmâm Mâlik ve İmâm Ahmed ve Evzâî ve kurrâdan Nâfi‘ ve Ebû Amr ve İbn Âmir zâhib oldular ki Besmele iftitâh-i süver içün ve aralarını fasl içün

⁵⁶⁰ “Oku! Senin Rabb’in en cömerttir.” (el-Alak 96/3).

⁵⁶¹ “Uzak dur.” (el-Müddessir 74/5).

⁵⁶² Besmele âyeti kastedilmiştir.

vaz' olunmuştur. Kur'an'dan değildir. Kanda kaldı ki Fâtiha'dan ve sâir süverden ba'z ola. Ol ecluden münkeri kâfir olmaz. Ve bu İbn Mes'ûd'un kavlidir. Ve kudemâ-i Hanefiyye'nin mezhebleridir.

Ve fukahâdan Şâfiî ve İbnü'l-Mübârek ve kurrâdan İbn Kesîr ve Âsım ve Hamza ve Kisâi zâhib oldular ki ol Fâtiha'dan ve sâir süverden bir âyetdir.

Ve ba'zılar dediler ki ol Kur'an'dan bir âyetdir. Teberrük için ve süver aralarını fasl için nâzil olmuştur. Ve Fâtiha'dan ve sâir süverden ba'z değildir. Bu kavlı Hanefiyye'nin müteahhirlerinin mezhebidir. Ve fetvâ bunun üzerinedir. [4a]

Ve andan âsârın iştibâhı ve ulemânın ihtilâfı olmağın İmâm A'zam indinde anınla farz kırâat hâsıl olmaz. Ba'zılar isbât ile nefyi istiskâl etdiler. Zira Kur'an zann ile sâbit olmaz. Ve zann ile nefy olmaz. İbnü'l-Cezerî *en-Neşr fi kırâati'l-'aşr* nâmında olan kitâbında Besmele'de vâki' olan akvâli hikâyet eylediğinden sonra dedi ki: "Bu akvâl nefy ile isbâta râci'dir. Ve i'tikâdımız budur ki ikisi dahi sahîhdur. Pes Besmele'de olan ihtilâf kırâatde olan ihtilâf gibi olur." İntehâ. Ya'nî kat'iyetü'l-isbât ve kat'iyetü'n-nefy olur mean. Ol ecluden kurrâ-i seb'anın ba'zısı isbâtıyla ve ba'zısı iskâtıyla kırâat etdiler.

Ve Besmele Kur'an'dan değildir diyenler iki emr ile istidlâl eylediler. Emr-i evvel oldur ki Kur'an kat' ile sâbit olur. Ve kat' tevâtür ile olur. Ve sûre-i Neml'de vâki'a olan Besmele'den mâ-adâ tevâtür yokdur. Ve mütevâtir olmayan Kur'an değildir. Pes evâil-i süverde vâki'a olan Besmele Kur'an değildir. Ve emr-i sâni oldur ki cemî'-i küttâb-ı mesâhif âyât-ı süverin adedlerini zikreylediler. Ve Besmele'yi her sûreden ihrâc etdiler. Ve cemî'-i kurrâ tilâvetde âyâtı zikretdiler. Ve Besmele'yi adedden ihrâc eylediler.

Ve Fâtiha'dan ve gayrı süverden bir âyetdir diyenlerin delilleri âsâr ve ahbârdır. Ve anların biri budur: Dârekutnî ve Beyhakî *Sünen*'de sened-i sahîh ile Abdü Hayr'dan rivâyet ederler ki:

⁵⁶³ "قال سئل علي عن السبع المثاني فقال الحمد لله فليل له إنما هي ست آيات فقال بسم الله الرحمن الرحيم آية"

[4b] Ya'nî İmâm Alî'den Hak Teâlâ Hazretleri'nin es-Seb'u'l-Mesânî kavlından suâl etdiler. İmâm Alî Hazretleri dedi ki ol "الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ" dir. Ya'nî sûre-i

⁵⁶³ Dârekutnî, *es-Sünen*, 2/87; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/66.

Fâtiha'dır. Dediler ki ol altı âyetdir. İmâm Alî dedi ki “بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ” andan bir âyetdir. Ve biri budur: Taberânî *Evsat*'da ve İbn Merdûye tefsîrinde ve Beyhakî Ebî Hureyre'den rivâyet ederler ki:

عن النبي أنه كان يقول الحمد لله رب العالمين سبع آيات إحداهن بسم الله الرحمن الرحيم وهي السبع المثاني والقرآن العظيم وهي“⁵⁶⁴. ”أم القرآن وفتحة الكتاب

Ya'nî Ebû Hureyre der ki Hazret-i Resûlullâh sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki “الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ” ya'nî bu sûre-i kerîme yedi ayetdir. “بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ” ol yedi âyetin biridir. Ve ol Hak Teâlâ Hazretleri'nin “سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ”⁵⁶⁵ buyurduğudur. Ve ol Kur'ân'ın aslıdır. Zira müftetahı ve mebdei olduğu cihetden güyâ ki aslıdır. Ve ol Fâtihatü'l-Kitâb'dır. Ve Kitâb'dan murâd Kur'ân'dır. Ve biri budur: Dârekutnî sened-i sahîh ile Ebû Hureyre'den rivâyet eder ki:

قال رسول الله إذا قرأتم الحمد لله فاقروا بسم الله الرحمن الرحيم إنما أم القرآن وأم الكتاب والسبع المثاني وبسم الله الرحمن الرحيم“⁵⁶⁶. ”إحداهما

Ma'nâsı sâbıkdan ma'lûmdur. Ve bu hadîs-i şerîf eğerçe mevkûfdur. Lâkin [5a] hüküm merfû'dadır. Zira anda ictihâdın medhali olmayan umûrdandır. Ve istidlâl etdikleri âsâr ve ahbâr bu üçden artıktır. Lâkin kesret-i tesvîdden i'râz edip bu üçün üzerine iktisâr olundu.

Besmele âyet-i müstakilledir. Süver beynini fasl için nâzil oldu. Fâtiha'dan ve sâir süverden ba'z değildir, diyenler ehâdîs-i kesîra ile istidlâl eylediler. Ve biz bu muhtasarda anların ba'zını zikrettik. Ve ol zikrettiğimiz ba'zın biri budur: Saîd b. Mansûr *Sünen*'inde ve İbn Huzeyme *Kitâbü Besmele*'de ve Beyhakî *Kitâbü Ma'rife*'de sened-i sahîh ile Saîd b. Cübeyr tarîkından İbn Abbâs'dan rivâyet ederler ki:

”قال إن الشيطان استرق من أهل القرآن أعظم آية في القرآن بسم الله الرحمن الرحيم“⁵⁶⁷.

⁵⁶⁴ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 5/208; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/67; a.mlf., *es-Sünenü's-sağîr*, 1/149.

⁵⁶⁵ “Andolsun, biz sana tekrarlanan yedi âyeti ve büyük Kur'ân'ı verdik.” (el-Hicr 15/87).

⁵⁶⁶ Dârekutnî, *es-Sünen*, 2/86.

⁵⁶⁷ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/73; Ebu Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Alî el-Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*, nşr. Abdü'l-Mu'tî Emîn Kal'acî (Kâhire: Dârü'l-Vefâ, 1412/1991), 2/377.

Ya'nî İbn Abbâs Hazretleri buyurdu ki şeytân hafiyeten gelip nâsdan ve bir rivâyette ehl-i Irâk'dan Kur'ân'dan a'zam âyeti uğurladı. Ya'nî anlara anı terk etdirdi. Ve ol âyet “بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ”dir. Ve biri budur: Ebû Ubeyd ve İbn Merdûye ve Beyhakî *Şu'abü'l-îmân*'da sened-i hasen ile tarîk-ı Mücâhid'den İbn Abbâs'dan rivâyet ederler ki:

قال أغفل الناس آية من كتاب الله وما أنزلت على أحد سوى رسول الله صلى الله عليه وسلم إلا أن يكون سليمان بسم الله
568. ”الرحمن الرحيم

Ya'nî İbn Abbâs dedi ki: Nâs kitâbullâhdan bir âyeti terk etdiler ki ol âyet Hazret-i Resûlullâh'dan gayrı sallallâhu [5b] aleyhi ve sellem bir peygamberin üzerine nâzil olmadı, meğerki Dâvûd aleyhisselâmın oğlu Süleymân. Ol ya'nî Hazret-i Süleymân aleyhisselâmdan sonra Hazretten gayrı sallallâhu aleyhi ve sellem enbiyâdan birinin üzerine nâzil olmadı. Ve ol âyet “بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ”dir. Ve biri budur: Ebû Dâvûd ve Bezzâr ve Taberânî ve Hâkim ve Beyhakî Kitâbü *Ma'rife*'de Saîd b. Cübeyr tarîkından İbn Abbâs rivâyet ederler ki:

قال كان النبي صلى الله عليه وسلم لا يعرف فصل السورة وفي لفظ خاتمة السورة حتى تنزل عليه بسم الله الرحمن الرحيم زاد البزار
569. ”والطبراني فإذا نزل بسم الله الرحمن الرحيم علم أن السورة قد ختمت واستقبلت أو ابتدئت سورة أخرى

Ya'nî İbn Abbâs dedi ki Hazret-i Resûlullâh sallallâhu aleyhi ve sellem, üzerine Besmele nâzil olmayınca sûrenin âhir olduğunu bilmezdi. Ve Besmele nâzil oldukça sûre âhir olup sûre-i uhrâya ibtidâ olduğunu bilirdi. Hâkim bu hadîsi tashîh⁵⁷⁰ etdi. Ve biri budur: Hâkim ve Beyhakî *Sünen*'inde vech-i âharden Saîd b. Cübeyr tarîkından İbn Abbâs'dan rivâyet ederler ki:

قال كان المسلمون لا يعلمون انقضاء السورة حتى تنزل بسم الله الرحمن الرحيم فإذا نزلت بسم الله الرحمن الرحيم علموا أن
571. ”السورة قد انقضت

⁵⁶⁸ Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 4/19.

⁵⁶⁹ Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, “Salât”, 124; Bezzâr, *el-Müsned*, 11/218; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 12/81; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/63; Beyhakî, *es-Sünenü's-sağîr*, 1/150; Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 4/20.

⁵⁷⁰ Sahîh olduğunu belirtti.

⁵⁷¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek*, nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1411/1990), 1/356; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/63; Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*, 1/365.

Ya'nî İbn Abbâs Hazretleri buyurdu ki Müslümânlar sûrenin tamâm olduğunu bilmezlerdi, mâdem ki “بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ” âyeti nâzil olmaya. Ve nâzil oldukda sûre tamâm [6a] olduğunu bilirdi. Bu hadîsin isnâdı Şeyhayn⁵⁷² şartı üzeredir. Ve biri budur: Taberânî ve Hâkim ve Beyhakî *Şu'abü'l-îmân*'da vech-i âharden Saîd b. Cübeyr tarîkından İbn Abbâs Hazretleri'nden rivâyet ederler ki:

⁵⁷³. “أن النبي صلى الله عليه وسلم كان إذا جاءه جبريل فقرأ بسم الله الرحمن الرحيم علم أنها سورة”

Ya'nî İbn Abbâs Hazretleri dedi ki Hazret-i Resûlullâh'a sallallâhu aleyhi ve sellem Cibrîl aleyhisselâm gelip “بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ” okudukda Hazret-i Resûlullâh sallallâhu aleyhi ve sellem bilirdi ki sûre öyle nâzil oldu. Hâkim bu hadîsi tashîh etdi. Pes bu âsâr delâlet etdiler ki Besmele sûre beynini fasl için nâzil olmuş bir âyettir. Sûrenin evvelinden ve âhirinden ba'z değildir. Bil ki âyet-i müfrededir. Ve biri budur: İmâm Ahmed ve Buhârî ve Ebû Dâvûd ve Nesâî ve Dârimî ve İbn Cerîr ve İbn Hibbân ve İbn Merdûye ve Beyhakî Ebî Saîd b. el-Muallâ Hazretleri'nden rivâyet ederler ki:

قال كنت أصلي فدعاني النبي صلى الله عليه وسلم فلم أجبه قلت يا رسول الله إني كنت أصلي قال ألم يقل الله استجيبوا لله وللرسول إذا دعاكم ثم قال ألا أعلمك أعظم سورة في القرآن قبل أن تخرج من المسجد فأخذ بيدي فلما أردنا أن نخرج قلت يا رسول الله إنك قلت لأعلمنك أعظم سورة من القرآن قال الحمد لله رب العالمين هي السبع المثاني والقرآن العظيم الذي

⁵⁷⁴. “أوتيته

Ya'nî Ebû Saîd ibnü'l-Muallâ dedi ki mescidde namaz kılıyordum. Hazret-i Resûlullâh sallallâhu aleyhi ve sellem beni çağırdı. Ben ana cevâb [6b] vermedim. Hazret-i Resûlullâh sallallâhu aleyhi ve sellem dedi ki niçin cevâb vermedin? Hak Teâlâ “اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ”⁵⁷⁵ buyurmadı mı? Ba'dehû bana dedi ki mescidden çıkmazdan evvel elbette Kur'ân'dan a'zam sûreyi sana ta'lîm ederim. Pes elime yapışdı. Ve mescidden çıkmak mûrâd eylediğimizde dedim ki yâ Resûlullâh sen bana mescidden çıkmazdan evvel sana Kur'ân'dan a'zam sûreyi ta'lîm ederim dedin. Hazret-i Resûlullâh sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki ol “الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ” dir.

⁵⁷² Buhârî ve Müslim.

⁵⁷³ Nisâbü'rî, *el-Müstedrek*, 1/355; Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 4/22.

⁵⁷⁴ Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, "Fezâilü'l-Kur'ân", 9; İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, 3/56; Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 4/26.

⁵⁷⁵ “Sizi çağırdığı zaman Allâh'ın ve Resûl'ünün çağrısına uyun.” (el-Enfal 8/24).

”وَلَقَدْ” Ya‘nî bu sûre-i kerîmedir. Hâsılı sûre-i Fâtîha’dır. Ve ol Hak Teâlâ Hazretleri’nin
576” وَأَقْرَبُ مِنَ الْمَثَابَةِ وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ“ kavlinde bana îtâ eylediği es-Seb‘u’l-Mesânî ve’l-
Kur’ânü’l-Azîm’dır. Ve biri budur: Hâkim ve Ebû Zer Herevî *Fezâil*’inde ve Beyhakî
Şu‘abü’l-îmân’da Enes’den rivâyet ederler ki:

قال كان النبي صلى الله عليه وسلم في مسير فنزل ونزل رجل إلى جانبه قال فالتفت النبي صلى الله عليه وسلم فقال ألا أخبرك “
577”. ”بأفضل القرآن قال فتلا عليه الحمد لله رب العالمين

Ya‘nî Enes dedi ki Hazret-i Resûlullâh sallallâhu aleyhi ve sellem yürürken
sahâbeden biri gelip Hazret-i Resûlullâh’ın sallallâhu aleyhi ve sellem yanınca yürüdü.
Hazret-i Resûlullâh sallallâhu aleyhi ve sellem ana dönüp dedi ki sana efdal-i Kur’ân
ile haber vereyim mi? Ol dedi ki haber ver Yâ Resûlallâh. Pes Hazret-i Resûlullâh
sallallâhu aleyhi ve sellem anın üzerine “الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ” sûresini tilâvet [7a] eyledi.
Ve biri budur: İmâm Mâlik *Muvatta*”da ve İmâm Ahmed *Müsned*’de ve Buhârî ve
Müslim *Sahîh*’lerinde ve İbn Ebî Şeybe ve Ebû Dâvûd ve Tirmizî ve Nesâî ve İbn
Mâce ve İbn Hibbân ve Dârekutnî ve Beyhakî *Sünen*’de Ebû Hureyre’den rivâyet
ederler ki:

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم قال الله عز وجل قسمت الصلاة بيني وبين عبدتي نصفين فنصفها لي ونصفها لعبدتي
ولعبدتي ما سألت قال رسول الله صلى الله عليه وسلم اقرءوا يقول العبد الحمد لله رب العالمين يقول الله تبارك وتعالى حمدني عبدتي
ويقول العبد الرحمن الرحيم يقول الله أثنى علي عبدتي ويقول العبد مالك يوم الدين يقول الله مجدني عبدتي يقول العبد إياك نعبد
وإياك نستعين فهذه الآية بيني وبين عبدتي ولعبدتي ما سألت يقول العبد اهدنا الصراط المستقيم صراط الذين أنعمت عليهم غير
578”. ”المغضوب عليهم ولا الضالين فهؤلاء لعبدتي ولعبدتي ما سألت

Ya‘nî Ebû Hureyre dedi ki Hazret-i Resûlullâh sallallâhu aleyhi ve sellem dedi
ki Hak Sübhâne ve Teâlâ buyurdu ki namazı kendimle kulumun arasında iki buldum
ve kuluma suâl eylediği nesne hâsıldır. Pes kul “الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ” dedikde Hak Sübhâne
ve Teâlâ buyurur ki kulum bana hamd eyledi. Ve “الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ” dedikde Hak Teâlâ

576 “Andolsun, biz sana tekrarlanan yedi âyeti ve büyük Kur’ân’ı verdik.” (el-Hicr 15/87).

577 Nîsâbü’rî, *el-Müstedrek*, 1/747; Beyhakî, *es-Sünenü’s-sağîr*, 1/336; Beyhakî, *Şu‘abü’l-îmân*, 4/31.

578 İmâm Mâlik, *el-Muvatta*’, “Salât”, 39; İbn Hibbân, *el-Müsnedü’s-sahîh*, 5/84; Beyhakî, *Şu‘abü’l-îmân*, 4/33.

buyurur ki kulum beni vasf-ı cemîl ile vasf eyledi. Ve “مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ” dedikde Hak Teâlâ buyurur ki kulum beni azametle vasf eyledi. Ve “إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ” dedikde Hak Teâlâ buyurur ki bu benimle kulumun arasında müşterekdir. Ve kuluma suâl [7b] eylediği nesne hâsıldır. Ve “اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ” dedikde Hak Teâlâ buyurur ki bu kuluma muhtasdır. Ve kuluma dilediği nesne hâsıldır.

Ve'l-hâsıl sûre-i Fâtiha yedi âyetdir. Üçü Hak Teâlâ Hazretleri'ne muhtasdır. Ve üçü kula muhtasdır. Ve biri abd ile mevlâ arasında müşterekdir. Hak Teâlâ Hazretleri'ne muhtas olan üç âyet “الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ” kavlidir. Ve kula muhtas olan üç âyet “اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ” kavlidir. Ve abd ile mevlâ beyninde müşterek olan bir âyet “إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ” kavlidir. Zira ibâdet kuldandır. Ve avn Hak Teâlâ Hazretleri'ndendir. Ve bu ehâdîs-i şerîfe Besmele Fâtiha'dan olmadığına delâlet etdiler. Zira Hazret-i Resûlullâh anlarda hamd ile ibtidâ eyledi. Besmele ile ibtidâ eylemedi. Ve eğer Besmele Fâtiha'dan olaydı anınla ibtidâ ederdi. Ve Buhârî ve Müslim Âişe'den rivâyet ederler ki:

أخبرت أن جبريل عليه السلام إلى النبي صلى الله عليه وسلم فقال اقرأ باسم ربك الذي خلق خلق الإنسان من علق اقرأ

579. ”وربك الأكرم

Ve bu eser-i sahîhde evvel-i sûrede Besmele zikrolunmadı. Ve eğer sûreden olaydı zikrolunurdu. Ve İkra' sûresinden ba'z olmadığı gayrılarında dahi ba'z olmadığı sâbit olur. [8a] Zira fasl ile kâil yokdur. Ve İmâm Ahmed ve Tirmizî ve Nesâî Ebû Hureyre'den rivâyet ederler ki:

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم إن سورة من القرآن ثلاثون آية شفعت لرجل حتى غفر له وهي تبارك الذي بيده

580»الملك

579 Hadisin tam metni için bk. Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, “Ta'bîr”, 1; Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, “İmân”, 252.

580 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 8/94; Tirmizî, *el-Câmi'u's-sahîh*, “Fezâilü'l-Kur'ân”, 9; Ebû Abdîrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, nşr. Hasan Abdülmün'im Şelebi (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 10/309.

dediler. Âyât-ı süveri addedenler Tebârek sûresi Besmele'siz otuz âyet olduğunda ittifâk etdiler. Pes bu dahi Besmele süverden ba'z olmadığına delâlet eyler.

Mebhas-ı Sâni [Besmele'nin Namazdaki Hükümü, Yeri ve Kırâatinin Vasfı]

Besmele'nin namazda vasfı ve mahalli ve sıfat-ı kırâati beyânındadır. Besmele namazda ulemâdan çoğu zâhib oldukları üzere sünnettir. Ve ashâb-ı mütûn bu kavli ihtiyâr etmişlerdir. Ve ba'zılar zâhib oldukları üzere vâcibdir. Zeylâ bu kavli tashîh etmiştir. Ve İbn Vehbân Besmele'yi her rek'atin evvelinde sâhiyen terk edene secde-i sehv îcâb eyledi. Zira ekser-i ulemâ vücûbuyla kâil oldular, dedi.

Ve mahallinde rivâyât-ı muhtelif oldu. İmâm Ebû Yûsuf, İmâm A'zam'dan mahalli her rek'atin evveli olduğunu rivâyet etdi. Ve kendi anı ihtiyâr eyledi. Ve İmâm Hasan, İmâm A'zam'dan mahalli evvel-i salât olduğunu rivâyet etdi. Zira Besmele senâ ile teavvüz gibi iftitâh-ı salât için meşrû'dır. Pes ibtidâsında tesmiye olunur ba'dehû îade olunmaz. İmâm Muhammed der ki, mahalli her rek'atin evveli ve her sûrenin evvelidir [8b] sırriyyede. Ve her rek'atin evvelidir fakat cehriyyede tâ ki iki cehr beyninde ihfâ lâzım gelmeye. Ve ol kabîhdır. Zira Besmele'de sünnet sırran olmaktadır. Hâfızüddîn *Musaffâ* nâm kitâbında der ki fetvâ İmâm Ebû Yûsuf kavli üzeredir. Ve sâhib-i *Muhît* der ki muhtâr olan kavli-i Muhammed'dir. Ve kavli-i Ebû Yûsuf ile ahz ederiz. Zira lafz-ı fetvâ lafz-ı muhtârdan ebleğdir.

Ve sıfat-ı kırâati ihfâdır mutlakan. Ya'nî sırriyyede ve cehriyyede. Hatta salâtda ichârı muharramât-ı salâtden addolundu. Lâkin eğer sehven cehr ederse ana secde-i sehv lâzım gelmez. Ve salâtda sünnet olduğu gibi ibtidâ-i vuzû'da dahi sünnettir. Ve mütûnde zikrolunan budur. Ve sâhib-i *Hidâye* der ki sahîh olan oldur ki müstehabdır. Ve kezâlik ibtidâ-i taâmda sünnettir. Ve eğer ibtidâsında unutup terk ederse hâtırına geldiği vakitte tesmiye eder. Zira her lokma müstakillen ekldir. Ve mezbûhun ekli helâl olmasına şartdır. Zira anda tesmiyeden lâ-büddür. Ya hakîkaten zâkirde olduğu gibi ya takdîren nâsîde olduğu gibi. Ve irsâl-i kelb ve rama-i sehm zebh hükmündedir. Ve'l-hâsıl zebâihden metrûk tesmiye amden bizde ve amden ve sehven Mâlik'de harâmdir. Ve Şâfiî'de helâldir. Zira mü'min mezînet-i tesmiyedir.

Mebhas-ı Sâlis [Bâ (با) Harf-i Cerrinin Arap Dilindeki Kullanımları ve Besmele'deki Anlamı]

Bâ'nın ma'nâsı beyânındadır. Ma'lûm ola kim bâ-i müfrede kelâm-ı Arab'da on beş ma'nâya gelir:

Ma'nâ-yı evvel *ilsâk*dir. Ve ol iki nev'dir. Bir nev'i hakîkîdir. [9a] “امسكت الحبل” gibi. Ey “الأصقت يدي به”. İlsâk, ilzâk ma'nâsınadır. Ve bir nev'i mecâzîdir. “مررت بزید” gibi. Ey “التصق مروري بموضع يقرب منه”. Ve'l-hâsıl eğer ilsâk nefis-i mecrûre müfezza ve müvessal olursa hakîkî olur. “امسكت الحبل بيدي” gibi. Ve eğer ana yakın olan nesneye müfezza ve müvessal olursa mecâzî olur. “مررت بزید” gibi. Ahfeş der ki, bâ bunda “على” ma'nâsınadır. Pes “مررت بزید” terkîbinin ma'nâsı “مررت على زيد” demektir. Bi-delîli kavlihî Teâlâ “وَإِنَّكُمْ لَتَمُرُّونَ عَلَيْهِمْ مُصْبِحِينَ”⁵⁸¹ Ve bizde Hak Teâlâ Hazretleri'nin “وَافْسَحُوا بُرُءُوسِكُمْ”⁵⁸² kavlinde olan bâ bundandır. Ya'nî ilsâk içündür.

Ma'nâ-yı sâni *ta'diyedir*. “ذهبت بزید” gibi. Ma'nâsı “اذهبت” demektir. Ve bu bâ'ya bâ-i nakl dahi derler. Fi'l-i kâsırı fâilden mef'ûle nakl etdiğiçün. Hâsılı bu mahalde ta'diyeden murâd ta'diye-i sarfîdir. Ta'diye-i nahvî değildir. Ta'diye-i sarfî ma'nâsı fi'li nakl ve tağyîrden ibâretidir. Ve bu ma'nâ üzerine ta'diye bâ'ya muhtassadır. Ve ta'diye-i nahvî mücerred âmili, mâ'mûle harf-i cer vâsıtasıyla tavsîldir. Ve bu ma'nâ üzerine ta'diyenin bâ'ya ihtisâsı yokdur. Bil ki ol cem'î-i mevârid hurûf-ı cerde mütehakkikdir. Pes ta'diye-i sarfî ile ta'diye-i nahvî beyninde umûm ve husûs mutlak vardır. Ta'diye-i nahvî âmdir mutlakan. Ve ta'diye-i sarfî hâsıdır mutlakan. “ذهبت بزید” terkîbinde iki ta'diye cem' olur. Ve “مررت بزید” terkîbinde ta'diye-i [9b] nahvî, ta'diye-i sarfîden ayrılır.

Ma'nâ-yı sâlis *sebebiyyet*dir. Nahvü kavlihî Teâlâ “إِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ أَنْفُسَكُمْ بِاتِّخَاذِكُمْ”⁵⁸³ Ve kavlihî Teâlâ “فَكُلًّا أَخَذْنَا بِذُنُوبِهِ”⁵⁸⁴.

⁵⁸¹ “Şüphesiz sizler sabah onların yurtlarına uğrayıp duruyorsunuz.” (es-Sâffât 37/137).

⁵⁸² “Başlarınızı mesh edin.” (el-Mâide 5/6).

⁵⁸³ “Sizler, buzağıyı ilâh edinme yüzünden kendinize yazık ettiniz.” (el-Bakara 2/54).

Ma'nâ-yı râbi' *istiânet*dir. Ve ol âlet-i fi'le dâhil olan bâ'dır. "كتبت بالقلم" gibi.

Ma'nâ-yı hâmis *ta'lîl*dir. Ve ol şol bâ'dır ki gâliben anın mevzi'ine lâmin dühûlü câiz ola. Emsilesi emsile-i sebebiyyenin tahtında mündericedir. Bu kavle İbn Mâlik der ki i'timâd edip sâhib-i *Kāmûs* anı terk eyledi. Ebû Hayyân der ki, bu kavle İbn Mâlik münferid oldu. Ashâbımız bâ-i sebebiyye ile bâ-i istiâne beynini fark etdiler. Ve dediler ki bâ-i sebebiyye şol bâ'dır ki fi'lin sebebi üzerine dâhil olur. "مات زيد بالحر" gibi. Ve bâ-i istiâne şol bâ'dır ki fi'lin âleti üzerine dâhil olur. "كتبت بالقلم" gibi. Zira kalemi kitâbta sebep etmek sahîh değildir. Bil ki sebep şey'-i âhardır. İntehâ.

Ma'nâ-yı sâdis *musâhabet*dir. Ve ol şol bâ'dır ki anın mevzi'ine "مع" lafzının dühûlü câiz ola. Nahvü kavlihî Teâlâ "قَدْ جَاءَكُمْ الرَّسُولُ بِالْحَقِّ"⁵⁸⁵ Ey "مع الحق". Ve kavlühü Teâlâ "مَعَ الْكُفْرِ"⁵⁸⁷ Ey "وقَدْ دَخَلُوا بِالْكَفْرِ".⁵⁸⁶ Ey "مَعَ سَلَامٍ". Ve kavlühü Teâlâ "أَهْبِطْ بِسَلَامٍ".⁵⁸⁹ Ey "مَعَ سِحْرٍ".

Ma'nâ-yı sâbi' *zarfiyyet*dir. Ve ol şol bâ'dır ki anın mevzi'ine "في" lafzının dühûlü hüsn ola. Nahvü kavlihî Teâlâ "وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ بِبَدْرِ"⁵⁸⁸ Ey "في بدر". Ve kavlühü Teâlâ "فِي أَيِّكُمْ الْمَفْتُونِ"⁵⁹⁰ Ey "في ايكم الفتنة".⁵⁸⁹ Ey "بِحَيْثَانَاهُمْ بِسِحْرٍ". Bu ma'nâ eğer [10a] "مفتون" masdar ma'nâsına olursadır. Zira masdar, ism-i mef'ûl vezni üzerine gelir. Ve eğer ism-i mef'ûl ma'nâsına olursa bâ sıla olur. Ma'nâsı "ايكم المفتون" demektir.

Ma'nâ-yı sâmin *bedeliyyet*dir. Ve ol şol bâ'dır ki anın mahalline "bedel" lafzının hulûlü sahîh ola. Ke-kavli'l-Hammâsî: "فليت لي بهم قوما إذا ركبوا- شنوا الإغارة فرسانا". Ey "فليت لي بد لهم". Ey "وركبانا".

⁵⁸⁴ "Bunların her birini kendi günahları yüzünden yakaladık." (el-Ankebût 29/40).

⁵⁸⁵ "Peygamber size hak ile gelmişti." (en-Nisâ 4/170).

⁵⁸⁶ "Esenlikle (gemiden) in." (Hûd 11/48).

⁵⁸⁷ "Küfürle girmişlerdir." (el-Mâide 5/61).

⁵⁸⁸ "Andolsun, Allâh size Bedir'de yardım etmişti." (Âl-i İmrân 3/123).

⁵⁸⁹ "Bir seher vaktinde onları kurtardık." (el-Kamer 54/34).

⁵⁹⁰ "Delilik hanginizde imiş?" (el-Kalem 68/6).

Ma'nâ-yı tâsi' *mukâbeledir*. Ve ol şol bâ'dır ki a'vâzın⁵⁹¹ üzerine dâhil ola. "اشترت بألف" ve "كافأت إحسانه بضعف" gibi. İbn Hişâm *Muğni*'de der ki Hak Teâlâ Hazretleri'nin "ادخلوا الجنة بما كنتم تعملون"⁵⁹² kavli bundandır. Ya'nî bâ mukâbele ma'nâsına olmaktadır. Ve Hazret-i Resûlullâh'ın sallallâhu aleyhi ve sellem "لن يدخل أحدكم الجنة" kavlinde bâ'yı sebebiyye etdiğimiz gibi anı bu âyet-i kerîmede sebebiyye etdiğimizizin sebebi oldur ki ivaz ile i'tâ eden kâh olur ki ivazsız i'tâ eyler. Ve ammâ müsebbeb sebebsiz bulunmaz. Pes hadîs-i şerîf ile âyet-i kerîme beyninde teâruz olmadığı zâhir oldu. Zira âyet-i kerîmede olan bâ ile hadîs-i şerifde olan bâ'nın mahalleri muhtelifdir. Edille beynini cem' için. İntehâ.

Ma'nâ-yı âşir *mücâvezetdir*. "عن" gibi. Ba'zılar dediler ki bâ'nın mücâvezet için olması sûale muhtasdır. Nahvü kavlihî Teâlâ "سَأَلَ سَائِلٌ بِعَذَابٍ وَاقِعٍ"⁵⁹³ Ey "عن عذاب". Ve kavlihî Teâlâ "فَسَأَلَ بِهِ خَيْرًا"⁵⁹⁴ Ey "عنه". Ve ba'zılar [10b] dediler ki suâle muhtas değildir. Zira Kur'an-ı Azîm'de suâl olmayan yerde dahi bâ "عن" ma'nâsına gelmiştir. Kâlellâhu Teâlâ "تَوَهُّمٌ يَسْعَى بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ"⁵⁹⁵ Ey "عن ايمانهم". Ve kâlellâhu Teâlâ "يَوْمَ تَشْفُقُ" Ey "عن الغمام"⁵⁹⁶.

Ma'nâ-yı hâdî aşer *isti'lâdır*. "على" gibi. Nahvü kavlihî Teâlâ "وَمَنْ أَهْلَ الْكِتَابِ مَنْ إِذْ" Ey "على قطار"⁵⁹⁷. Bi-delîli kavlihî Teâlâ "هَلْ آمَنُكُمْ عَلَيْهِ إِلَّا كَمَا أَمِنْتُكُمْ عَلَىٰ أَحِبِّهِ"⁵⁹⁸. Ve ke-kavlihî Teâlâ "وَإِن كُنْتُمْ لَتَكْفُرُونَ"⁵⁹⁹ Ey "عليهم". Bi-delîli kavlihî Teâlâ "عَلَيْهِمْ مُصْبِحِينَ"⁶⁰⁰.

⁵⁹¹ Karşılıklar.

⁵⁹² "Yapmış olduğunuz iyi işlere karşılık girin cennete." (en-Nahl 16/32).

⁵⁹³ "Soran birisi, kesinlikle incek azâbdan sordu." (el-Meâric 70/1).

⁵⁹⁴ "Sen bunu haberdar olandan sor." (el-Furkân 25/59).

⁵⁹⁵ "Onların nurları önlerinden ve sağlarından aydınlatır, gider." (et-Tahrîm 66/8).

⁵⁹⁶ "O gün gök bulutlardan yarılıp parçalanacak." (el-Furkân 25/25).

⁵⁹⁷ "Kitap ehlinden öylesi vardır ki, bir kantar emanet etsen..." (Âl-i İmrân 3/75).

⁵⁹⁸ "Onun hakkında size ancak, kardeşi hakkında güvendiğim kadar güvenebilirim." (Yûsuf 12/64).

⁵⁹⁹ "Mü'minler yanlarından geçtiğinde, birbirlerine kaç göz ederek onlarla alay ediyorlardı." (el-Mutaffifîn 83/30).

⁶⁰⁰ "Şüphesiz sizler (yolculuklarınız sırasında) sabah onların (harap olmuş) yurtlarına uğrayıp duruyorsunuz..." (es-Sâffât 37/137).

Ma'nâ-yı sâni aşer *teb'îz*dir. “مِن” gibi. Bâ'nın “مِن” gibi *teb'îz* için gelmesini Asmaî ve Fârisî isbât etdiler. Ve Utbî ve İbn Mâlik anlara tâbi' oldular. Nahvü kavlihî Teâlâ “وَأَمْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ”⁶⁰². Ey “من”. Ve kavlihî Teâlâ “عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللَّهِ”⁶⁰¹. Ey “منها”. Ve kavlihî Teâlâ “رءوسكم”. Radî der ki, Cinnî dedi ki ehl-i lûgat bu ma'nâyı ya'nî bâ'nın *teb'îz* için olmasını bilmezler. İbn Hişâm *Muğnî*'de der ki zâhir olan oldur ki bâ iki âyetde ilsâk içündür.

Ma'nâ-yı sâlis aşer *gâyet*dir. “الِي” gibi. Nahvü kavlihî Teâlâ “قَدْ أَحْسَنَ بِي إِذْ”⁶⁰³. Ey “الِي”.

Ma'nâ-yı râbi' aşer *kasem*dir. Ve ol hurûf-ı kasemin aslıdır. Ol ecden eheveyninden bir niçe emr ile mümtâz oldu. Emr-i evvel oldur ki anınla fi'lin zikri câizdir. Ve anlar ile câiz değildir. Nahvü “أقسم بالله ليفعلن”. Ve emr-i sâni oldur ki anın zamîre dühûlü câizdir. Nahvü “بك لافعلن”. Ve anların câiz değildir. Ve emr-i sâlis [11a] oldur ki anın kasem-i isti'tâfide isti'mâli câizdir. Nahvü “بالله هل قام زيد”. Ey “سألك بالله”. Ve anların câiz değildir.

Ve ma'nâ-yı hâmis aşer *te'kîd*dir. Ve ol bâ-i zâidedir. Ve ziyâdeti te'kîd ile ya vâcibedir veya câizedir veya zarûretdir. Vâcibe olan fi'l taaccübedir. Nahvü “أحسن”. Cumhûr kavli üzerine. Ey “أحسن زيد”. Ey “صار ذا حسن”. Sonra sîga-i haber talebe tağyîr olundu. Ve lafzı ıslâh için bâ ziyâde olundu. Ve eğer ol lafzen ve ma'nen emrdir. Ve anda müstetir zamîr-i muhâtab vardır denirse bâ ta'diye için olur. Ve câize olan ihtiyârda dört mevzi'dedir. Mevzi'-i evvel fâili “كفى”dır. Nahvü kavlihî Teâlâ “وَكَفَى بِاللَّهِ وَكَيْلًا”⁶⁰⁵. Gâlib olan budur. Ve kâh olur ki bâ'dan tecrîd olunur. Nahvü kavli'ş-şâ'ir “كفى الشيب والإسلام للمرء ناهيا”. Ve mevzi'-i sâni mef'ûldür.

⁶⁰¹ “Bir pınar ki Allâh'ın has kulları ondan içer.” (el-İnsân 76/6).

⁶⁰² “Başlarınızı mesh edin.” (el-Mâide 5/6).

⁶⁰³ “Beni çıkararak bana çok iyilikte bulundu.” (Yûsuf 12/100).

⁶⁰⁴ “Şahit olarak Allâh yeter.” (el-Fetih 48/28).

⁶⁰⁵ “Vekil olarak Allâh yeter.” (el-Ahzâb 33/3).

Nahvü kavlihî Teâlâ “وَهَزِي إِلَيْكَ” Ve kavlühü Teâlâ “أُيَدِيكُمْ”⁶⁰⁶ Ey “وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ”⁶⁰⁷ Ey “بِحَسْبِكَ دَرَاهِمٌ”.⁶⁰⁸ Ey “جذع النخلة”. Ve mevzi’-i sâlis mübtedâdır. Nahvü kavlik “بحسبك درهم”. Ey “كيف”. Ey “زيد وكيف بك إذا كان كذا”. Ey “خرجت فإذا يزيد”. Ve kavlik “كافيك”. Ey “حسبك درهم”. Ey “انت”. Ve mevzi’-i râbi‘ haberdir. Nahvü “وما الله بغافلٍ”. Ey “فائما”. Ey “ليس زيد بقائم”. Ey “لم يأتيك والأنباء تنمي - بما لاقت لبون بني”. Ve câize olan zarûret de şâ’irin bu kavli gibi “غافلا”. Ve “ما لاقت”. Ey “زيد”.

Ve meânî-i [11b] bâ’yı bildin ise bil ki bâ-i Besmele’nin ma’nâsında ulemâ-i tefsîr ihtilâf etdiler. Sâhib-i *Keşşâf* ile Kādî musâhabet ile istiânet için olmasını tecvîz eylediler. Lâkin hangisi ercah ve evlâ ve ahsen ve ekvâ olduğunda ihtilâf etdiler. Zâhir-i kelâm Beyzâvî müş’irdir ki istiânet için olması musâhabet için olmasından evlâ ve ahsendir. Ve sarîh-i kelâm *Keşşâf* delâlet eder ki musâhabet için olması istiânet için olmasından ezher ve ebyendir. Sâhib-i *Keşşâf* der ki “اما الاستعانة على معنى إن الفعل لا يتم”. Ve Beyzâvî bu ta’bîrde ana tâbi‘ oldu. Ve “على معنى متبركا باسم الله” kavlinin üzerine i’tirâz olundu. Şununla kim teberrük, bâ-i musâhabetin ma’nâsı ve ma’nâsının lâzımı değildir. Bil ki ma’nâsı musâhabet ve mülâbesetdir. Pes ma’nâsında teberrük nice i’tibâr olundu? Bu i’tirâzdan iki cevâb ile cevâb verdiler. Cevâb-ı evvel oldur ki ma’nâ-yı bâ’da olan mülâbeset teberrük vechi üzerine olan mülâbeseye mahmûldür. Nitekim âm hâssın üzerine haml olunur. Ve cevâb-ı sâni oldur ki bâ-i mülâbesetin cüz’iyyâtı için mevzû’adır. Ve ol cüz’iyyâtdan biri teberrük vechi üzerine olan mülâbesetdir. Pes karîne-i makâm ile ba’z-ı meânînin üzerine [12a] haml olundu. Ya’nî bâ-i musâhabetin meânînin birisi mülâbeset alâ vechi’-t-teberrükdür. Pes bu mahalde ve karîne-i makâm ile anın üzerine haml olundu. Pes bâ-i musâhabet ve mülâbeset için dediklerinden murâdları musâhabetden her nev‘ için mevzû’adır demektir. Pes ma’nâ-yı hâs için vaz’-ı âm kabîlinden olur. Nitekim “من” mevzû’adır ibtidâ’ için. Lâkin ibtidâ’-i mutlak için

⁶⁰⁶ “Kendi kendinizi tehlikeye atmayın.” (el-Bakara 2/195).

⁶⁰⁷ “Hurma ağacını kendine doğru silkele.” (Meryem 19/25).

⁶⁰⁸ “Allâh, hiçbir zaman habersiz değildir.” (el-Bakara 2/74).

mevzû'a değildir. Bil ki her ibtidâ-i hâs için mevzû'adır. Nitekim mahallinde tahkîk olunmuştur.

Ve dediler ki bâ'nın musâhabet ve mülâbeset için olması bir niçe vechle muktezâ-yı makâma evfaktır:

Vech-i evvel oldur ki Hak Teâlâ Hazretleri'nin ism-i şerîfiyle teberrük anıyla teeddübdür. Ve ana ta'zîmdir. Âlet için olmasında bu ma'nâ yoktur. Zira âlet mübtezeledir ve li-zâtihâ maksûde değildir.

Vech-i sâni oldur ki müşriklerin esmâ-i âliheleriyle ibtidâları alâ vechi't-teberrük idi. Pes anların üzerlerine redde bu ma'nâ mülâhaza olunmak vâcibdir.

Vech-i sâlis oldur ki kelime-i bâ musâhabet ve meyyet üzerine haml olundukda anın cemî'-i eczâ'-i fi'lin mülâbeseti üzerine delâleti, istiânet üzerine haml olundukda olan delâletinden ziyâdedir.

Vech-i râbi' oldur ki Hak Teâlâ Hazretleri'nin ism-i şerîfiyle teberrük ma'nâ-yı zâhirdir. Her umûrunda ibtidâ eden kimesne anı fehm eder. Ve âlet için olmasında zikr [12b] olunan te'vîle ihtidâ olunmaz. İllâ nazar-ı dakîk ile ihtidâ olunur.

Vech-i hâmis oldur ki ism-i Allâh'ın fi'le âlet olması değildir illâ ol fi'le anın bereketiyle tevessül olduğu i'tibâriyledir. Pes bi'l-âhare teberrük râci' olur. Ve i'tibâr-i âliyyetde mu'teddün bih ziyâde ma'nâ yoktur. Ve âlet için olması te'yîd olundu. Şununla kim anı âlet kılmak anın fi'le ziyâde medhali olduğunu iş'âr eder. Ve mevcûdu kemâlinin fevâtîçün ma'dûm menzilesinde kalmağın üzerine müstemil olur. Ve bunun gibi ma'nâ muhassinât-ı kelâmdan addolunur. Ebü'l-Hasan İbnü'l-Bâziş *Nahv*'de mukaddimesinin şerhinde der ki “بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ” kelimesinde olan bâ'nın ma'nâsı ilsâkdir. Ve ol bir şey'in ma'nâsını bir şey'e îsâldir. Ve ol şey' kâh olur mevcûd olur, “تَبَرَّكَتَ بِسْمِ اللَّهِ” ve “بَدَأَتْ بِسْمِ اللَّهِ” ve “فَعَلَتْ بِسْمِ اللَّهِ” gibi. Ve kâh olur mahzûf olur hükm-i mevcûdda, “بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ” gibi. Zira bu kelimenin istiftâh-ı akvâl ve ef'âl ve a'mâlde isti'mâli kesîr oldu. Pes delâlet-i hâl ef'âl ile telaffuzdan ignâ eyledi. Ol ecluden takdîr-i ef'âl bi-hasebi'l-makâm muhtelif olur. Eğer istiftâh, kırâat indinde zikrolunursa takdîr “أَقْرَأَ بِسْمِ اللَّهِ”dır. Ve eğer ibtidâ-i ekl indinde zikrolunursa takdîri “أَكَلَ”dır. Ve eğer ibtidâ-i şürb indinde zikrolunursa takdîri “أَشْرَبَ بِسْمِ اللَّهِ”dır. Ve eğer

[13a] zebh indinde zikrolunursa takdîri “أذبح بسم الله”dır. Ve her fi‘l ile hükmü ebeden böylesinedir.

İmâm Bulkînî der ki Besmele’de olan bâ’nın ilsâk için olmasında nazar vardır. Zira ilsâk iki vech üzerine vâki‘ olur. Vech-i evvel oldur ki fi‘l mef‘ûle vâsıl olmaya illâ anınla vâsıl ola. “مررت بزید” gibi. Ve bu vech burada misâli olmaz. Zira fi‘l mef‘ûle burada nefsiyle vâsıl olur. Vech-i sâni‘ oldur ki fi‘liyle muntasıb olan mef‘ûlün üzerine dâhil ola tâ ki mübâşereti ifâde eyleye. “امسكت بزید” gibi. Ve bu vech dahi burada hâsıl olmaz. Ve fikrime geldi ki bâ bu mahalde “على” ma‘nâsıdır. Pes ma‘nâ “على اسم الله”dur. Ve bu isti‘lâ-i temekkün üzerine dâl olan isti‘lâdandır. Nahvü “على الله توكلت”. Ve nahvü “أَنَا عَلَى عَهْدِكَ وَوَعْدِكَ مَا اسْتَطَعْتُ”.⁶¹⁰ Ve ana taarruz edeni görmedim. Ve sâhibü’l-*Garâib ve’l-‘acâib* [Tâcülkurâ el-Kirmânî] dedi ki “بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ” her sûrenin evvelinde kasemdir. Bu kavî üzere bâ kasem için olur.

Mebhas-ı Râbi‘ [İsim Kelimesinin Kökü ve Âlimlerin İhtilâfı]

“İsm”in aslı ve anda ulemânın ihtilâfları beyânındadır. “İsm” ulemâ-i Basra indinde “سمو”den müştakdır. Ve “سمو” lafzen ve ma‘nen ulüvv gibidir. Sâhib-i *Keşşâf* der ki ismin iştikâkı “سمو”dendir. Zira tesmiye, müsemmâyı ref‘dir. Ve kadrini a‘lâdır. Ve ibâreti budur: [13b] İntehâ. Tîbî hâşiyesinde der ki “تنويه ناه الشيء ينوه” fi‘linden me’hûzdur. Ma‘nâsı “ارتفع” demektir. Ve ism-i fâili “نائه” Ve “نوهته” “تنويهاً رفعته”, “نوهته” şey’le ref‘-i savtdır. Ve “إشادة” ref‘-i kadrihî demektir. İntehâ. Ya‘nî ism rif‘atdır müsemmâyâ. Zira ismi olmayan nesnenin şânına i‘tibâr olunmaz. Ol ecluden fülânın ismi yokdur derler. Ve anın şânına i‘tibâr yokdur. Ve ana iltifât olunmaz ma‘nâsını murâd ederler. Ve “سمو”ün âhirinden vâv kesret-i isti‘mâl ve teâkub-ı harekât için tahfifen hazf olundu. Ve sîn teskîn olundu. Ba‘dehû sâkinle ibtidâ mümkün olsun için evveline hemze-i vasl idhâl

⁶⁰⁹ “İşte onlar Rab’lerinden (gelen) bir doğru yol üzeredirler.” (Bakara 2/5).

⁶¹⁰ “Sana verdiğim sözümde ve vaadimde hâlâ gücüm yettiğince durmaktayım.”

olundu. Sâhib-i *Keşşâf*'ın kelâmından fehm olunan oldur ki, sâkinle ibtidâ mümkindür. Ve lügatde mevcûtdur. Lâkin müstekrehdir. Ve sâhib-i *Miftâh* sarfda bununla tasrîh eyledi. Bulkînî der ki sâkinle ibtidânın imkânıyla kâil olan kimesnenin istidlâl eylediği nesne sahîh değildir. Ve bunu hikâyet edenin biri Fahrüddîn er-Râzî tefsîrinde ve sahîh olan mümkün olmadığıyla kat'dır. Ve mukâbili galatdır ve hatta mukâberedir. İntehâ. Ve sâkinle ibtidâ mümkün olmadığını tasrîh edenin biri sâhib-i *Basît*'dir nahvde.

Ve "ism" ulemâ-i Kûfe indinde "وسم"den müştakdır. Ve "وسم" feth-i vâv ile [14a] alâmet ma'nâsınadır. Zira ism müsemmâsına alâmetdir. Pes evvelinden vâv hazf olundu. Ve andan hemze-i vasl ta'vîz olundu. Anunçün meksûre oldu. Pes kable'l-hazf vezni "فعل"dir. Ve ba'de'l-hazf "اعل"dir. İbnü'l-Enbârî der ki hemze-i vasl hazf-i lâm'dan ivaz vâki' olur. Hazf-i fâ'dan ivaz vâki' olmaz. Görmez misin ki vaktâ kim "بنو"den lâmü'l-fi'li ki vâv'dır hazf etdiler andan evveline hemze-i vasl ta'vîz eylediler. Ve vaktâ kim "وعد"den fâü'l-fi'li ki vâvdır hazf etdiler andan evveline hemze-i vasl ta'vîz etmediler. Bil ki âhirine andan tâ ta'vîz eylediler. Zira lâmü'l-fi'li hazf olanda kıyâs, evveline andan hemze-i vasl ta'vîz olmakdır. Ve fâü'l-fi'li hazf olanda kıyâs, âhirine andan tâ ta'vîz olmakdır. Vaktâ kim evvelinde hemze ta'vîz bulduk, bildik ki mahzûf el-lâm'dır. Mahzûf el-fâ değildir. Zira nazîri olana haml nazîri olmayana hamliden evlâ' u ehrâdır.⁶¹¹ Pes ma'lûm oldu ki ism "سمو"den müştakdır. "وسم"den müştak değildir. İntehâ.

Ve kavli ulemâ-i Basra'nın sıhhatine bir niçe vech şehâdet eder. Vech-i evvel oldur ki ismin cem'i "اسماء" ve cem'-i cem'i "اسامي" gelir. Ve eğer "وسم"den müştak olaydı cem'i "اوسام" ve cem'-i cem'i "اواسم" gelirdi. Vech-i sâni oldur ki ismin tasğiri "سمي"dür. Ve aslı "سميو"dür. Kelimedde vâv ile yâ cem' oldu. Sebetet [14b] ihdâhümâ bi's-sükûn vâv yâ'ya kalb olundu. Veya yâ'da idgâm olundu. Ve eğer "وسم"den müştak olaydı tasğirinde "وسيم" denirdi. Vech-i sâlis oldur ki isimde müsâvî olana "هو سمي" denir. Ve eğer "وسم"den müştak olaydı "هو وسمي" denirdi. Vech-i râbi' oldur ki andan

⁶¹¹ Daha uygun.

tasrîf-i fî'ide "توسمت توسما" denir. Ve eğer "وسم"den müştak olaydı "توسمت توسما" denirdi. Zira bu eşyâdan her biri kelimâtı usûlüne reddeyleyler. Vech-i hâmis oldur ki ba'z-ı lügâtında "سمى" denir, "هدى" gibi. Aslı "سمو"dür. Vâv müteharrik mâ kabli meftûh olduğı cihetden elif'e kalb olundu. Kâle'ş-şâir "والله أسماك سُمى مباركاً - آترك الله به ايشاركا". Vech-i sâdis oldur ki hemze-i vasl ivaz olmaz illâ lâmü'l-fi'lden ivaz olur. "ابن" gibi. Vech-i sâbi' oldur ki hazf-i lâm hazf-i fâ'dan ekserdir. Pes ekser haml-i evlâdır. Vech-i sâmin oldur ki hazf-i fâ'dan ta'vîz âhire olur evvele olmaz. Nitekim "عدة" ve "زنة" buna delâlet eder.

Ve Kûfiyyûn tasrîf-i mezkûrden i'tirâz edip dediler ki bunda kalb-i mekân vardır. "وسم"den fâü'l-fi'l ki vâv'dır, lâmü'l-fi'l mekânına nakl oldu. Pes "سمو" oldu "علف" vezni üzere. Ve ba'de'n-nakl cem' olundu. Ve tasgîr olundu. Ve andan fi'l [15a] ahz olundu. Beyzâvî bu kavillerini reddedip der ki kalb baîddir. Gayr-ı muttariddir. Ve İbn Yaîş der ki zarûret olmayacak kalb-i mekân irtikâb olunmaz. İmâm Kurtubî der ki ism "سمو"den müştakdır, diyen kimesne der ki Hak Teâlâ kable'l-halk ve ba'de'l-halk müsemmâ ve mevsûfdur. Anın esmâ ve sıfâtında halkın asla te'sîrleri yokdur. Ve bu Ehl-i Sünnet kavlidir. Ve ism "سمة"den müştakdır, diyen kimesne der ki Hak Teâlâ Hazretleri'nin ezelde ismi ve sıfatı yokdu. Halkı halk etdikden sonra ana esmâ ve sıfat kıldılar. Ve halkı ifnâ etdikten sonra esmâ ve sıfatsız kalır. Ve bu Ehl-i İ'tizâl kavlidir. Mevlânâ Semîn der ki bu kavilleri hata cihetinden Kur'ân mahlûkdur kavillerinden eşedir. İntehâ.

Ve "ism"de yedi lügat vardır. "اسم" hemzenin zammı [إ] ve kesriyle [إ]. "وسم" sînin zammı [س] ve kesriyle [س]. Ve "سمى", "هدى" gibi. Ve "سمى", "رضى". Ve "سمى". Ve ba'zılar bu yedi lügati bir beytde cem' etdi. Ve dedi: "في الاسم سبع لغات كلها سمعت وانني قد". "نظمت الكل مرتجلا اسم بضم و كسر مع سم بها وفي سمي بثلاث حسبما نقل". Ve ba'zılar dediler ki bil ki anda on lügat vardır. "اسم" "وسم" ve "سمى" harekât-ı selâse ile evvelerinde. Ve bu dokuz lügatdır. Üçü üçe darbdan hâsıldır. Ve lügat-i âşira "سماء"dır, sînin fethi ve elifin meddi

ile. Ve ba‘zılar bu lügāt-ı aşrı bir beytde cem‘ etdi. Ve ol beyt budur: “لغات الاسم قد حواها”
”الحصر في بيت شعر و هو هذا الشعر اسم وحذف همزة والقصر مثلثا ثم سماء عشر
”سماء”
”سم واسم سماء كذا سمى - وزد سمة واثلت اويل كلها

Fâide [İsim, Müsemmâ ve Tesmiye Birbirlerinin Aynı Mıdır, Gayrı Mıdır?]

Ehl-i Kelâm ism ile müsemmâda ihtilâf etdiler. Hanefiyye ve Eş‘ariyye dediler ki ism müsemmânın aynıdır ve tesmiyenin gayrıdır. Ve İmâm Gazzâlî ve İmâm Fahr-ı Râzî ve bir cemâat dediler ki ism müsemmânın ve tesmiyenin gayrıdır. Pes ihtilâf ism ile müsemmâdadır. İsm ile tesmiyede değildir. Zira tesmiye bi’l-ittifâk ismin gayrıdır. Zira tesmiye müsemmânın⁶¹² kavlidir. Ya‘nî ismle telaffuzudur. Ve ism tesmiyenin medlûlüdür. Nitekim vasf vâsıfın kavlidir. Ya‘nî sıfatla telaffuzudur. Ve sıfat anın medlûlüdür.

Mevlânâ Tîbî *Havâşî-i Keşşâf*’da der ki iki kavî dahi sahîhdîr. İsm ayn-ı müsemmâdır diyen kimesne “رايت زيدا” ve “زيد رجل صالح” kavillerine nazar eyledi. Zira Zeyd bu mahalde müsemmâdan ibâretidir. Ve rü’yet ana tealluk eyledi. Ve salâh ile hükm anın üzerine vâki‘ oldu. Ve ism gayr-ı müsemmâdır diyen kimesne “سميت ابني زيدا” ve “زيد اسم حسن” kavillerine nazar eyledi. Zira ma‘nâsı oğlumu bu lafz ile tesmiye eyledim. Ve bu lafz hüsn ile mahkûmun aleyhdîr, demekdir. Pes kâilin “زيد حسن” kavli lafz-ı müşterekdir. Zira câizdir [16a] ki maksûdu bu lafz hüsndür demek ola. Ve câizdir murâdı bu lafz ile müsemmâ hüsndür demek ola. Ve eğer ism ayn-ı müsemmâ olaydı, nâr diyenin ağzı yanardı diyen kimesnenin kavli baîddir. Zira âkıl olan kimesme dimez ki “زا” ve “يا” ve “دال” olan Zeyd bu isimle olan şahsdir. İntehâ.

Kādî Beyzâvî der ki eğer isimden lafz murâd olunursa ol gayr-ı müsemmâdır. Zira esvât-ı mukattaa gayr-ı kârradan müteellif olur. Ve ihtilâf-ı ümem ve a‘sâr ile muhtelif olur. Ve târaten müteaddid ve târaten müttehîd olur. Ve müsemmâ böyle olmaz. Ve eğer anınla şey’in zâtı murâd olunursa ol ayn-ı müsemmâdır. Lâkin bu

⁶¹² İsmi veren.

ma'nâ ile müştahir olmadı. Ve Hak Teâlâ Hazretleri'nin "سَبَّحَ اسْمَ رَبِّكَ"⁶¹³ kavlinde isimden murâd lafızdır. Zira Hak Sübhâne ve Teâlâ Hazretleri'nin zât ve sıfatını nekâisden tenzîh vâcib olduğu gibi anınçün mevzû'a olan elfâzın dahi rafısdan ve sût-i edebden tenzîhleri vâcibdir. Veyahut anda ism mukhamdır, ya'nî zâidedir. Pes bu ma'nâ "سَبَّحَ رَبِّكَ" demektir. Nitekim şâ'irin bu kavlinde vâki'dir: "الى الحول ثم اسم السلام". Ve eğer sıfat murâd olunursa eş-Şeyh Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin sıfâtdan murâd eylediği üzere münkasım olur. Şeyhin indinde sıfatın inkisâmıyla nefis-i müsemmâ olan nesneye ve gayr-ı müsemmâ olan nesneye ve nefis-i müsemmâ ve gayr-ı müsemmâ olmayan nesneye. İntehâ. Ve şeyhin kelâmı üzerine îrâdât [16b] vardır mahallinde andan taleb olana.

Kâzerûnî *Havâşî-i Beyzâvî*'de der ki kelimenin Kur'ân'da veyahut hadîsde veyahut gayr-ı kelâm-ı fasîhde zâid olmasından maksûd anın asla fâidesi yoktur demek değildir. Zira fâidesiz nesnenin zikri abesdir. Bil ki ma'nâsı hazfi sebebiyle ma'nâyâ halel gelmez demektir. Ve kelime-i zâidenin fâidesi kâh olur ma'neviyye olur. Ve kâh olur lafzıyye olur. Ve kâh olur hem lafzıyye ve hem ma'neviyye olur. Fâide-i ma'neviyye tekîd gibi. Ve fâide-i lafzıyye tezyîn-i lafz ve hıfz-ı vezn gibi. Âyet-i kerîmede fâidesi tesbîh-i Hak'da Sübhâne mübâlağa-i iş'ârdır. Zira ismin tesbîh ve tenzîhi vâcib olacak zât-ı mukaddesenin tesbîh ve tenzîhi evceb olur. Ve şî'irde fâidesi muhâfaza-i vezndir. İntehâ.

Ve Mevlânâ Sa'düddîn *Havâşî-i Keşşâf* da der ki eğer denirse kim eğer ismden lafz murâd olunursa anın ayn-ı medlûl ve müsemmâ olması câiz değildir. Zira lafz esvât ve hurûfdur. Ve anlar a'râz-ı zâiledendir. Ve medlûl ism-i ayn ve ma'nâdır. Pes ismin nefis-i medlûlü olması nice mutasavver olur. Ve eğer andan medlûl murâd olunursa anın nefis-i müsemmâ olduğunda hafâ yoktur. Ve anda hilâf bil ki fâide tasavvur olunmaz. Zira ol zâtü'ş-şey' zât menzilesindedir. Cevâbında deriz ki kelâmda vâki' olan ism ile kâh olur [17a] nefis-i lafz murâd olunur nitekim denir: "زيد معرب" ve "ضرب فعل ماض ومن حرف جر". Ve kâh olur ma'nâsı murâd olunur: "زيد كاتب" gibi. Ve kâh olur müsemmânın nefis-i mâhiyyeti murâd olunur: "الانسان نوع" ve "الحيوان جنس" gibi. Ve kâh olur nev' ve cinsden bir ferd murâd olunur: "جاءني انسان" ve "رايت حيوان" gibi. Ve kâh

⁶¹³ "Rabbinin adını tesbih et." (el-A'lâ 87/1).

olur mâhiyyetden cüz' murâd olunur: "ناطق" gibi. Ve kâh olur ol mâhiyyetden ârız murâd olunur: "ضاحق" gibi. Pes baîd olmaz ki ismin nefsi müsemâmî ve gayr-ı müsemâmî olduğunda ihtilâf ve iştibâh vâki' ola. Ve ba'z-ı mevâzî'da lafz-ı ismde kelâmda îrâd olunan nesne anı münâfi değildir. Zira ol dahi esmâdan bir ismdir. Ve temessükât dahi buna delâlet ederler. Ve anı *Şerh-i Makâsîd*'da beyân eyledik. Ve *Şerh-i Makâsîd*'da beyân budur ki ism ma'nâ için mevzû' lafz-ı müfreddir. Ve ol bu ma'nâ ile envâ'-i kelimededen her kelimenin üzerine itlâk olunur. Zira ism ve fi'l ve harfden her birine ma'nâ için mevzû' lafz demek sâdık olur. Ve kâh olur istiklâl ile ve zamândan tecerrüd ile takyîd olunur. Nitekim mustalih nühâtdır. Ve bu i'tibâr ile fi'l ve harfin mukâbili olur. Pes anlara ism itlâk olmaz. Zira fi'l zamândan mücerred değildir. Ve harf vaz' olunduğu ma'nâya delâletde müstekıl değildir. Ve müsemmâ şol ma'nâdır ki ism anın mukâbilesinde mevzû'dur. [17b] Ve tesmiye ismi ma'nâ için vaz'dır. Ve kâh olur anınla şey'in ismini zikretmek murâd olunur. Nitekim denir: "سمى زيداً و لم يسم عمروا". Ya'nî Zeyd'in ismini zikretti ve Amr'ın ismini zikretmedi. Ve umûr-ı selâse müteğâyire olduğunda hafâ yokdur. Bil ki hafâ ba'z-ı ashâbımızın ism müsemmânın aynıdır dediklerindedir. Ve eş-Şeyh Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin esmâ'-i Allâh üç kısımdır. Bir kısmı müsemmânın aynıdır: Allâh gibi. Ve bir kısmı gayrıdır: Hâlık ve Râzık gibi. Ve bir kısmı ne aynıdır ve ne gayrıdır: Âlim ve Kâdir gibi kavlinedir. Ve ammâ tesmiye ismin ve müsemmânın gayrıdır. Beyânı budur ki tesmiyeden lafz murâd ederler. Ve ismden anın medlûlünü murâd ederler. Nitekim vasf ile vâsıfın kavlini murâd ederler. Ve sıfatla anın medlûlünü murâd ederler. Ve nitekim derler kırâat hâdisedir. Ve makrû' kadîmdir. Lâkin ashâb bi'l-mutâbık medlûlü i'tibâr etdiler. Pes ism müsemmânın nefsidir kavlini itlâk eylediler. Zira şek yokdur ki medlûl-i hâlık nefsi halk değildir. Bil ki bir şey'dir ki anınçün halk vardır. Ve medlûl-i âlim nefsi ilm değildir. Bil ki bir şey'dir ki anınçün ilm vardır. Ve şeyh medlûlü eam ahz eyledi. Ve esmâ'-i sıfâtda meânî-i maksûda i'tibâr etdi. Pes ze'm etdi ki medlûl-i hâlık halkdır. Ve ol gayr-ı zâtdır. Ve medlûl-i âlim ilmdir. Ve ol zâtının ne aynıdır ve ne gayrıdır. İntehâ.

Eğer denirse kim Besmele ile ibtidâ [18a] ismi Allâh ile ibtidâ değildir. Zira kelime-i bânın ve lafz-ı ismin birisi Hak Teâlâ Hazretleri'nin ismi değildir? Bu suâlin cevâbında sâhib-i *Keşşâf* ve Kâdî dediler ki zira teberrük ve istiânet isminin

zikriyledir. Seyyid kuddise sirruhû *Havâşî-i Keşşâf* da der ki lafz-ı zikrin fâidesi tasrîh bi'l-murâd. Zira fi'lin ism-i Allâh ile tasdîri zikriyle olur. Ve ol iki vech üzerine vâki' olur. Vech-i evvel oldur ki esmâ-i Allâh'dan bir ism-i hâs zikroluna lafzatullâh gibi meselen. Vech-i sâni oldur ki bir lafz zikroluna ki ol dâl ola ism-i Allâh'a tesmiyede olduğu gibi. Zira lafzatullâha muzâf olan lafz-ı ismden ism-i Allâh murâd olunur. Pes bu mahalde dahi Hak Teâlâ Hazretleri'nin ismi zikrolundu. Lâkin husûsuyla değil bil ki bir lafz ile ki dâldir anın üzerine mutlakan. Pes teberrük ve istiânnet cemî'-i esmâsıyla olduğu istifâde olunur. Ve kelime-i bâ vesîledir zikr-i ism-i Allâh'a. Bir vech üzerine ki anın fi'le mebde kılındığını i'lâm eder. Eğer denirse kim lafz-ı ismin fâidesi nedir? “بِاللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ” denseydi olmaz mıydı? Cevâbında deriz ki fâidesi işâret ettiğimiz nesnedir. Ve ol esmâsıyla ta'mîm-i teberrükdür. Ve teyemmünü yemînden temyîz ve ifvâddır. Zira teyemmün ismiyledir, zâtıyla değildir. Ol ecluden ismi fi'le âlet kılınır zâtı âlet kılınmaz. Ve yemîn zâtıyla olur esmâsıyla olmaz. İntehâ.

Ve cemî'-i esmâ kavlinde [18b] esmâdan murâdı mâ yeummu's-sıfâtdır. Bil ki ism olan lafzatullâhdır fakat. Ve mâ-adâsı meânî ve sıfâtdır. Pes lafza-i celâle⁶¹⁴ fazl-ı şerîfçün tağlîb olunub esmâ vezni üzerine cem' olundu. Mollâ Hüsrev *Dürrer*'de der ki ismin lafz-ı Allâh'a izâfeti fi'l-cümle ihtisâs için olursa cemî'-i esmâya şâmil olur. Zira her ismin zât-ı Hak'a ihtisâsdan bir nev'-i ihtisâs ile ihtisâsı vardır. Ve eğer zâtına vasfen ihtisâs için olursa lafz-ı Allâh'a muhtas olur. Zira lafz-ı Allâh'dan mâ-adâsı bi'l-ittifâk meânî ve sıfâtdır. Ve eğerce Rahmân zât-ı Hak'a muhtasdır bir cihetle kim gayra itlâkı sahîh değildir. Lâkin ol ihtisâs bi-hasebi'l-isti'mâldir, bi-hasebi'l-vaz' değildir. İntehâ.

Ve tahkîk oldur ki ism-i Allâh'dan murâd vasfa şâmil olan nesnedir. Ve ol burada sıyag-ı umûmdandır. Zira ma'rifeye muzâf müfredidir. Pes takdîri: “بِكُلِّ اسْمٍ مِنْ” Mülâbeset, teberrük demektir. “اسماء الذات الاقدس المسمى بهذا الاسم الانفس اقرأ مستعينا او ملابسا”. Mülâbeset, teberrük demektir. “بِكُلِّ اسْمٍ مِنْ” kavlimizle işâret etdik. Şuna kim lafza-i celâleden murâd medlûlüdür. Zira her hükm ki ismin üzerine vârid ola ol hükm anın medlûlü üzerine vârid olur. Nefsi üzerine vârid olmaz meğerki medlûlünün üzerine hükmün vürûdu mümteni' ola “ضرب فعل ماض” gibi. Zira bunda fi'liyye ile hükm “ضرب”nin nefsi üzerine [19a] vâridir.

⁶¹⁴ Tefsirdeki ifadenin lafz-ı celâle şeklinde okunması da mümkündür. Ancak transkribede “lafza-i celâle” şekli esas alınmıştır.

Medlûlü üzerine ki hades ve zamandır vârid değildir. Zira fi‘lin ma‘nâsı murâd olundukda müsnedün ileyh olması câiz değildir. Ve lafzı murâd olundukda bu mahalde olduğu müsnedün ileyh olması câizdir. Zira lafzı ismdir fi‘l değildir. Ve bu mahallin tafsîli tûl iktizâ etmeğın terk olundu.

Eğer denirse kim “بِسْمِ اللّٰهِ” kavlinde elif ya‘nî hemze hatda hazf olundu. Hâlbuki ibtidâ içündür. Ve hemze ibtidâ için oldukda kâide vaz‘-1 hat ibtidâ hükmü üzerine olup derc hükmü üzerine olmamaktır. Pes gerekdi ki hemze hatda hazf olunmaya bil ki sâbite ola. “أَقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ”⁶¹⁵ kavlinde sâbit olduğu gibi. Sâhib-i *Keşşâf* bu suâli îrâd edip cevâbında dedi ki hazf-i hemzede hükm-i derce tâbi‘ oldular. Hükm-i ibtidâyâ ki vaz‘-1 hat anın üzerinedir tâbi‘ olmadılar, kesret-i isti‘mâl için. Pes muhâlefet-i kâideye illet kesret-i isti‘mâldir. Zira ol tahfîfi mûcibedir. Ve kâide-i mezkûre bi‘l-küllîye terk olunmadı. Bil ki tatvîl-i ra’s-1 bâyı elif-i metrûkeden ta‘vîz ile fi‘l-cümle riâyet olundu. Ve tatvîl-i ra’s-1 bâ nısf-1 elif-i metrûkeye karîbdir. Pes tahfîf nısf ile kılındı. Kâide-i hat ile kesret-i isti‘mâl beynini bi-kadri‘l-imbân cem‘ için “بِسْمِ اللّٰهِ” kelimesinde ismin hemzesinin hazfini kesret-i isti‘mâl ile ta‘lîlin üzerine “بِسْمِ اللّٰهِ” kelimesinde ismin hemzesinin adem-i hazfî îrâd olundu. Mea [19b] hâzâ ki isti‘mâli kesîrdir. Bil ki “اسم اللّٰهِ” kelimesinin “با”sız “بِسْمِ اللّٰهِ” kelimesinden “با” ile isti‘mâli ekserdir. Ve bunu inkâr mükâberedir? Cevâbında dendi ki muhâlefet-i asl nükteye muhtâcdır. Asl üzerine bekâ nükteye muhtâc değildir. Bir nükte için asl ve kıyâsa muhâlefet olursa her ânda ol nükte bulunan nesnede asl ve kıyâsa muhâlefet lâzım değildir. Anınçün demişlerdir hilâfü‘l-kıyâs lâ yükâs. Ahfeş der ki hazf-1 hemze “اسم اللّٰهِ”a muhtas değildir. Bil ki ol gayrında dahi cârîdir. “بِسْمِ اللّٰهِ” ve “بِسْمِ الخالق” gibi. Ferrâ der ki hemzenin hazfî “اسم اللّٰهِ”a ve “با”ya muhtasdır. Ve “اسم اللّٰهِ”dan gayrıda hazf olunmaz. “بِسْمِ رَبِّكَ”⁶¹⁶ gibi ve “با”dan gayrıyla dahi hazf olunmaz. “كاسم اللّٰهِ” gibi. Ve mezheb-i muhtâr budur. Ve ba‘zılar dediler ki “بِسْمِ اللّٰهِ” kelimesinden hemzenin hazfî hatt-1 Mushaf-1 Osmânî’ye ittibâendir. Pes kıyâsa muhâlefetinden suâl olunmaz. Zira iki hat kıyâs olunmazlar. Ya‘nî kıyâsa muvâfakatları lâzım değildir. Biri hatt-1 Mushaf-

⁶¹⁵ “Rabbinin adıyla oku.” (el-Alak 96/1).

⁶¹⁶ “Rabbinin adı ile...” (el-Alak 96/1).

ı Osmânî'dir. Ve biri hatt-ı Arûzî'nî'dir. Ve ba'zılar dediler ki bunda hazf-i hemze yokdur. Zira kelime-i "بَا" lafz-ı "بَسْمِ" in üzerine dâhildir, sîn'in kesri veyahut zammıyla. Sonra evvelde tevâlî-i kesrâtdan ve sânde kesreden zammeye intikâlden firâr ecliçün sîn teskîn olundu.

Mebhas-ı Hâmis [Allâh Lafzının Kökeni]

Lafza-i celâlede ulemâdan vâride olan ekāvîl beyânındadır. Ma'lûm [20a] ola kim lafza-i celâlede ulemâ ihtilâf eylediler:

Ba'zılar dediler ki Süryânî'dir. Ve ba'zılar dediler ki Arabî'dir.

Ve Arabî'dir diyenler dahi ihtilâf eylediler:

Ba'zılar dediler ki ismdir. Ve ba'zılar dediler ki sıfatdır.

Ve ismdir diyenler dahi ihtilâf etdiler:

Ba'zılar dediler ki alemdir. Ve ba'zılar dediler ki alem değildir.

Ve alemdir diyenler dahi ihtilâf etdiler:

Ba'zılar dediler ki müştakdır. Ve ba'zılar dediler ki gayr-ı müştakdır.

Ve gayr-ı müştakdır diyenler dahi ihtilâf etdiler:

Ba'zılar dediler ki mürtecedir. Ve ba'zılar dediler ki menkûdür.

Ve müştakdır diyenler dahi neden müştak olduğunda ihtilâf etdiler:

Ba'zılar dediler ki "آله" fi'linden müştakdır. Ve "آله", "فَتَحَ" bâbından "عَبَدَ" ma'nâsınadır. "آله يَالَهُ إِلَهَهُ وَالْوَهْمَةُ وَالْوَهْمِيَّةُ" ma'nâsında. Ve veznde "عَبَدَ يَعْبُدُ عِبَادَةً وَعُبودَةً وَعُبودِيَّةً" gibidir. Ve ilâh, me'lûh ma'nâsınadır. Ve me'lûh, ma'bûd demektir. Nitekim imâm, me'mûm ma'nâsınadır. Ve me'mûm, muktedî demektir. Hâsılı "فَعَالٌ" bi-ma'nâ "مَفْعُولٌ"dür. Bu kavîl İbn Şümeyl'den menkûdür. Ve Beyzâvî anı tercîh etmiştir.

Ve ba'zılar dediler ki "آله" fi'linden müştakdır. Ve "آله", "عَلِمَ" bâbından ve "فَتَحَ" bâbından "فَرَعَ" ma'nâsınadır. Ve "فَرَعَ", "عَلِمَ" bâbından "جَاءَ" ma'nâsınadır. Ve "جَاءَ", "عَلِمَ" bâbından ve "فَتَحَ" bâbından sığınmak ma'nâsınadır. Yükalü "جَاءَ إِلَيْهِ". Ey "لَاذِ كَالنَّجَاءِ وَعَاذَ"

كلاذ”. Pes ilâh “مفزع اليه” ma’nâsınadır. Zira ehl-i belâ vakt-i ibtilâda ana ilticâ ederler. Ve erbâb-ı mesâib musâb oldukları kûrûbdan [20b] halâsen ana kaçarlar. Bu kavil İbn Abbâs Hazretleri’nden mervîdir. Kâle’ş-şâir: “المت اليكم في بلايا تنوبي - فالفيتكم فيها كريما محمدا”.

Ve ba’zılar dediler ki “آله” fi’linden müştakdır. Ve “آله”, “عَلِمَ” bâbından “تَحْيِرَ” ma’nâsınadır. Zira ukûl anın ma’rifetinde ve ilâh ve hayrânlar ve derk-i kûnh-i zâtında tâih ve sekrânlardır. Her nesne ki akl anı tahayyül ü tasavvur eder. Hak Sübhâne ve Teâlâ anın hilâfıdır. Ve eğer akl anın vücûdunu inkâr ederse nefsi anı tekzîb eder. Zira cemî’-i mâ sivâ ana muhtâcdır. Ve muhtâcun ileysiz muhtâcın husûlü muhâldir. Ve eğer hiss ve hayâl zabt etdikleri umûrdan birine işâret ederlerse emâret-i hudûs anda zâhire ve alâmet-i imkân gün gibi bâhiredir. Pes aklın elinde vücûd ve kemâle ikrârdan ve derkden acze i’tirâfını izhârdan gayrı bir nesne yoktur. Ve bu mahal de derk-i idrâkden acz-i idrâkdir. Bu kavil Ebû Amr’a mensûbdur.

Ve ba’zılar dediler ki “آله” fi’linden müştakdır. Ve “آله”, “عَلِمَ” bâbından “سَكَنَ” ma’nâsınadır. Kâle’ş-şâ’ir: “ألنا بدار لا تبين رسومها - كأن بقاياها و شاء على اليد”. Zira “أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ”⁶¹⁷ muktezâsınca kulûbün itminânları anın zikriyledir. Ve ervâhın sükûnları anın ma’rifetindedir. Beyânı oldur ki kemâl-i zâtında mahbûbdur. Ve mâ sivâullâh zâtında [21a] nâkısıdır. Zira mümkün min haysü hüve ma’dûmdur. Nitekim bu ma’nâ Hak Teâlâ Hazretleri’nin “كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ”⁶¹⁸ kavlinde ma’lûmdur. Ve adem asl-ı noksândır. Ve zâtında nâkıs olanın kemâli, zâtında kâmil olanın tekmîledir. Ve zâtında kâmil olan Hazret-i Hak’dır celle zikrühû.

Ve ba’zılar dediler ki “وَلَا” fi’linden müştakdır. Ve “وَلَا”, “عَلِمَ” bâbından tahayyür ve zehb-i akl ma’nâsınadır. Ve bu vech üzerine ilâhın aslı “وَلَا”dır. Vâv üzerine kesra sekîl olmağın hemzeye kalb olunmuşdur. Ma’lûm ola kim halk iki kısımdır. Bir kısmı sâhil-i bahr-i ma’rifete vâsıllardır. Ve bir kısmı andan mahrûmlardır. Vasıl olanlar arsa-i samediyette ve fûsha-i ferdâniyyette tâih oldular. Ve mahrûm olanlar zulumât-ı hayrette ve tîh-i cehâletde kaldılar. Güyâ ki akıllarını ve nefislerini zâyî’ kıldılar.

⁶¹⁷ “Biliniz ki, kalpler ancak Allâh’ı anmakla sükûnete erer.” (er-Ra’d 13/28).

⁶¹⁸ “O’nun zâtından başka her şey yok olacaktır.” (el-Kasas 28/88).

Ve ba‘zılar dediler ki “لَاةٌ يَلِيهٖ” fi‘linden müştakdır. Ve “لاه”, “ضَرْبٌ” bâbından “ارتفع” ma‘nâsınadır. Ve Hak Teâlâ müşâbehet-i mümkinâtdan ve münâsebet-i muhdesâtdan mürtefi‘ ve âlîdir. Veyahut “اِحْتَجَبٌ” ma‘nâsınadır. Kâle’sş-şâ’ir “لاه ربي عن الخلائق طرا - خالق الخلق لا يرى ويرانا”. Zira Hak Teâlâ idrâk-ı ebsârdan ve derk-i ukûlden muhtecebdir. Kâlellâhu Teâlâ “لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ”⁶¹⁹ Ve “روى الحكيم الترمذي عن النبي” “صلى الله عليه وسلم أنه قال إن الله احتجب عن العقول كما احتجب عن الأبصار”.

Ve ba‘zılar dediler ki “إِلَهَ الْفَصِيلِ” fi‘linden [21b] müştakdır. Ve “إِلَهٌ”, “عَلِمٌ” bâbından “حَرِصٌ” ma‘nâsınadır. Ya‘nî deve kuşu anasına harîs oldu. Pes andan ayrılmak istemez. Zira bilir ki kendinden mazarrat-ı cû‘u andan gayrısı def‘ eylemez. Ve ayrılma çağırıp anı talep eyler. Ve ibâd şerâirde tazarru‘ ile Cenâb-ı İzzet’e rücû‘ ederler. Nitekim deve kuşu anasından ayrılma kemâl-i hırsla ve ref‘-i savtla ana rücû‘ eyler. Ve insânın ya‘nî gâbının⁶²⁰ hâli emr-i acîbdir. Kaçan bir belâ-i azîme uğrasa ol mahalde Hak’dan gayrısını ferâmûş eder. Ve kalbiyle ve lisânıyla ol belâdan halâs için Hak Teâlâ Hazretleri’ne tazarru‘ eyler. Ve andan halâs oldukda ol halâsı esbâb-ı zaîfeye ve ahvâl-i hasîseye izâfet etmeğe başlar. Ve adem-i basîretinden bu emr-i mütenâkızı irtikâb eyler. Zira çünkü muhallis ol sebep idi. Vakt-i nüzûl-i belâda ana rücû‘ etmek gerekdi. Pes zarûret vaktinde Hüdâ’ya rücû‘ etmek ve râhat vaktinde andan i‘râz eylemek hâl-i erbâb-ı hidâyete lâyıq ve re‘y-i ashâb-ı tevfiğe mutâbık değildir.

Sâhib-i *Kāmûs* der ki lafza-i celâlede yirmi kavlı vardır. Ve Mevlânâ Süyûtî *Havâşî-i Beyzâvî*’de otuz kavlı vardır, dedi. Ve anları alâ sebîli’l-icmâl zikreledi. Ve ol akvâlin ercahı bil ki esahhı oldur ki ism-i Arabî’dir. Zât-ı Hak Sübhâne alemdir, câmidir, müştak değildir. Bu kavlı İmâm A‘zam’ın ve İmâm Şâfi’î’nin ve Halîl’in ve Sîbeveyhi’nin [22a] ve ekser-i ehl-i usûlün ve fukahânın kavilleridir. Ve İmâm Gazzâlî’nin ve İmâm Fahr Râzî’nin ve Hattâbî’nin muhtârlarıdır.

Eğer denirse kim mukâbile-i zât-ı Hak’da vaz‘-ı alem anın teakkülünün fer‘idir. Ve zât-ı Hak müteakkele olmayınca anın mukâbilesinde vaz‘-ı alem mümkün olmaz. Cevâbında dendi ki zât-ı Hakk’ın sıfât-ı hakîkiyye ve izâfiyye ve selbiyye fi‘liyye ile

⁶¹⁹ “Gözler O’nu idrâk edemez ama O, gözleri idrâk eder.” (el-En‘am 6/103).

⁶²⁰ Aldatan kimse.

anlardan feyz-i ilâhiyle zâhir olduğu mikdar üzere teakkülünde nizâ‘ yokdur. Ve mümteni‘ olan künh-i hakîkatın teakkülüdür. Ve ol vaz‘-ı alemde lâzım değildir. Seyyid Şerîf kuddise sırruhu *Şerhu Mevâkıf* da der ki kim ki zât-ı Hakk’ın celle ve alâ teakkülünü tecvîz etdi. Hakîkat-i mahsûsası mukâbilesinde anın ismi olmağı tecvîz etdi. Ve kim ki zât-ı Hakk’ın azze ve celle teakkülünün imtinâ‘ına zâhib oldu. Hakîkat-i mahsûsası mukâbilesinde ismi olduğunu men‘ eyledi. Zira bir ma’nâyâ ism vaz‘ etmek anın teakkülünün fer‘idir. Ve mefhûmuna vesîledir. Pes teakkül olunması ve fehm olunması mümkün olmayıncak anın mukâbilesinde vaz‘-ı alem mutasavver olmaz. Ve bu kavle nazar vardır. Zira hilâf künh-i zâtının teakkülündedir. Ve mukâbile-i zâtda vaz‘-ı ism anın üzerine tevakkuf eylemez. Zira câzdir ki vücûhdan bir vechle teakkül oluna. Ve husûsla ism vaz‘ oluna. Ve ta’yîni kâsd oluna. Ve ol vech vaz‘ı musahhah olur. Ve mefhûm isimden hâric olur. Ve lafz-ı Allâh zât-ı Hakk’a Sübhâne ism-i alemdir dedikleri [22b] ve anda teakkülü i‘tibâr etdikleri bu ma’nâyâ delîldir. İntehâ. Ve bu suâl ol zamânda tamâm olur ki vâzı‘ mutlakan veyahut bu ismin vâzı‘ı Hak Teâlâ olmaya. Ve eğer vâzı‘ veyahut bu ismin vâzı‘ı Allâh olursa suâl aslından sâkit olur.

Fâide [Dillerin Kaynağı]

Ehl-i Sünnet indinde vâzı‘-ı lügât Hak Teâlâ Hazretleri’dir. Ve beşere ta‘lîmi vahy veyahut ilhâm iledir. Ve Hak Teâlâ Hazretleri’nin “وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا”⁶²¹ kavli buna delîldir.

Mevlânâ Suyûtî *Havâşî-i Beyzâvî*’de der ki allâme ‘İzzeddin b. Cemâ‘a *Kevkebü’l-Vekkâd* nâm kitâbın şerhinde der ki hikâyet olundu ki bir kimesne Eş‘arî Hazretleri’ni vâkı‘asında gördü. Ana dedi ki Hak Teâlâ sana neyledi. Ol dedi ki mağfiret eyledi. Ol dedi ki ne sebeble mağfiret eyledi. Eş‘arî dedi ki lafzullâh alemdir dediğim sebeble mağfiret eyledi. İntehâ.

İmâm Fahrüddîn er-Râzî *Tefsîr-i kebîr*’inde buyurur ki bu ism-i şerîf bir niçe hâssa ile muhtas olur. Ve anlar Hak Sübhâne ve Teâlâ Hazretleri’nin sâir esmâsında bulunmaz. Biri oldur ki lafzullâh’dan elif hafz olursa bâkî “الله” sûreti üzerine bâkî kalır. Ve ol Hak Teâlâ Hazretleri’ne muhtasdır. Kâlellâhu Teâlâ “وَلِلَّهِ جُنُودُ السَّمَاوَاتِ

⁶²¹ “Allâh, Âdem’e bütün varlıkların isimlerini öğretti.” (el-Bakara 2/31).

Ve bu bakıyyeden lââm-ı ûlâ ⁶²³ “وَلِلّٰهِ خَزَائِنُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ” Ve kâlellâhu Teâlâ ⁶²² “وَالْأَرْضِ” hazf olursa bâkî “له” sûreti üzerine bâkî kalır. Ve ol Hak Teâlâ Hazretleri'ne muhtasdır. Kâlellâhu [23a] Teâlâ ⁶²⁴ “لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ” Ve kâlellâhu Teâlâ “هَلْ الْمَلِكُ” ⁶²⁵ Ve bu bakıyyeden lââm-ı sâniye hazf olursa bâkî “هو” sûreti üzerine bâkî kalır. Ve ol dahi ana dâldir. Kâlellâhu Teâlâ ⁶²⁶ “قُلْ هُوَ اللهُ أَحَدٌ” Kâle Teâlâ “هُوَ الْحَيُّ لَا إِلَهَ إِلَّا” ⁶²⁷ Vâv zâidedir. Tesniyede ve cem‘de sükûtu ana delîldir. Ve bu hâssa bi-hasebi'l-lafz hâsıl olduğu bi-hasebi'l-ma'nâ dahi hâsıl oldu. Zira kim ki Yâ Rahmân diye anı rahmet ile vasf eder. Kahr ile vasf etmez. Veya kim ki âlim diye anı ilm ile vasf eyler. Kudret ile vasf etmez. Veya kim ki Allâh diye anı cemî‘-i sifâtıyla vasf eyler. Ve biri oldur ki kâfir “اشهد ان لا اله الا الرحمن او الا الرحيم او الا الملك او الا القدوس” dese küfrden çıkmaz. Ve îmâna dâhil olmaz. Ve ammâ “اشهد ان لا اله الا الله” dese küfrden çıkar. Ve islâma dâhil olur. İntehâ.

Ve ba‘z-ı ulemâ ve cemî‘-i tâife-i sûfiyye bu ism-i şerîf, ism-i A‘zam’dır, dediler. Ve İmâm A‘zam Hazretleri'nden dahi bu kavli rivâyet etdiler: “أخرج ابن ابي شيبة” ⁶²⁸ Ya‘nî Şa‘bî der ki ismullâhi'l-A‘zam “وابن أبي الدنيا في الدعاء عن الشعبي أنه قال اسم الله الأعظم يا الله” Ya‘nî İbn Abbâs der ki ismullâhi'l-A‘zam ⁶²⁸ “أخرج ابن مردويه عن ابن عباس قال اسم الله الأعظم هو الله” Ya‘nî “أخرج ابن ابي شيبة والبخاري في تاريخه وابن” Ya‘nî “الضريس في فضائله وابن أبي حاتم عن جابر بن زيد قال اسم الله الأعظم هو الله ألا ترى أنه في جميع القرآن يبدأ به” Câbir b. Zeyd [23b] der ki ismullâhi'l-A‘zam lafzatullâh’dır. Gayrı değildir. Görmez misin ki cemî‘ Kur’ân’da anınla bed olunur.

⁶²² “Göklerin ve yerin orduları Allâh’ındır.” (el-Fetih 48/7).

⁶²³ “Göklerin ve yerin hazineleri Allâh’ındır.” (el-Münâfikûn 63/7).

⁶²⁴ “Göklerin ve yerin anahtarları O’nundur.” (ez-Zümer 39/63).

⁶²⁵ “Mülk yalnızca O’nundur, hamd de O’na mahsustur.” (et-Teğâbün 64/1).

⁶²⁶ “De ki O, Allâh’tır, bir tektir.” (el-İhlâs 112/1).

⁶²⁷ “O, diridir. O’ndan başka hiçbir ilah yoktur.” (el-Mü’min 40/65).

⁶²⁸ Ebû'l-Kâsım Kıvâmü's-Sünne İsmâil b. Muhammed b. el-Fazl et-Teymî, *Kitabü't-Terğîb ve't-terhîb*, nşr. Eymen b. Sâlih b. Şa‘ban (Kâhire: Dârü'l-Hadîs, 1414/1993), 2/147.

Mebhas-i Sâdis [*İsim Kelimesinin Allâh Lafzına İzâfeti*]

İsmin lafza-i celâleye izâfeti beyânındadır. Ma'lûm ola kim ismin lafza-i celâleye izâfeti lâmiyyedir. Zira ol ismin müsemmâsına izâfeti kabîlindedir. Zira lafza-i celâle ismin müsemmâsı ve medlûlüdür. Güya ki dendi “بمسمى هذا اللفظ” ve ol lafzatullâh’dır.

Eğer denirse kim “بالله أبتدى” kelimesinin ma'nâsı “مستعيناً او متبركاً بهذا الاسم أبتدى” demektir. Ve “بسم الله أبتدى” kelimesinin ma'nâsı “مستعيناً او متبركاً بمسمى هذا الاسم أبتدى” demektir. Ve müsemmâdan murâd lafzatullâh’dır. Pes meâli “مستعيناً او متبركاً أبتدى” kelimesine râci‘ olur. Öyle olacak iki kelime beyninde fark olmamak lâzım gelir. Cevâb oldur ki maksûd Hak Teâlâ Hazretleri’nin isminin zikriyle ibtidâ eylemektir. Ve ol iki vech üzerine vâki‘ olur. Vech-i evvel oldur ki esmâullâh’dan bir ism-i hâs zikroluna. “بالله أبتدى” gibi. Vech-i sâni‘ oldur ki ismi üzerine dâl bir lafz zikroluna. “بسم الله أبتدى” gibi. Zira lafz-ı ism Allâh’a muzâf olduğu hâlde anınla ismullâh murâd olunur. Pes bu mahalde dahi ismullâh zikrolundu. Lâkin husûsuyla zikrolunmadı. Bil ki mutlakan anın üzerine dâl olan lafz ile zikrolundu. Pes andan teberrük veyahut istiânnet cemî‘-i esmâsıyla olduğu istifâde olundu.

İmâm Fahrüddîn *Tefsîr-i Kebîr*’inde buyurur ki ismin bir şey’e ism [24a] olması lafza-i mahsûsa ile -ki ol ismdir- zât-ı mahsûsa beyninde -ki ol müsemmâdır- bir nisbetdir. Ve ol nisbetin ma'nâsı tahkîkan nâs ol lafza-i mahsûsa, ol şey’i mahsûsa ma'rife kılmak üzerine ittifâk etdiler, demektir. Pes güyâ ki dediler, her-bâr ki bu lafzayı işidesiz biliniz ki tahkîkan biz andan fülân ma'nâyı murâd eyledik. Pes vaktâ kim ism ile müsemmâ beyninde bu münâsebet hâsıl oldu lâ-cereme ismin müsemmâyâ izâfeti sahîh oldu. Ve ismin Allâh’a Sübhâne izâfetinden murâd budur. İntehâ.

Fâide [İzâfetin Kısımları]

İzâfet iki kısımdır. Bir kısmı lafziyyedir. Ve bir kısmı ma'neviyyedir.

İzâfet-i ma'neviyye oldur ki muzâf sıfat olmaya “غلام زيد” gibi. Veyahut sıfat ola lâkin ma'mûlüne muzâf olmaya “مصارغ مصر” gibi. Masdarın fâiline veyahut mef'ûlüne izâfeti ma'neviyyedir. Zira muzâf sıfat değildir. Ve mâzî veyahut istimrâr ma'nâsına olan sıfatın izâfeti ma'neviyyedir. Zira muzâf, muzâfun ileyhde âmil değildir. Zira

sıfatın amel etmesinin şartı hâl ve istikbâl ma'nâsına olmaktır. Pes eğer mâzî ma'nâsına olsa “زيد ضارب عمرو أمس” gibi veyahut istimrâr ma'nâsına olsa “زيد مالك عبيده” gibi amel etmez. Pes izâfeti ma'mûlüne olmaz. Ve bu izâfetin fâidesi ta'rîfdir, eğer muzâfun ileyh ma'rife olursa. “غلام زيد” gibi. Ve tahsîsdir, eğer nekre olursa “غلام رجل” gibi. Ve şartı muzâfî ta'rîfden tecrîddir. Pes eğer muarref bi'l-lâm ise [24b] lâm nez' olunur. Ve eğer alem ise nekre kalınır.

Ve izâfet-i lafziyye oldur ki muzâf ma'mûlüne muzâf sıfat ola. “هذا ضارب زيد” ve “معمور الدار” ve “حسن الوجه” gibi. Ve bu izâfetin fâidesi ancak lafızda tahfîfdir. Ve ol tenvînin tesniye nûnu ile cem' nûnunun hazfleri hâsıl olur. “هذا ضارب زيد” ve “هذان ضاربا” ve “هؤلاء ضاربوا بكر” gibi.

Ve izâfet-i ma'neviyye üç kısımdır. Kısım-ı evvel lâmiyyedir. Ya'nî temlik için veyahut tahsîs için olan lâm-ı cârrenin ma'nâsını müfidedir. “غلام زيد” ve “لجام الفرس” gibi. Ya'nî “الغلام مملوك لزيد” ve “اللجام مخصوص بالفرس”. Ve alâmeti oldur ki muzâfun ileyh muzâfin cinsi olmaya. Ya'nî anın muzâfin üzerine itlâkı sahîh olmaya. Ve kısım-ı sâni beyâniyyedir. Ya'nî tebyîn-i cins için olan “مِنْ” kelimesinin ma'nâsını müfidedir. “خاتم فضة” ve “توب خز” ve “باب ساج” gibi. Ve alâmeti oldur ki muzâfun ileyh muzâfin cinsi ola. Ve anın muzâfin üzerine ve gayrısının üzerine dahi itlâkı sahîh ola. Ve kısım-ı sâlis bi-ma'nâ “ني”dir. Ya'nî zarf için olan “ني” kelimesinin ma'nâsını müfidedir. “ضرب اليوم” ve “مكر الليل” gibi. Ve izâfet-i ma'neviyyenin üç kısım olması İbn Hâcib'in ve İbn Mâlik'in ve anlara tâbi' olanların muhtârlarıdır. Ve inde'l-cumhûr meşhûr olan oldur ki izâfet bi-ma'nâ “ني” izâfet bi-ma'nâ el-lâm'ın aksâmındandır. Ve kısım-ı müstakil değildir.

Fâide-i Uhrâ [Muzâfun İleyhin Âmili]

[25a] Muzâfun ileyhin âmilinde ihtilâf etdiler. Ba'zılar dediler ki anda âmil olan muzâfdır. Ve bu Sîbeveyhi'nin kavlidir. Ve Abdülkâhir'in muhtârıdır. Ve İbn Mâlik *Teshîl*'de ana tâbi' olmuşdur. Ve ba'zılar dediler ki anda âmil olan harf-i cerr-i mukadderedir. Ve İbn Hâcib *Kâfiye*'de bu kavli ihtiyâr eyledi. Ve ba'zılar dediler ki anda âmil olan ma'nâ-yı izâfetdir. Pes âmil ma'nevî olur. Demâmînî der ki sahîh olan

kavl-i evveldir. Ve ana zamâirin ittisâlleri bu kavle delîldir. Zira zamâir muttasıla olmaz, illâ âmillerine muttasıl olur.

Mebhas-ı Sâbi‘ [er-Rahmâni’r-Rahîm İbâresinin Tefsiri]

“الرحمن الرحيم” kelimesinin tefsîri beyânındadır. Beyzâvi der ki:

الرحمن الرحيم اسمان بنيا للمبالغة من رحم كالغضبان من غضب والعليم من علم والرحمة في اللغة رقة القلب وانعطاف يقتضي “
التفضل والإحسان ومنه الرحم لانعطافها على ما فيها وأسماء الله تعالى إنما تؤخذ باعتبار الغايات التي هي أفعال دون المبادي التي
تكون انفعالات والرحمن أبلغ من الرحيم لأن زيادة البناء تدل على زيادة المعنى كما في قَطَعَ وَقَطَّعَ وَكُبَّرَ وَكُبِّرَ وذلك إنما يؤخذ
تارة باعتبار الكمية وأخرى باعتبار الكيفية فعلى الأول قيل يا رحمن الدنيا لأنه يعم المؤمن والكافر ورحيم الآخرة لأنه يخص المؤمن
”. وعلى الثاني قيل يا رحمن الدنيا والآخرة ورحيم الدنيا لأن النعم الأخروية كلها جسام وأما النعم الدنيوية فجليلة وحقيرة

İntehâ. [25b]

Ya‘nî “رحمن” ile “رحيم” iki isimdir. “رحم” fi‘linin masdarından ahz olundular. Ma‘nâ-yı rahmetde mübâlağa ifâde ecliçün. Nitekim “عَضِبَ”, “عَضْبَانٌ” fi‘linin masdarından ahz olundu. Ma‘nâ-yı gadabda mübâlağa ifâdesi ecliçün. Ve “عَلِمَ”, “عَلِيمٌ” fi‘linin masdarından ahz olundu. Ma‘nâ-yı ilmde mübâlağa ifâdesi ecliçün.

Eğer denirse kim “رحمن” ile “رحيم” sıfat-ı müşebbeheler ism degîllerdir. Pes Kādî’nın “اسمان” kavli nice sahîh olur? Cevâbında dendi ki “اسمان” kavli fi‘l ile harfe mukâbil olan ismin tesniyesidir. Pes vasfa şâmil olur.

“بنيا”, “اشتقا”, ve “اخذا” ma‘nâsındadır. “من رحم”, “بنيا”, fi‘line müteallıktır. Ma‘lûm ola kim iştikâkda asl ulemâ-i Basra indinde masdardır. Ve ulemâ-i Kûfe indinde fi‘ldir. Pes Kādî “من رحم” kavlinde ya ulemâ-i Kûfe kavlini ihtiyâr eyledi, veyahut “من مادة رحم” ma‘nâsını murâd etdi, veyahut “من” kelimesiyle medhûlü beyninde muzâf mukadderdir. Takdîri “من مصدر رحم” demekdir.

Eğer denirse kim “رحمن” ve “رحيم” sıfat-ı müşebbehelerdir. Ve sıfat-ı müşebbehe lâzımdan müştak olur, müteaddîden müştak olmaz. Ve “رحم” müteaddîdir. Pes andan

sıfat-ı müşebbehe niçe müştak olur? Bu suâlden cevâb-ı meşhûr oldur ki kâh olur fi'l-i müteaddî lâzım kılınır garâiz menzilesinden. Pes “حَسَنَ” bâbına nakl olunur. Ba‘dehû andan sıfat-ı müşebbehe ahz olunur. Ve bu ma‘nâ bâb-ı medh ve zemde muttariddir. Sekkâkî tasrîf-i *Miftâh*’da [26a] ve Zemahşerî *Fâik*’de anın üzerine nass etmişlerdir. Ve “رحيم” eğer sîga-i mübâlağa kılınırsa nitekim Sîbeveyhi “هو رحيم فلان” kavillerinde anın üzerine nass eyledi. Ol suâle dâhil olmaz. Pes andan cevâb lâzım gelmez. İmâm Bulkînî ki -kibâr-ı Şâfî’ dendir ve müceddidînden addolunmuşdur- der ki masdar olan “رحم”den me’hûzedir dense bâid olmaz. Zira “رحم يرحم رحمة ومرحمة ورحماء فهو راحم ورحيم ورحمن” denir. Ve “رحم” fi’linden gayrı bir fi’l-i müteaddî yokdur ki andan “فاعل” ve “فعليل” ve “كالغضبان” gele. Ve bu ma‘nâ bu sıfatın ‘uzm u ittisâ‘ı üzerine delîldir. Ve der ki “الغضبان” kavlinde vâki‘ olan tanzîr mahallinde değildir. Zira gadbân, Rahmân’a muhâlifdir. Şol cihetinden ki fi’l-i gadbân lâzımdır. Ve lâzımdan fa‘lân muttariddir. Ve fi’l-i Rahmân müteaddîdir. Ve müteaddîden fa‘lân nâdirdir. İntehâ.

Ve rahmet lügatde kalbin rikkat ü mülâyemetidir. Ve tefazzul ü ihsân iktizâ eder. Teattuf ü şefkatdir. Ve meyl-i rûhânîdir. Ve meyl-i cismânî değildir. Zira ol rahmetin ma‘nâsı değildir. Ve rikkat-i kalb ve şefkat keyfiyyât-ı nefsâniyye kabîlindendirler. Ve Hak Teâlâ anlardan münezzehdir.

Eğer denirse kim çünkü rikkat-i kalb ve teattuf ü şefkat Hak Teâlâ Hazretleri’nin hakkında mutasavver değildirler. Pes itlâkları anın üzerine nice sahîh oldu? Kâdî bu suâli bir kâide-i kelâmîyyenin beyânıyla def‘ eyledi. Ve ol [26b] kâide-i kelâmîyye budur. Hak Teâlâ Hazretleri’nin anlar ile ittisâfî câiz olmayan sıfatın üzerlerine dâl olan esmâ gâyetleri i‘tibâriyle ahz olunurlar. Encileyin gâyât ki anlar fi‘llerdir. Ve Cenâb-ı İzzet’in anlar ile ittisâfî mümkündür. Ve mebâdîleri i‘tibâriyle ahz olunmazlar. Encileyin mebâdî ki infiâllerdir. Ve Cenâb-ı İzzet’in anlar ile ittisâfî mümkün değildir. Ve bi’l-cümle Hak Teâlâ Hazretleri fi’l ile ya‘nî gayrda müessir olmakla vasf olunur. Ve infiâl ile ya‘nî gayrdan müteessir olmakla vasf olunmaz.

İmâm Fahrüddîn er-Râzî *Tefsîr-i Kebîr*’inde buyurur ki burada bir kâide-i külliye vardır. Ve ol kâide-i külliye budur ki cemî‘-i a‘râz-ı nefsâniyyenin -ki rahmetdir ve gadabdır ve ferahdır ve sürûrdur ve hayâdır ve kuvvetdir ve mekrdir ve hidâdır ve istihzâdır- evâli vardır ve gâyetleri vardır. Meselen gadabın evveli intikâm

irâdeti sebebiyle dem-i kalbin galeyânıdır. Ve gâyeti mağdûbün aleyhe îsâl-i zarar irâdetidir. Pes lafz-ı gadab hakk-ı Allâh'da dem-i kalbin galeyânına haml olunmaz. Bil ki mağdûbün aleyhe îsâl-i zarar irâdetine haml olunur. Ve hayânın evveli zenb havfindan nefste hâsıl olur. İnkisârdır. Ve gâyeti fi'li terkdir. Pes lafz-ı hayâ hakk-ı Allâh'da terk-i fi'l üzerine haml olunur. İnkisâr-ı nefis üzerine haml olunmaz. Ve bu bâbda bu kâide-i şerîfedir. İntehâ.

Ve'l-hâsıl hakikat-i rahmetin Hak Teâlâ Hazretleri'nin üzerine ıtlâkı sahîh değildir. Zira ol keyfiyyât-ı nefsânîyye kabîlindedir. [27a] Ve Hak Sübhâne ve Teâlâ anlardan münezze ve mukaddesdir. Pes aslından sarfı ve lâzımıyla tefsîri vâcibdir. Ve böyledir her fi'l ki hakikati hakk-ı Allâh'da müstehîl ola. Ve Hak Teâlâ Hazretleri'nin anınla ittisâfî vârid ola. “غضب” gibi ve “رضى” gibi ve “ضحك” gibi.

Ve tefsîrinde ihtilâf etdiler. Ba'zılar ibâda irâde-i ihsân ile tefsîr eylediler. Ve ba'zılar anlara nefis-i ihsânla tefsîr eylediler. eş-Şeyh Ebu'l-Hasan el-Eş'arî der ki Hak Teâlâ Hazretleri'nin rahmeti ibâda anlara hayrın îsâliyle ve anlardan şerrin def'iyle irâde-i ihsândır. Ve irâde-i ihsân rikkat-i kalbin ve şefkatin lâzımıdır. Pes sıfât zâtdan olur. İmâmü'l-Haremeyn [Cüveynî] bu kavli ihtiyâr etdi. Ve el-Kādî Ebû Bekr el-Bâkîllânî der ki Hak Teâlâ Hazretleri'nin rahmeti ibâda nefis-i in'âm ve ihsândır. Ve ol anlara îsâl-i hayr ve anlardan def'-i şerdir. Pes sıfât, ef'âlden olur. Ve sâhib-i *Keşşâf* bu kavli ihtiyâr eyledi. Ve Kādî ana tâbi' oldu. Ve ba'zılar dediler ki menşe'-i hilâf oldur ki kim ki bir şahsa rahmet eyleye evvel ana hayr irâde eyler. Ve andan sonra işler. Pes Ebu'l-Hasan el-Eş'arî mecâz-ı akrebi ahz eyledi. Ve Kādî mecâz-ı maksûdu ahz eyledi. Muhassal-ı kelâm Hak Teâlâ Hazretleri'nin rahmeti mecâz-ı mürseldir bi'l-ittifâk. Lâkin Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin indinde irâde-i ihsândan mecâzdır. Pes sebebi müsebbeb-i karîb üzerine ıtlâk kabîlinden olur. Ve Kādî'nın indinde nefis-i ihsândan [27b] mecâzdır. Pes sebebi müsebbeb-i baîd üzerine ıtlâk kabîlinden olur. Ve Seyyid Şerîf ikinci mezhebi tercîh etdi. Ve dedi ki in'âm ve intikâm ile vasf terğîb ve terhîbde anların irâdetleriyle vasfdan ekvâdır. İntehâ. Ve câizdir ki istiâre-i temsîliyye ola. Şununla kim Hak Teâlâ Hazretleri'nin kavilleriyle fi'li temsîl oluna. Bir melik-i azîmin fi'line ki raiyyesine meyl ve şefkat eyledi. Pes in'âm ve ihsânı anları ta'mîm eyledi. Sâhib-i *Keşşâf* gadabda bu vechi ihtiyâr eyledi. Ve mecâz-ı mürsel ile istiâre-i temsîliyye beyninde fark oldur ki mecâz-ı mürsel emr-i lafzîdir. Zira andan maksûd bir lafz bir lafz-ı âharın mekânına kalmaktır. Bedel ile mübeddel beyninde olan

mülâzemet için hâl ve mahal gibi. Nitekim “جري النهر” ve “سال الميزاب” kavillerinde vâki’dir. “نهر” ve “ميزاب” su akdığı mekânın isimleridir. Pes güyâ ki dediler “جرى الماء في النهر” ve “سال في الميزاب”. Ve istiâre emr-i ma’nevîdir. Zira temsîl emr-i kalbîdir. Ve Rahmân, Rahîm’den ebleğdir. Zira ziyâde-i lafz ziyâde-i ma’nâya delâlet eder. Gâliben sâhib-i *Keşşâf* bu kavli ihtiyâr eyledi. Ve Kādî ana tâbi’ oldu. Ve Süheylî bu kavli tercîh eyledi. Ve İbnü’l-Enbârî Rahîm, Rahmân’dan ebleğ olduğuna zâhib oldu. Ve İbn Asâkir bu kavli tercîh eyledi. Ve Kutrub Rahmân ve Rahîm ifâde-i mübâlağada müsâvîlerdir dedi. Sâhib-i *Sihâh* bu kavli ihtiyâr eyledi. Ve ibâreti budur:

الرحمن والرحيم اثنان مشتقان من الرحمة ونظيرهما في اللغة ندم وندمان وهما بمعنى ويجوز تكرير الاسمين اذا اختلف اشتقاقهما على جهة التوكيد كما يقال فلان جاد مجدا إلا أن الرحمن اسم مختص لله تعالى لا يجوز أن يسمى به غيره ألا ترى أنه تبارك وتعالى قال “قل ادعوا الله أو ادعوا الرحمن فعدل به الاسم الذي لا يشركه فيه غيره وكان مسيلمة الكذاب يقال له رحمن اليمامة

[28a] İntehâ.

Eğer denirse kim siyag-ı mübâlağa beşdir. Ve anlar bunlardır: “فَعَالٌ وَمُفْعَالٌ وَفَعُولٌ”. Ve “فعلان” anlardan ma’dûd değildir. Pes Rahmân kelimesinin mübâlağa ifâde eylemesi gayr-ı müsellemdir. Cevâbında dendi ki bu beşde münhasır olan mübâlağa-i sîga ile ifâde edendir. Ve bu mahalde murâd mâddesiyle ifâde edendir. “جواد” gibi. Ve ba’z-ı nühât-ı cümleden İbn Mâlik Rahmân’ın alem olup sıfat olmadığını ihtiyâr etdi. Ve eş-Şeyh Cemâlüddîn Hişâm anı ihtiyâr eyledi. Kemâ seye’tî beyânühû.

Ve Rahmân’ın ma’nâ cihetinden ebleğ olması kâh olur bi-i’tibârî’l-kemmiyyet olur. Ya’nî efrâd-ı merhûmînin kesreti i’tibârî olur. Ve kâh olur bi-i’tibârî’l-keyfiyyet olur. Ya’nî ni’metin celâlet ve azameti i’tibârîyle olur. Pes kemmiyyet i’tibârî üzere duâ-i me’sûrda dendi: “يَا رَحْمَنَ الدُّنْيَا وَرَحِيمَ الْآخِرَةِ” Zira dünyâda olan rahmet kesîrû’l-kemmiyyet ana vâsıl olanın kesreti i’tibârîyledir. Zira mü’min ve kâfiri ta’mîm eyler. Ve kalîlül-keyfiyyetdir. Dünyânın killeti ve sür’at-i [28b] fenâsı ve kesret-i şerâbî için. Ve âhiretde olan rahmet kalîlû’l-kemmiyyetdir. Ana vâsıl olanın killeti i’tibârîyle. Zira mü’mine mahsûsdur. Ve kesîrû’l-keyfiyyetdir. Mülk-i müebbedin ve neîm-i muhalledin vücûdu ecliçün. Ve keyfiyyet i’tibârî üzerine duâ-i me’sûrda dendi:

“يَا رَحْمَنَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَرَحِيمَ الدُّنْيَا”. Zira niam-i uhreviyyenin cümlesi izâmıdır. Pes Rahmân’ın ana tahsîsi münâsibdir. Ve ammâ niam-i dünyeviyyenin ba‘zısı celîledir. Pes zikr-i Rahmân ana münâsibdir. Ve ba‘zısı hakîredir. Pes zikr-i Rahîm ana münâsibdir. İmâm Bulkînî der ki bu iki eser ma‘rûf değillerdir. Bil ki vârid olan “رحمن الدنيا والاخرة ورحيمهما”dır. *Müstedrek*’de Hâkim ihrâc eyledi merfû‘an. İntehâ. Ve Tirmizî dahi ihrâc eyledi. Ve bu eser müterâdiflerdir diyen kimesnenin kavlini te’yîd eder.

Ve lafz-ı Rahmân lafz-ı Rahîm’in üzerine takdîm olundu. Şunun birle kim Rahmân Rahîm’den ebleğdir. Ve nezâiri üzerine kıyâs ednâdan a‘lâya terakkî iktizâ eder. Lâkin tekaddüm fi’l-vücûd Rahmân’ın Rahîm üzerine takaddümüne münâsibdir. Zira Rahmân rahmet-i dünyâyâ mütenâvildir alâ külli hâl gerek kemmiyyet i‘tibâr olunsa ve gerek keyfiyyet. Ve bu ma‘nâ Rahîm’in hilâfına mülâbisdir. Ve rahmet-i dünyâ vücûdda rahmet-i âhiretin üzerine mütekaddimedir. Pes münâsebet iktizâ eylediği rahmet-i dünyâ üzerine delâlet eyleyen lafz-ı rahmet [29a] âhîret üzerine delâlet eyleyen lafzın üzerine takdîm oluna. Ve kıyâs ednâdan a‘lâya terakkî iktizâ eder dedikleri anda aksini iktizâ eder sebep-i âhar olmazsa demektir. Ma‘lûm ola kim rahmet-i dünyânın rahmet-i âhiretin üzerine tekaddümü rahmet sıfât-ı ef‘âldendir diyen kimesnenin kavli üzere zâhirdir. Ammâ sıfât-ı zâtıdır diyen kimesnenin kavli üzere ma‘nâ dünyâda îsâl-i nef‘ irâdetinin tealluku âhîrette îsâl-i nef‘ irâdetinin tealluku üzerine mukaddemdir demektir. Kâdî Rahmân’ın Rahîm üzerine takdîmine dört illet zikreledi. İlet-i ûlâ rahmet-i dünyânın tekaddümüdür. İlet-i sâni Rahmân’ın alem menzilesinde olmasıdır. Şol cihetden ki anınla Hazret-i Hak’dan gayrısı vasf olunmaz bi’l-icmâ‘. Pes münâsib olan oldur ki zikrde aleme mukârin zikroluna. Alem menzilesinde olması bir kavldir. Ve kavli-i âhar de alemdir. Nitekim ol mezheb İbn Tâhir ve İbn Mâlik a‘lemdir. Ve İbn Hişâm el-Ensârî bu kavli tercîh etmişdir. İlet-i sâlise muhakkarât-ı umûr Hak Teâlâ Hazretleri’ne lâika olmadığı tevehhümünü def‘dir. Zira vaktâ kim Rahmân niamın celâil ve azâime delâlet eyledi. Rubbemâ andan tevehhüm oluna ki muhakkarât-ı umûr Cenâb-ı İzzet’e lâika değildir. Pes anları andan suâl terk oluna. Hâlbuki cümle andandır. Ve inâyeti zerrât-ı vücûda şâmiledir. Bu tevehhümü def‘ için Rahmân’dan sonra Rahîm zikrolundu. Pes Rahîm, Rahmân’a tetimmedir diyen gibi olur. Hâsılı bâb-ı [29b] tetmîmdendir. Bâb-ı terakkîden değildir. İlet-i râbi‘a ruûs-ı âyin üzerlerine muhâfazadır. Ruûsdan murâd evâhirdir. Zira ra’s

kâh olur âhir ma'nâsına isti'mâl olunur. Ve muhâfaza-i mezkûreden maksûd oldur ki evâhir-i âyât mütenâsibe ve hey'et-i muayyine ile muttasıl ola.

Nühât Rahmân'ın insirâf ve adem-i insirâfında ihtilâf etdiler. Ve bu ihtilâf mebnîdir bir ihtilâf-ı âharın üzerine. Ve ol ihtilâf budur ki fa'lân sıfat oldukda anın şart-ı men'-i sarfında ihtilâf etdiler. Ba'zılar dediler ki vücûd-ı fa'lâdır. Ve ba'zılar dediler ki intifâ'-i fa'lânetdir. Pes “ندسم” ma'nâsına olan “ندمان”ın insirâfında ittifâk etdiler. Zira müennesi “ندمانة” gelir. Ve “سكران”ın adem-i insirâfında ittifâk etdiler. Zira müennesi “سكرى” gelir. Ve Rahmân'da iki kavlı üzerine şart-ı men'-i sarf müntefîdir. Pes fa'lânın intifâsına nazar olunursa insirâfı vâcib olur. Ve eğer fa'lânetinin intifâsına nazar olunursa adem-i insirâfı vâcib olur. Ve sahîh olan insirâfıdır. Zira bir kavlı üzerine şart-ı men' bulundu. Ve bir kavlı üzerine bulunmadı. Fe-teâruzan ve tesâkutan. Pes asla ki men'-i sarfdır rücû' olundu.

Ma'lûm ola kim bu mahalde bir fâide-i azîme vardır. Zikrinden lâ-büddür. Ve ol fâide budur ki ba'z-ı ulemâ dediler ki Hak Teâlâ Hazretleri'nin mübâlağa sîgası üzerine olan sıfatı “رحيم” ve “غفور” ve “غفار” gibi cümlesi mecâzdır. Zira sıfâtullâhda mübâlağa yokdur. Zira mübâlağa şey'e [30a] anda olan nesneden ekseri nisbet etmektir. Ve sıfâtullâh kemâlde mütenâhiyedir. Pes anlarda mübâlağa mümkün değildir. Ve mübâlağa şol sıfatda olur ki anlar ziyâde ve noksânı kabûl edeler. Ve sıfâtullâh ziyâde ve noksândan münezzehedir. İntehâ. eş-Şeyh Bedrüddîn ed-Demâmînî bu sözü fâide-i hasene kıldı. Ve eş-Şeyh Takıyyüddîn es-Sübkî bu kelâmı istihsân eyledi. Ve eş-Şeyh Sirâcüddîn el-Bulkînî der ki “فعال” ve “فاعل” ve bunlar gibiler sıfâtullâh'da müstevîlerdir, cemî'-i Arab'ın indinde. Ve Sübkî ve Bulkînî kibâr-ı Şâfiyyedendirler. Bil ki müceddidînden addolundular. Ve ba'z-ı Şâfiyye dediler ki ziyâdeliği kabûl etmeyen sıfat-ı zâtdır. Ve sıfat-ı ef'âl ziyâdeye kâbildir. Ve ziyâdeye kâbil olmaması Hanefiyye indindedir. Zira anların indinde sıfat-ı ef'âl, sıfat-ı zât gibi kadîmlerdir. Ve kadîmleri ziyâdeye kâbil olmadıklarını müstelzimdir. Zira ziyâde teğayyür iktizâ eder. Ve kadîmde teğayyür yokdur. İntehâ. Bu mahallin alâ tarîkı'l-ihtisâr beyânı oldur ki sıfat-ı zât bi'l-ittifâk kadîmlerdir. Ve sıfat-ı ef'âlde ihtilâf vâki' oldu. Eşâ'ire indinde hâdislerdir. Ve Hanefiyye indinde kadîmlerdir. Nitekim *Yekûlü'l-âbd [el-Emâlî]* sâhibi [Ali b. Osman el-Ûşî (öl. 575/1179)] buyurur: “صفات الذات والأفعال

”طرا - قديمات مصنونات الزوال. Ve İmâm A‘zam Hazretleri *Fıkh-ı Ekber*’inde sıfât-ı ef‘âlin kadîm olduklarını tasrîh edip buyurur ki:

”الله تعالى واحد لا من طريق العدد ولكن من طريق انه لا شريك له لم يلد ولم يولد ولم يكن له كفوا أحد لا يشبهه“
شيئا من الأشياء من خلقه ولا يشبهه شيء من خلقه لم يزل ولا يزال بأسمائه وصفاته الذاتية والفعلية اما الذاتية فالحياة والقدرة
والعلم والكلام والسمع والبصر والارادة وأما الفعلية فالتخليق والترزيق والإنشاء والإبداع والصنع وغير ذلك من صفات الفعل لم
يزل ولا يزال بصفاته وأسمائه لم يحدث له صفة ولا اسم لم يزل عالما بعلمه والعلم صفة في الأزل وقادرا بقدرته والقدرة صفة في
”الأزل وخالقا بتخليقه والتخليق صفة في الأزل وفاعلا بفعله والفعل صفة في الأزل والفاعل هو الله تعالى والفعل صفة في الأزل“.

[30b] İntehâ kelâmühû. Ve kitâb-ı mezbûru İmâm Hazretleri’ne ulemâdan çok kimesne nisbet etdiler. Cümleden biri Fahrü’l-İslâm Pezdevî’dir. Ve biri sâhibü’l-*Keşf ve’t-tahkîk*’dir. Ve biri sâhibü’t-*Tenkîh ve’t-tavzîh*’dir. Ve’l-İmâm Muvaffakuddîn Ahmed el-Mekkî hatîb-i Hârizm İmâm A‘zam Hazretleri’nin ashâbını ad sadedindedir ki ve anlardan biri Ebû Mutî‘ Belhî’dir ki İmâm Hazretleri’nden *Fıkh-ı Ekber*’i rivâyet eylemişdir. İntehâ.

Mebhas-ı Sâmin [Besmele’nin İ‘râbı]

Bu kelimenin ki Besmele’dir i‘râbı beyânındadır. Ma‘lûm ola kim hurûf-ı cârre vaz‘ olundular tâ ki nefsinde kâsır olan âmilin ma‘nâsını esmâya cer ve îsâl edeler. Anınçün anlara hurûf-ı cârre dediler. Ve hurûf-ı cer dedikleri amelleri i‘tibâriyledir. Pes ol âmil-i kâsıra tealluk ederler. Ve anı mecrûrlarının mahallerinde amel-i nasba îsâl eylerler. Ve meşhûr olan oldur ki âmil müteallıktır [31a] feth-i lâmla ve câr fakat. Veyahut mecrûr fakat. Veyahut câr ve mecrûruyla mean müteallıktır kesr-i lâmla. Ve beyne’l-muarrebîn meşhûr olan kavli-i sâlisdir. Ve Zemahşerî *Keşşâf*’da bu üç kavle işâret etdi. Pes ”ما معنى تعلق اسم الله تعالى بالقراءة“ kavlinde müteallıkı yalnız mecrûr kıldı. Ve ”لأن الأهم من الفعل والمتعلق به هو المتعلق“ kavlinde müteallıkı yalnız câr kıldı. Ve ”بم تعلق الباء“ kavlinde müteallıkı mecmû‘-ı câr mea’l-mecrûr kıldı. Ve Seyyid Şerîf *Havâşî-i Keşşâf*’da der ki zira câr ma‘nâ-yı fi‘li ifzâ için edâtdır. Ve mecrûr harf-i câr vâsıtasıyla fi‘lin ma‘mûlûdür. Pes anlardan her biri fi‘le müteallıktır. Ve mecmû‘-ı câr mea’l-mecrûr dahi encileyindir. Ya‘nî hâlet-i ictimâ‘ları hâlet-i infirâdları gibidir. Ve âmil müteallak ve ma‘mûl müteallık olmasında sır oldur ki tealluk teşebbüsdür. Ve

müteşebbis ismi fâil sîgası üzere ma‘mûl-i zaîfdır. Ve müteşebbes ismi mef‘ûl sîgası üzere âmil-i kavîdir. Ve aks dahi sahîhdır.

Pes bismillâh kelimesinde “با” harf-i cârdır. Ve “اسم” mecrûrdur anınla. Ve câr yalnız veyahut mecrûr yalnız veyahut câr mecrûruyla mean lafzdan mahzûf ve takdîrde sâbit bir âmile müteallıktır. Ve ol âmil ya mübtedâdır veyahut haberdır veyahut hâldir veyahut fi‘ldir. Ve mübtedâ olduğu takdîr üzere ya mâdde-i ibtidâdan veyahut Besmele mebde’ olduğu fi‘lin mâddesinden ki bu mahalde kırâatdır, masdardır. Ve alâ kile’t-takdîreyn ya ma‘mûlü üzerine mukaddemdir veyahut andan muahhardır. Pes aksâm dört [31b] olur. Misâlü’l-kısmi’l-evvel “ابتدائي بسم الله ثابت”. Ve misâlü’l-kısmi’s-sânî “بسم الله ابتدائي ثابت”. Ve misâlü’l-kısmi’s-sâlis “قرائتي بسم الله ثابتة”. Ve misâlü’l-kısmi’r-râbi “بسم الله قرائتي ثابتة”.

Misâl-i evvelde “ابتدائي” lafzında olan ibtidâ, takdîren merfû‘ mübtedâdır. Ve yâ-i mütekellime muzâfdır. Ve yâ-i mütekellim, mahallen mecrûr ibtidânın muzâfun ileyhidir. Ve “بسم الله” kelimesinde olan bâ, harf-i cerdir. Ve ism, anınla mecrûrdur. Ve lafza-i celâleye muzâfdır. Ve lafza-i celâle lafzen mecrûr, ismin muzâfun ileyhidir. Ve câr mea’l-mecrûr, i‘râbdan mahallen mansûb ibtidânın mef‘ûlün bih gayr-i sarîhidir. Ve “ثابت” lafzen merfû‘, mübtedânın haberidir. Ve cümle-i ismiyyenin i‘râbdan mahalli yok müste’nefedir.

Ve misâl-i sâniide “بسم الله”, muahhar ibtidâyâ müteallıktır. Ya‘nî anın mef‘ûlün bih gayr-ı sarîhidir. Ve muahhar “ابتدا”, takdîren merfû‘ mübtedâdır. Ve yâ-i mütekellime muzâfdır. Ve yâ-i mütekellim, mahallen mecrûr ibtidânın muzâfun ileyhidir. Ve “ثابت” lafzen merfû‘, mübtedânın haberidir. Ve cümle-i ismiyye i‘râbdan mahalli yok müste’nefedir.

Ve misâl-i sâlis, misâl-i evvel gibidir. Ve misâl-i râbi‘, misâl-i sâni gibidir.

Bu mahalde iki suâl vardır. Suâl-i evvel oldur ki masdarı hazf edip amelini ma‘mûlünde ibkâ etmek câiz değildir. Pes ol bu emsilede nice câiz oldu? Ve suâl-i sâni oldur ki masdarın ma‘mûlünün kendi üzerine tekaddümü câiz değildir. Pes misâl-i sâniide ve misâl-i râbi‘de ol nice câiz oldu? Bu iki suâlden cevâb oldur ki masdarı hazf

edip [32a] amelini ma‘mûlünde ibkâ etmek câiz değildir, dedikleri ve masdarın ma‘mûlünün kendi üzerine tekaddümü câiz değildir, dedikleri zarf ile câr mea'l-mecrûrun gayrılarındadır. Ammâ zarfda ve câr mea'l-mecrûrda anlar memnû‘ değildirlerdir. Zira zarf ile câr mea'l-mecrûrun kelâmda kesret-i deverânları olduğu için gayrılarında câiz olmayan hükmlerde câiz olur.

Ve haberde olduğu takdir üzere ya ma‘mûlû üzerine mukaddemdir veyahut andan muahhardır. Ve ale't-takdîreyn mübtedâ ya mâdde-i ibtidâdan veyahut mâdde-i kırâatden masdardır. Pes aksâm-ı haber aksâm-ı mübtedâ gibi dört olur. Misâlü'l-kısmi'l-evvel “ابتدائي ثابت بسم الله”. Ve misâlü'l-kısmi's-sânî “ابتدائي بسم الله ثابت”. Ve misâlü'l-kısmi's-sâlis “قرائتي ثابتة بسم الله”. Ve misâlü'l-kısmi'r-râbi‘ “قرائتي بسم الله ثابتة”.

Misâl-i evvelde “ابتدائي”, takdîren merfû‘ mübtedâdır. Ve “ثابت”, lafzen merfû‘ haberdır. Ve “بسم الله”, habere müteallıktır. Pes i‘râbdan mahalli nasbdır. Ve cümle-i ismiyyenin i‘râbdan mahalli yok müste‘nefedir.

Ve misâl-i sâni‘de “ابتدائي”, mübtedâdır. Ve “بسم الله”, muahhar habere müteallıktır ki “ثابت” lafzıdır.

Misâl-i sâlis, misâl-i evvel gibidir. Ve misâl-i râbi‘, misâl-i sâni‘ gibidir.

Hâl olduğu takdir üzere ya ma‘mûlû üzerine mukaddemdir. Veyahut andan muahhardır. Ve alâ kile't-takdîreyn hâlde âmil ya mübtedâdır veyahut haberdır. Ve mübtedâ ya mâdde-i ibtidâdan veyahut mâdde-i kırâatden masdardır. Pes hâlde âmil mübtedâ ve haber olduğu sûrette aksâm-ı [32b] hâl sekiz olur. Misâlü'l-kısmi'l-evvel “ابتدائي بسم الله مستعينا او مصاحبا بسم الله ثابت”. Ve misâlü'l-kısmi's-sânî “ابتدائي بسم الله مستعينا او مصاحبا”. Ve misâlü'l-kısmi's-sâlis “ابتدائي ثابت مستعينا او مصاحبا بسم الله”. Ve misâlü'l-kısmi'r-râbi‘ “ابتدائي ثابت بسم الله مستعينا او مصاحبا”.

Misâl-i evvelde “ابتدائي”, mübtedâdır. Ve yâ-ı mütekellim, muzâfun ileyhdır. Ve “مستعينا”, yâ-i mütekellimden hâldir. Zira ma‘nâda fâildir, ve âmili ibtidâdır. Zira ekser-i nühâtın indinde zü'l-hâlde âmil olan hâlde âmildir. “او مصاحبا”, müste‘nen kavline

ma'tûfdur. Ve "بسم الله", alâ sebîli'l-bedeliyye "مستعينا او مصاحبا" kavlinin her birine müteallıktır. Ve "ثابت", mübtedânın haberidir. Ve cümle-i ismiyyenin i'râbdan mahalli yokdur. Zira müste'nefedir.

Ve misâl-i sâni'de "ابتدائي", muzâf ve muzâfun ileyhdır. Ve muzâf mübtedâdır. Ve "بسم الله", yâ-i mütekellimden hâldir. "او مصاحبا", anın üzerine ma'tûfdur. Ve "مستعينا", alâ sebîli'l-bedeliyye "مستعينا او مصاحبا" kavlinin her birine müteallıktır. Ve "ثابت", mübtedânın haberidir. Ve cümle-i ismiyye-i müste'nefedir.

Ve misâl-i sâlisde "ابتدائي", muzâf ve muzâfun ileyhdır. Ve muzâf, mübtedâdır. Ve "ثابت", haberidir. Ve "مستعينا", sâbitün kavlinde müstekin ibtidâ'ya râci' zamîrden hâldir. "او مصاحبا", anın üzerine ma'tûfdur. Ve "بسم الله", alâ sebîli'l-bedeliyye "مستعينا او مصاحبا" kavlinin her birine müteallıktır.

Ve misâl-i râbi'de "ابتدائي", muzâf ve muzâfun ileyhdır. [33a] Ve muzâf, mübtedâdır. Ve "ثابت", lafzen merfû' haberidir. Ve "بسم الله", alâ sebîli'l-bedeliyye muahhar "مستعينا او مصاحبا" kavlinin her birine müteallıktır.

Ve misâlü'l-kısmi'l-hâmis "قرائتي مستعينا او مصاحبا بسم الله ثابتة". Ve misâlü'l-kısmi's-sâdis "قرائتي ثابتة مستعينا او مصاحبا بسم الله". Ve misâlü'l-kısmi's-sâbi "قرائتي ثابتة مستعينا او مصاحبا بسم الله". Ve misâlü'l-kısmi's-sâmin "قرائتي ثابتة بسم الله مستعينا او مصاحبا". Bu aksâm-ı erba'anın i'râbları aksâm-ı erbaa-i sâbıka ma'lûmdur. İ'âdeye hâcet yokdur.

Ma'lûm ola kim "بسم الله" kelimesinde câr mea'l-mecrûr, "مستعينا" lafzına veyahut "مصاحبا" lafzına müteallıktır, dediklerinde dört vecihle bahs vardır. Vech-i evvel oldur ki bu kavillerinde harf ile ma'nâsı beynini cem' vardır. Ve ol emr-i hasen değıldir. Zira harfın zikri ma'nâsını fehm içündür. Pes ma'nâsı zikrolundukdan sonra lafzının zikrine hâcet yokdur. Vech-i sâni oldur ki anda harf-i cerrin ma'nâsına tealluku vardır. Ve harf-i cerrin kendi ma'nâsına tealluku câiz değıldir. Vech-i sâlis oldur ki zarf ve câr mea'l-mecrûr dört yerde ya'nî mevzi'-i haberde ve mevzi'-i sıfatda ve mevzi'-i sılada

ve mevzi'-i hâlde vâki' oldukda vücûben mahzûf bir fi'l-i âmma müteallık olurlar. Ve fi'l-i âm şol fi'lden ibâretidir ki anın bir şey'e isnâdı sahîh ola. Kevn ve husûl ve vücûd ve sübût ve istikrâr gibi. Ve istiânet ve musâhabetden biri bunlardan değildir. Pes hâl [33b] vâki' olması câiz olmaz. Hâsılı zarf gerek câr mea'l-mecrûr olsun ve gerek câr mea'l-mecrûr gayrı olsun ya mezkûre müteallıktır veyahut mahzûfa müteallıktır. Ve eğer mezkûre müteallık olursa ana zarf-ı lağv derlerdir. Gerek ol mezkûr ef'âl-i âmmeden olsun ve gerek ef'âl-i hâssadan olsun. Ve eğer mahzûfa müteallık olursa, eğer ol mahzûf ef'âl-i âmmeden olursa ana zarf-ı müstekar derler. Pes haber vâki' olur ve sıfat vâki' olur ve sıla vâki' olur ve hâl vâki' olur. Ve eğer ef'âl-i hâssadan olursa mâ-zükirden biri vâki' olmaz. Bu kelâm-ı icmâlîdir. Tafsîli inşâallâhü Teâlâ elhamdü lillâh tefsîr olunduğu mahalde zikrolunur. Vech-i râbi' oldur ki Sâhib-i *Keşşâf* in takrîrinden ma'lûm olan oldur ki ya istiânet için oldukda câr mea'l-mecrûr fi'l-i mukaddere mef'ûlün bih olur. Ve musâhabet için oldukda fi'l-i mukaddere müstetar zamîrden hâl olur. Ve ibâreti budur: “ فإن قلت ما معنى تعلق اسم الله بالقراءة قلت فيه وجهان أحدهما أن يتعلق بما تعلق القلم بالكتابة في قولك كتبت بالقلم على معنى أن المؤمن لما اعتقد أن فعله لا يجيء معتدا به في الشرع واقعا على السنة حتى يصدر بذكر اسم الله لقوله عليه الصلاة والسلام كل أمر ذي بال لم يبدأ فيه باسم الله فهو أبتر إلا كان فعلا كذا فعل جعل فعله مفعولا باسم الله كما يفعل الكتب بالقلم والثاني أن يتعلق بما تعلق الدهن بالإنبات في قوله تنبت بالدهن على معنى [34a] إتهأ. Ve Beyzâvî ana tâbi' oldu. Lâkin istiânet için olmasını ihtiyâr eyledi. Ve musâhabet için olmasını taz'îf etdi. Ve ibâreti budur: “ فإن اسمه سبحانه وتعالى مقدم على القراءة كيف لا وقد جعل آلة لها من حيث إن الفعل لا يتم ولا يعتد به شرعا ما لم يصدر باسمه تعالى لقوله عليه الصلاة والسلام كل أمر ذي بال لا يبدأ فيه باسم الله فهو أبتر وقيل الباء للمصاحبة والمعنى متبركا باسم الله تعالى أقرأ إتهأ.

Ve mecmû'-ı aksâm-ı mezkûre on altı olur. Ve fi'l olduğu takdîr üzere ya ma'mûlû üzerine mukaddemdir. Veyahut andan muahhardır. Ve alâ kile't-takdîreyn ya mâdde-i ibtidâdan me'hûzdür. Veyahut mâdde-i kırâatden me'hûzdür. Pes aksâm dörd olur. Misâlû'l-kısmi'l-evvel “أبتدا باسم الله”. Ve misâlû'l-kısmi's-sânî “بسم الله أبتدا”. Ve misâlû'l-kısmi's-sâlis “أقرأ باسم الله”. Ve misâlû'l-kısmi'r-râbi' “بسم الله أقرأ”.

Kısm-1 evvelde “أبدأ”, fi‘l-i muzâri‘ nefis-i mütekellim vahdedir. Ve tahtında istitâr-ı vâcible müstetir zamîr “انا”, i‘râbdan mahallen merfû‘ fâilidir. Ve “بسم الله” kelimesinde bâ, istiânet için olursa câr mea‘l-mecrûr “أبدأ” fi‘line müteallıktır. Ve i‘râbdan mahallen mansûb mef‘ûlün bih gayr-ı sarîhidir. Ve eğer musâhabet için olursa mukadder bir fi‘l-i âmma müteallıktır. Ve i‘râbdan mahallen mansûb “أبدأ” fi‘linde müstetir zamîr “انا”den hâldir. Ve cümle-i fi‘liyyenin i‘râbdan mahalli yoktur. Zira müste’nefedir.

Ve kısım-1 sâni‘de “بسم الله” kelimesinde olan bâ, istiânet için olursa muahhar “أبدأ” fi‘line müteallıktır. Ve musâhabet için olursa mukaddere [34b] müteallıktır. Ve zâlike‘l-mukadder, muahhar “أبدأ” fi‘linde müstetir zamîr “انا”den hâldir. Ve cümle-i fi‘liyyenin i‘râbdan mahalli yoktur müste’nefedir.

Ve kısım-1 sâlis kısım-1 evvel gibidir. Ve kısım-1 râbi‘ kısım-1 sâni‘ gibidir. Ve sâhibü‘l-Keşşâf, imâmü‘l-müfessirîn İbn Cerîr’e tâbi‘ olup kısım-1 râbi‘i ihtiyâr eyledi. Ve Beyzâvî ana tâbi‘ oldu.

Ma‘lûm ola kim “أقرأ”nın “أقرأ” fi‘line teallukunu itlâk etdiklerinde nazar vardır. Zira istiânet için olursa “أقرأ” fi‘line tealluku müsellemdir. Zira bu takdîrce zarf-ı lağv olur. Ve eğer musâhabet için olursa “أقرأ” fi‘line tealluku sahîh olmaz. Zira kendileri ihtiyâr etdikleri üzere bu takdîrce hâl olur. Ve hâl, zarf-ı müstekar olur. Ve zarf-ı müstekarrın mukaddere tealluku vâcibdir. Ba‘zılar bu nazardan cevâb verip dediler ki bu teallukdan murâd tealluk-ı lağvîdir. Zira hâlin âmiline tealluku vardır. Hâsılı hâl, bir mahzûfa müteallıktır. Ve ol mahzûf fi‘l-i kırâatin ma‘mûlüdür. Pes anı mecâzen fi‘l-i kırâate müteallık kılmak sahîhdir. eş-Şeyh Radî der ki harf-i “أ” musâhabet ma‘nâsına olmadıkça illâ zarf-ı müstekar olur. Ve eş-Şeyh Takıyyüddîn eş-Şümunnî, *Havâşî-i Muğni*’de der ki zâhir olan oldur ki zarf-ı lağv olmasından mâni‘ yoktur. İntehâ.

Kelâm-ı sâbıkdan zâhir oldu ki Besmele’de yirmi ihtimâl vardır. On altısında cümle-i ismiyye olur. Ve Besmele’nin cümle-i ismiyye olması ulemâ-i Basra’ya nisbet olundu. Ve dördünde [35a] cümle-i fi‘liyye olur. Ve Besmele’nin cümle-i fi‘liyye

olması ulemâ-i Kûfe'ye nisbet olunur. Ve sâhib-i *Keşşâf* bunu ihtiyâr eyledi. Ve Beyzâvî ana tâbi' oldu. Ve dedi ki "أقرأ" takdîri evlâdır, "ابتدائي" takdîrinden. Zira "ابتدائي" takdîrinde ziyâde ezmâr vardır. İntehâ. Zira eğer "بسم الله", haber olursa bir fi'l-i âm takdîrine muhtâc olur. Ve eğer "بسم الله", mübtedâyâ -ki "ابتدائي" kavlidir- müteallık olursa takdîr-i habere -ki "ثابت" dir- meselen muhtâc olur. Ve ulemâ-i Basra dedi ki "ابتدائي" ezmârı evlâdır. Ve bu kavli dört vechle tercîh etdiler. Vech-i evvel oldur ki anda isnâdın iki rüknünün birisinin bekâsı vardır. Ve vech-i sâni oldur ki esmâ aslıdır. Ve gayrıları fer'dir. Ve asl takdîre ehakdır. Ve vech-i sâlis oldur ki takdîr-i mübtedâda mahzûf, müfred olur. Ve takdîr-i fi'lide mahzûf, cümle olur. Ve killet-i hazf evlâdır. Ve vech-i râbi' oldur ki ism-i mukadder, ya muzâfdir veyahut lâm-ı ta'rîf ile muarrefdir. Pes umûm ifâde eyler. Ve takdîr-i fi'lide bu ma'nâ yoktur.

"الرحمن" lafzen mecrûr, şunun üzerine ki ol lafza-i celâleye sıfat-ı ûlâdır. Ve fâidesi medhdır. "الرحيم" lafzen mecrûrdur, şunun üzerindedir ki ol lafza-i celâleye sıfat-ı sâni'dir. Ve âmil-i sıfatda nühât ihtilâf etdiler. Sîbeveyhi dedi ki sıfatda âmil, mevsûfda teemmül olandır. Ve Ahfeş dedi ki sıfatda âmil, ma'nevîdir. Ve ol tâbi' olmasındır. Ve ba'zılar dediler ki andan âmil, cins-i mezkûrden mukadder bir nesnedir. Muhtâr olan kavli-i Sîbeveyhi'dir. [35b] Ve galebe ile alem olmuşdur diyen kimesnenin kavli üzere lafza-i celâleden bedeldir. Bu takdîr üzere Rahîm, Rahmân'a sıfat olur. Lafza-i celâleye sıfat olmaz. Zira bedelin sıfat üzerine tekaddümü câiz olmaz. Ve lafza-i celâle bu iki sıfatla -ki Rahmân ile Rahîm'dir- ta'kîb eyleyip gayrılarıyla ta'kîb eylemediğinin hikmeti, rahmetin sebkine ve ezdâdı üzerine anın galebesine ve adem-i inkıtâ'na işâretidir. Zira ism, zâta mülâsık olduğu sebkine ve tekrârı galebesine ve adem-i inkıtâ'na delâlet eder. İbn Mâce Ebû Hureyre'den rivâyet eder ki: "قال رسول الله " صلى الله عليه وسلم إن لله مائة رحمة أنزل منها رحمة واحدة بين الجن والإنس والبهائم والهوام فيها يتعاطفون وبما يتراحون وبما تعطف الوحش على ولدها وأخر الله تسعا وتسعين رحمة يرحم بها عباده يوم القيامة".⁶²⁹ Ve Hazret-i Resûlullâh'ın sallallâhu aleyhi ve sellem "إن لله مائة رحمة" buyurduğu kesretini beyândır. Aded-i

⁶²⁹ Müslim, *el-Câmi 'u's-sahîh*, "Tevbe", 19; İbn Hibbân, *el-Müsne'dü's-sahîh*, 14/15.

muayyenede hasr değildir. Zira Hak Teâlâ Hazretleri'nin bihâr-ı rahmetine nihâyet yoktur. Ve anın hadd-i muayyen ile tahdîd olunması kâbil değildir.

Latife [Rahmete Dâir Güzel Söz]

Meşhûrdur ki Hazret-i Resûlullâh'ın sallallâhu aleyhi ve sellem Uhud gazâsında mübârek dişleri şehîd oldu. Ve Hazret-i Resûlullâh sallallâhu aleyhi ve sellem “اللهم اهد قومي فإنهم لا يعلمون”⁶³⁰ buyurdu. Ve kıyâmet günü herkes “نفسى نفسى” diyip kendi nefsinin halâsı sevdâsına düşer. Ve Hazret-i Resûlullâh sallallâhu aleyhi ve sellem “أمى أمى” [36a] diyip ümmetinin necâtına sa'y eyler. Ve bu ma'nâ Hazret-i Resûlullâh'dan sallallâhu aleyhi ve sellem dünyâda ve âhiretde kerem-i azîm ve ihsân-ı cesîmdir. Ve andan bu kerem ve ihsânın husûlü rahmet olduğu içündür. Nitekim Hak Teâlâ anın şânında “وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ”⁶³¹ buyurmuşdur. Pes bir rahmetin eseri bu mertebeye vâsıl olucak Rahmân ve Rahîm olan Hudâ-yı müteâl ve pâdişâh-ı lâ-yezâl Hazretleri'nin âsâr-ı rahmeti ne mertebeye vâsıl olduğu bundan kıyâs olunur.

Latife-i Uhrâ [Rahmete Dâir Güzel Söz]

Hak Sübhâne ve Teâlâ Hazret-i Meryem'e kendi rahmet-i kâmilesinden bir rahmet verdi. Nitekim anın hakkında “وَرَحْمَةً مِنَّا وَكَانَ أَمْرًا مَّقْضِيًّا”⁶³² buyurdu. Ve ol rahmet küffâr ve füccârın tevbîhlerinden anın halâsına sebep oldu. Pes bu kerre rahmetin zikri Hazret-i Meryem'in mekrûhâtdan necâtına sebep olacak bizim tûl-ı ömrümüzde her gün anı niçe kerre rahmet ile vasf etdiğimiz kıyâmet günü nâr u ârdan necâtımıza sebep olmaz mı? Olur, inşâallâhü Teâlâ. İnnehâ temmet.

Fî Fazîleti'l-Besmele [Besmele'nin Fazîleti]

Ma'lûm ola kim Besmele'nin fazîleti çokdur. Ve cümlesini bu muhtasarda zikre mecâl yoktur. Lâkin “ما لا يدرك كله لا يترك كله” denmişdir. Ol ecluden anlardan ba'zının zikrine mühimme olunmuşdur. *Tefsîr-i Kebîr*'de Fahrüddîn er-Râzî Hazretleri buyurur ki Besmele on dokuz harfdir. Ve cehennem zebânîleri on dokuz melekdir. Pes kim ki hulûs-i kalb ile “بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ” diye Hak Teâlâ anı ol zebânîlerden halâs eyler.

⁶³⁰ Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 3/45.

⁶³¹ “Seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik.” (el-Enbiyâ 21/107).

⁶³² “Katımızdan bir rahmet... Bu, zaten hükme bağlanmış bir iştir.” (Meryem 19/21).

Rivâyet olunur ki Âdem aleyhisselâma evvel nâzil olan [36b] “بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ” idi. Pes Âdem aleyhisselâm anı çok tilâvet etdi. Ve anın bereketiyle Hak Teâlâ mağfîret eyledi. Ve Âdem aleyhisselâmdan sonra ref' olundu. Ve sonra Nûh aleyhisselâma nâzil oldu. Pes Nûh aleyhisselâm anı sefîne de tilâvet eyledi. Pes sefîne anın bereketiyle Cûdî üzerindeki cezîrede -bir dağın ismidir- müsteviye oldu. Ve Nûh aleyhisselâmdan sonra ref' olundu. Ve sonra İbrâhîm aleyhisselâma nâzil oldu. Ve İbrâhîm aleyhisselâm keffe-i mectenîkda anı tilâvet eyledi. Pes Hak Teâlâ ana ateşi berd ve selâm kıldı. Ve İbrâhîm aleyhisselâmdan sonra ref' olundu. Ve sonra Mûsâ aleyhisselâma nâzil oldu. Pes Mûsâ aleyhisselâm anı tilâvet eyledi. Düşmanı, Fir'avn'ı ve askerini kahr eyledi. Ve anın bereketiyle Hak Sübhâne ve Teâlâ Bahr-i Kulzüm'ü ana felak ü şak eyledi. Ve Mûsâ aleyhisselâmdan sonra ref' olundu. Ve sonra Süleymân aleyhisselâma nâzil oldu. Pes anın bereketiyle ana ins ve cin ve tayr mutî' oldular. Ve anı bir şey'in üzerine okumazdı illâ Hak Teâlâ ol şey'i ana fi'l-vakt mutî' eylerdi. Ve Süleymân aleyhisselâmdan sonra ref' olundu. Ve sonra İsâ aleyhisselâma nâzil oldu. Ve İsâ aleyhisselâm anın bereketiyle ekme ve ebrası ondurdu. Ve izn-i Hak'la ölüyü dirildirdi. Ve İsâ aleyhisselâmdan sonra ref' olundu. Ve sonra bizim peygamberimize sallallâhu aleyhi ve sellem nâzil oldu. Ve ol ana feth-i azîm oldu. [37a]

Hikâyet olunur ki Bişr-i Hâfî'ye kuddise sırruhu sebab-i tevbin ne oldu diye suâl olundu. Ve ol dedi ki ba'z-ı eyyâmında Medîne-i Münevvere'nin yollarında piyâde yürürdüm. Ve lehv ü betâletle müştegil idim. Mu'tâd üzerine bir gün yürürken balçık ile mülevves bir kağıd paresine düş oldum. Ve anı aldım. Ve açdım. İçinde “بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ” yazılmış gördüm. Pes anı pâk eyledim. Ve anda olan vesehi mahv ü izâle etdim. Ve öpdüm. Ve ol vakitte iki dirheme mâlik idim. Anlar ile misk ve tîb satın aldım. Ve anı miskledim. Ve aldığım tîb ile tatyîb etdim. Ve bir pâk nesnenin içine koydum. Ve böylece götürdüm. Ve gece oldukda yatdım. Ve uyku içinde işitdim. Biri bana der ki Yâ Bişr ismimi tatyîb ettin. Vallâhi ben dahi senin ismini dünyâda ve âhiretde tatyîb ederim. İntehâ.

Beyzâvî der ki tesmiye bu esmâ'ya tahsîs olundu tâ ki ârif bile mecâmi'-i umûrda anınla istiânet olunmağa müstehak ol ma'bûd-ı hakikîdir ki ol cemî'-i niamin eğer 'âciledir ve eğer âcile ve eğer celîledir ve eğer hakîre mevlâ ve mu'tîdir. Pes

Cenâb-ı Kuds'e külliyyetiyle teveccüh eyleye ve habl-i tevfrika teşebbüs ve temessük eyliye. Ve kalbini gayrıdan anın zikriyle ve anınla istimdâd ile meşğul eyleye. İntehâ.

EL-HAMDÜ Lİ'LLÂHİ RABBİ'L-ÂLEMÎN

Ya'nî cins-i hamd veyahut cemî'-i efrâd-ı hamd âlemlerin mürebbîsi ve muslih ve hâfızı olan Allâh Teâlâ Hazretleri'ne mahsûsdur. Ve anın memlûküdür. [37b] Bu mahalde altı mebhas vardır:

Mebhas-ı Evvel [Harf-i Ta'rîfin Ma'nâları ve *el-Hamd*'deki Kullanımı]

Harf-i ta'rîfin ma'nâları beyânındadır. Ma'lûm ola kim harf-i ta'rîfin kelâm-ı Arab'da dört ma'nâsı vardır. Ma'nâ-yı evvel cinse ve nefsi hakikate ve mefhûm-ı müsemmâya işâretidir. Ve evvel-i mefhûm sâdik olduğu efrâda anda i'tibâr yokdur. "الرجل خير من المرأة" gibi. Ve bu lâma lâm-ı cins ve lâm-ı hakikat ve lâm-ı tabîat ve lâm-ı mâhiyyet-i mutlaka derler. Ma'nâ-yı sâni mütekellim ile muhâtab beyninde ve hakikatden bir hisse-i ma'hûdeye işâretidir. Ve anın ma'hûde olması sarîhan veyahut kinâyeten zikri tekaddüm eylediğiçündür. Anınçün ana ahd-i hârici derler. Nahvü kavlihî Teâlâ "وَلَيْسَ الذَّكَرُ كَالْأُنثَى" ⁶³³ Pes "الأُنثَى", "قَالَتْ رَبِّ إِنِّي وَضَعْتُهَا أُنْثَى" ⁶³⁴ kavlinde zikri sarîhan sebk eyleyen ünsâya işâretidir. Ve "رَبِّ إِنِّي نَذَرْتُ لَكَ مَا فِي بَطْنِي مُحَرَّرًا", "الذَّكَرُ" ⁶³⁵ kavlinde zikri kinâyeten sebk eyleyen zekere işâretidir. Zira tahrîr ki veledin Beytül-Mukaddes'in hizmetiçün âzâd olunmasıdır, zükûre muhtas idi inâse değildi. Pes tahrîr karînesiyle lafza-i "ما"dan murâd zekerdir. Ma'nâ-yı sâlis hakikate işâretidir. Lâkin andan murâd nefsi mâhiyyet değildir. Ve ol mâhiyyetin ba'z-ı efrâd zımında tahakkuku değildir. Bil ki andan murâd mâhiyyetin cemî'-i efrâd zımında tahakkukudur. Anınçün ana lâm-ı istiğrâk derler. Ve bu râddeye delîl istisnânın sıhhatidir. Nahvü kavlihî Teâlâ "إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا" ⁶³⁶ Ve ma'nâ-yı râbi' [38a] hakikate işâretidir. Lâkin andan murâd nefsi mâhiyyet değildir. Bil ki murâd anın efrâddan bir ferd-i mevcûd zımında tahakkukudur, zihinde ahdiyyeti i'tibârıyla. Ol ecluden ana lâm-ı ahd-i zihni derler. "ادخل السوق" gibi. Şol yerde ki anda ahd olmaya. Ve

⁶³³ "Erkek, kız gibi değildir." (Â-i İmrân 3/36).

⁶³⁴ "Rabbim dedi, 'Onu kız doğurdum.'" (Â-i İmrân 3/36).

⁶³⁵ "Rabbim, karnımdaki çocuğu sırf sana hizmet etmek üzere adadım." (Â-i İmrân 3/35).

⁶³⁶ "İnsan gerçekten ziyan içindedir. Ancak iman edenler..." (Asr 103/2-3).

lâmin ma'nâsında ehl-i usûl ve ehl-i beyân ve ehl-i nahv indinde nev'-i muhâlefet vardır. Bu muhtasar-ı mahal zikri değildir. Bil ki mahall-i zikri mutavvelâtdır.

Pes hamdde olan lâmda ulemâ ihtilâf etdiler. Ba'zılar dediler ki cins içündür. Ve sâhib-i *Keşşâf* anı ihtiyâr eyledi. Ve Seyyid Şerîf anın kavlini tercîh etdi. Ve cumhûr dediler ki istiğrâk içündür. Ve ba'zılar dediler ki ahd-i zihnî içündür. Nitekim İzzeddin b. Abdisselâm anı nakleyledi. Ve İmâm Vâhidî tecvîz etdi. Ya'nî şol hamd ki Hak Teâlâ anınla zâtına hamd eyledi. Ve enbiyâ ve evliyâsı anınla ana hamd etdiler. Ol hamd Allâh'a muhtasdır. Ve ibret bunların hamdlerinedir. Ve bunların hamdlerinden Hak'dan gayrıçün bir ferd yokdur. Ve üç kavl üzerine hamd Hak Teâlâ Hazretleri'ne muhtasdır. Nitekim "الْحَمْدُ لِلَّهِ" cümlesi anı müfidedir. Zira lafza-i celâlede olan lâm ihtisâs içündür. Pes eğer lâm-ı ta'rîf cins için kılınırsa müfâdı bi'l-mutâbık cins-i el-hamd muhtas billâh Teâlâ demek olur. Ve bundan efrâd-ı hamdden her ferдин Hak Teâlâ Hazretleri'ne ihtisâsı lâzım gelir ve illâ cins-i hamd Hak Teâlâ Hazretleri'ne muhtas olmazdı. Zira ol [38b] sübûtu mefrûz olan ferdde mütehakkık olurdu. Ve bu bâtıldır. Pes müfâdı bi'l-iltizâm efrâd-ı hamdden her ferd Hak Teâlâ Hazretleri'ne muhtasdır fi'l-hakîka. Gayr için andan bir ferd yokdur demek olur. Ve maksûd budur. Ve eğer efrâd-ı cinsin istiğrâkıçün kılınırsa müfâdı bi'l-mutâbık efrâd-ı cins-i hamdden her ferd Hak Teâlâ Hazretleri'ne muhtasdır. Gayr için andan bir ferd yokdur demek olur. Ve neden cins-i hamdin Hak Teâlâ Hazretleri'ne ihtisâsı lâzım gelir. Ve illâ efrâd-ı cins-i hamd Hak Teâlâ Hazretleri'ne muhtas olmazdı. Zira cinsin zımnında andan bir ferd bulunurdu. Zira cinsin vücûdu efrâd zımnındadır. Efrâdsız cinsin vücûdu yokdur. Ve bu bâtıldır. Pes müfâdı bi'l-iltizâm cins-i hamd Hak Teâlâ Hazretleri'ne muhtasdır. Ve gayrısında anın vücûdu yokdur demek olur ve hüve'l-murâd. Ve eğer ahd-i zihnî için kılınırsa müfâdı bi'l-mutâbık şol hamd ki Hak Teâlâ anınla kendi nefesine hamd eyledi. Ve enbiyâ ve evliyâsı anınla ana hamd etdiler. Hak Teâlâ Hazretleri'ne muhtasdır demek olur. Ve mea zâlik hamdde mu'teber olan mezkûrlerin hamdleri olup ve gayrılarının hamdleri adem menzilesinde olduğu mülâhaza olunursa müfâdı bi'l-iltizâm efrâd-ı hamdden her hamd Hak Teâlâ Hazretleri'ne muhtasdır demek olur. Ve hüve'l-murâd. Ve cins için olması istiğrâk için olmasından evlâdır. Zira ihtisâs-ı cins [39a] cevher-i lafzdan müstefâddır. Ve ihtisâs-ı efrâd Kur'ânîden ve lafzdan hârice ahvâlden müstefâddır. Ve lafzdan müstefâd olanı ihtiyâr lafzdan hâric emrden müstefâd olanı ihtiyârdan evlâdır. Ve istiğrâk için olması ahd

içün olmasından evlâdır. Zira anda ba‘z-ı mehâmidin Hak’dan gayrıya isbâtı îhâmı vardır. Ve ol hilâf-ı maksûddur.

Fâide [Nahiv Âlimlerine Göre Harf-i Ta‘rîf]

Harf-i ta‘rîfde nühât ihtilâf etdiler. Ve meşhûr olan oldur ki ol “ال”dir inde’l-Halîl. Ve yalnız lâm’dır inde Sîbeveyhi. Ve İbn Mâlik *Teshîl*’de der ki Halîl ile Sîbeveyhi beyninde harf-i ta‘rîf “ال” olduğunda hilâf yokdur. Ve aralarında hilâf hemzededir. Zâide midir yoksa asliyye midir? İnde’l-Halîl asliyyedir. Ve inde Sîbeveyhi zâidedir. Demâmînî şerhinde der ki musannif edât-ı ta‘rîfde üç mezheb zikreledi. Mezheb-i evvel oldur ki edât-ı ta‘rîf “ال”dir bi-kemâlihâ. Ve hemzesi hemze-i kat’dır. Dercde vasl oldu kesret-i isti‘mâl için. Mezheb-i sâni oldur ki ol yalnız lâmdır. Ve bu kâilin indinde hemze asl vaz‘ında mevcûde değildir. Sâkinle ibtidâ mümkün olmak için ictilâb olunmuşdur. Ve mezheb-i sâlis oldur ki ol “ال”dir. Ve hemzesi zâidedir. Ve asl vaz‘ında mu‘teddün bihâdır. Ve bu mezheb musannif nakl etdiği üzere Sîbeveyhi’nin kavlidir. Ve ekser-i ulemânın nakl etdikleri üzere Sîbeveyhi’nin mezhebi kavli-i sâni’dur. İntehâ. Ve Müberred *Şâfi* [39b] nâm kitâbında der ki harf-i ta‘rîf yalnız hemze-i meftûhadır. Edât-ı ta‘rîf olan hemze-i istifhâm için olan hemzeye müştâbeh olmasın diye ana lâm zammoldu.

Mebhas-ı Sâni [Hamd Kelimesinin Lügat ve İstilâh Ma‘nâsı]

Hamdin lügat ve istilâhen ma‘nâsı beyânındadır. Hamd de lügatde ibârât-ı mütekâribe ile ta‘rîf olunmuşdur. Eşher ve ecma‘ı budur. Elhamdü lügaten “هو الثناء باللسان” Ve hamdden murâd hamd-i lafzîdir. Ve “ثناء” dil ile hayr ile zikrdır. Zira “ثناء” cumhûr indinde hayrda hakîkatdir fakat. Ve İzzeddin b. Abdisselâm indinde hayrda ve şerde hakîkatdir. “بالسان” senâya müteallıkdır. Ve ol kayd-ı ihtirâzî değildir. Bil ki beyân-ı vâki‘dir. Veyahut hamd-i nefside ihtirâzdır. Ve hamd-i nefsi; hâmid, mahmûdun sıfat-ı kemâl ile ittisâfını i‘tikâd etmektedir. “على الجميل” senâya müteallıkdır. Ve “على” ta‘lîiyedir. Ve ma‘nâsı “لاجل الفعل” demektir. “على الجميل”, mukadder fi‘le sıfat-ı sâniyedir. “على جهة التعظيم”, senâya müteallıkdır. Ve cihetin ta‘zîme izâfeti, beyâniyyedir. Ve “جهة”, vech ma‘nâsınadır. Ey

“على وجه هو التعظيم اى ظاهرا و باطنا”
 ile vasf olunduğu gibi. Nahvü kavlihî Teâlâ “تَعَالَوْا إِلَىٰ كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ”⁶³⁷ Ve “كان”
 lafzında müstekin senâya zamîr râci‘dir. Ve umûm-ı cemîle işaretdir. Ve fi‘l-i te‘vîl,
 masdarda mübtedâdır. Ve “سواء”, bu fi‘l-i müevvelin gayrıdır. Ve kezâlik ma‘tûfda
 mukadder olan [40a] fi‘l-i müevvelin haberidir. Takdîr-i kelâm “كونه في مقابلة نعمة وكونه في
 مقابلة غيرها سيان”. Ve “نعمة”den murâd in‘âmıdır. Zira ni‘met fi‘l-i ihtiyârî değildir. Ma‘lûm
 ola kim ta‘rîfde cins gerekdir şâmil ola maksûda ve maksûdun gayrına. Ve fasl
 gerekdir gayr-ı maksûdun ana dühûlünü men‘ eyleye. Pes “الثناء” kavli cinsdir, hamde
 ve hamdin gayrına şâmidir. “باللسان” fasldır, lisânın gayrıyla olan senâyı ihrâc eder.
 Hamd-i nefsi gibi. Veyahut kayd-ı mehrac değildir, bil ki beyân-ı vâki‘dir. “على الجميل”,
 fasldır. Gayr-ı cemîlin mukâbilesinde lisân ile olan senâyı ihrâc eder. Ve bu kavli
 İzzeddin b. Abdisselâm’ın re‘yi üzeredir. Ve cumhûrun re‘yleri üzere bu kaydın
 zikrinin fâidesi tahkîk-i mâhiyyetdir. Ya‘nî cezâ-i hakîkati ve anda mu‘teber olan
 nesneyi beyândır. Veyahut hakîkat ile mecâz beynini cem‘ tevehhümünü def‘dir. Anı
 tecvîz edenin indinde İmâm Şâfi‘ gibi. “الاختياري”, fasldır. Medhi ihrâc eder. Zira ol fi‘l-i
 ihtiyârîye ve gayrına şâmidir. “مدحت اللؤلؤة على حسنها” ve “مدحت زيدا على رشاقة قدده”. Ey hüsne
 ve letâfete dersin “حمدتها” demeysin. Ve medh, hamde mürâdifdir diyen kimesne der ki
 misâl-i evvel müvelledir. Arab anınla tekellüm etmişdir. Ve misâl-i sâni hatâdır.
 Veyahut müevveldir. Ya‘nî zâhirinden masrûfdur. Ve eğer müterâdifdir diyen
 kimesnenin kavli üzerine binâ edersen ihtiyârî kaydı beyân-ı mâhiyyet için olur, [40b]
 medhten ihtirâz için olmaz. Ve “على جهة التعظيم”, fasldır. İstihzâ ve sühra ve istihfâf
 tarîkı üzerine olan senâyı ya‘nî zikr-i hayrı ihrâc eder. Nahvü kavlihî Teâlâ “ذُئِ بِإِنَّكَ أَنْتَ”
 “الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ”⁶³⁸ Ve mütenâvel olur zâhir ve bâtna. Zira eğer senâ li-ecli‘l-cemîl
 mutâbakat-ı i‘tikâddan mücerred olursa veyahut ef‘âl-i cevârih ya‘nî a‘zâ ana
 muhâlefet eylerse ol hakîkaten hamd olmaz. Bil ki ol anın üzerine tehekkümdür. Eğer
 istihzâ ve sühriyye kasd ederse. Veyahut temlîhdır. Eğer anınla melâhat ve zerâfet kasd

⁶³⁷ “Bizimle sizin aranızda ortak bir söze gelin.” (Âl-i İmrân 3/64).

⁶³⁸ “Tat bakalım! Hani sen güçlüydün, şerefliydin!” (Ed-Duhân 44/49).

ederse. “تمليح”, mîmim lâm üzerine takdîmiyle anda melâhat ve zarâfet olan nesne-i ityândır. “سواء كان في مقابلة النعمة”, “سواء” fasldır. Şükürü ihrâc eder. Zira ol ni‘met mukâbilesinde olur fakat. Ve şükürden murâd şükür-i lügavîdir. Ya‘nî hamd lügatde lisân ile zikr-i hayrdır fi‘l-i cemîl-i ihtiyârî ecl için. Hâsılı mahmûddan ihtiyârıyla ve irâdetiyle sâdır fi‘l-i cemîlin izâsında ve mukâbilesinde lisân ile zikr-i hayrdır. Şol şartla kim ol zikr-i cemîl ta‘zîm tarîkı üzere ola. İstihzâ ve sührîyye tarîkı üzere olmaya. Zira eğer ol tarîk üzere olursa hakîkatde hamd olmaz. Gerek ol senâ in‘âm mukâbilesinde olsun ve gerek in‘âmın gayrı mukâbilesinde olsun. Pes bundan ma‘lûm oldu ki mahmûdün aleyhin fi‘l-i ihtiyârî olması ve senânın zâhiren ve bâtinen olması vâcibdir.

Ve hamd-i örfinin ta‘rîfi budur. el-Hamdü örfen [41a] “فعل يبنى عن تعظيم المنعم من” yedüllü, “يبنى”, “حيث انه منعم على الحامد او غيره سواء كان ذكرا باللسان او اعتقادا بالجنان او خدمة بالاركان ma‘nâsınadır. Ve “من حيث”, fi‘l kavline mütellikdir. Ve andan bu mahalde murâd ta‘lîldir. Ey “فعل صدر لاجل الانعام”. Ve “سواء كان” kavlinde “كان” lafzında müstekin zamîr, fi‘le râci‘dir. Mücmelin tafsîline ve âlet-i hamdin beyânına işâretidir. Ve “يبنى” fi‘linden mefhûm inbâ‘a veyahut ta‘zîme râci‘ olması câizdir. Ya‘nî hamd ıstılâhda bir fi‘ldir ki mün‘imin ta‘zîmi üzerine delâlet eder. Anın hâmidde veyahut gayrına in‘âmı ecl için. Gerek ol fi‘l veyahut ol inbâ veyahut ol ta‘zîm lisân ile zikrolsun. Ve gerekse kalb ile i‘tikâd olsun. Ve gerekse erkân ile hizmet olsun.

Ve şükür-i lügavî hamd-i örfîdir. Ya‘nî ta‘rîfleri birdir. Nihâyeti hâmid yerine şâkir zikrolunur. Ve “من حيث انه منعم على الشاكر او غيره”. Ve şükür-i örfinin ta‘rîfi budur. eş-Şükür örfen “صرف العبد جميع ما انعم الله به عليه من السمع والبصر وغيرهما الى ما خلق لاجله”. Zamîr-i “خلق” âiddir, “ما خلق” kavlinde olan lafza-ı “ما”ya. Ve zamîr-i “لاجله” âiddir, “ما انعم الله به عليه”, kavlinde olan lafza-ı “ما”ya. Ya‘nî şükür ıstılâhda kulun sem‘den ve basardan ve gayrılarında Hak Teâlâ anınla anın üzerine in‘âm eylediği nesnenin cümlesini sarfdır. Bir şey’e ki ol nesne ol şey’ için halk olundu. Meselen basarı [41b] Hak Teâlâ Hazretleri’nin masnûâtında olan sun‘-i acîbin dakâikına sarf eyleye. Ba‘dehû kalbi anda teemmüle ve anınla sâni‘in vücûduna ve sıfâtına sarf eyleye. Şununla kim vücûd-

ı eser ile vücûd-ı müessire ve eserin itkân u ihkâmıyla müessirin ilm ve kudretine istidlâl eyleye. Ve lehy-i evâmirden rızâsına nevâhîden sühtına delâlet eyleyen nesne-i telakkîye sarf eyleye. Ve sonra bakıyyetü'l-âyeti anların imtisâllerinde isti'mâl eyleye.

Ma'lûm ola kim hamd-i lügavî ile hamd-i örfî beyninde nisbet umûm ve husûs min vechdir. Pes bir mâddede cem' olurlar. Ve bir mâddede her biri âhardan münferid olur. Pes mevrîd-i hamd-i lügavî ehas ve müteallakı eamdır. Ve mevrîd-i hamd-i örfî eam müteallakı ehasdır. Ve şükr-i lügavî ile şükr-i örfî beyninde nisbet umûm ve husûs-ı mutlakdır. Lügavî ehasdır. Zira ni'met mukabelesinde olur fakat. Ve örfî eamdır. Zira ni'met mukabelesinde ve gayrı mukabelesinde olur. Ve hamd-i lügavî ile şükr-i örfî beyninde nisbet umûm ve husûs-ı mutlakdır. Ve âm olan hamd-i lügavîdir. Zira müteallakı Allâh için ve gayrı için olur. Ve hâs olan şükr-i örfîdir. Zira müteallakı Hak Teâlâ Hazretleri'ne mahsûsdur. Ve eğer müteallakın umûm ve husûsdan nazarı kat' edersen mâ-beynlerinde nisbet tebâyün olur. Zira hamd-i lügavî ancak lisân ile olur. Ve şükr-i örfî lisân ile olur. Ve lisânın gayrıyla olur. Ve hamd-i lügavî ile şükr-i örfî beyninde nisbet umûm ve husûs-ı [42a] mutlakdır eğer şükr-i lügavîde ni'met-i şâkir vusûl ile kayd olunursa. Ve eğer kayd olunmazsa mâ-beynlerinde nisbet tesâvî olur. Vallâhu a'lem.

Sadrimda halecân eyledi ki bu mebhâsı Fahrüddîn er-Râzî Hazretleri'nin *Tefsîr-i Kebîr*'inde zikrelediği fevâid-i şerîfe ile hatm edem. Tevfîran li'l-fâide ve teksîran li'l-âide.

Fâide-i Ūlâ [Hamd ile Medih ve Şükür Kelimeleri Arasındaki Farklar]

Oldur ki bu mahalde üç lafz vardır. Biri hamddir. Ve biri medhdir. Ve biri şükrdür. Hamd ile medh beyninde fark bir niçe vechdendir. Vech-i evvel oldur ki medh hayye ve gayr-ı hayye hâsıl olur. Meselen "مدحت اللؤلؤة على صفاتها" denir. "حمدتها" denmez. Fâil-i muhtâra ve gayr-ı fâil-i muhtâra hâsıl olur. Ve hamd hâsıl olmaz illâ fâil-i muhtâra hâsıl olur. Vech-i sâni oldur ki medh kâh olur ihsândan evvel olur. Ve kâh olur ihsândan sonra olur. Ve hamd olmaz illâ ihsândan sonra olur. Vech-i sâlis oldur ki medh kâh olur menhiyyün anhü olur. "قال رسول الله صلى الله عليه وسلم احتوا التراب في وجوه" "المداحين" ⁶³⁹ Ve hamd me'mûrun bihdır mutlakan. "قال رسول الله صلى الله عليه وسلم من لم يحمد الناس" "لم يحمد الله". Ve hamd ile şükr beyninde fark oldur ki hamd şâmil olur hâmid vâsıl olan

⁶³⁹ Kurtubî, *Şerhu İbn Battâl alâ Sahîhi'l-Buhârî*, 1/38.

en‘âma ve gayra vâsıl olan en‘âma. Ve şükr muhtasdır şâkire vâsıl olan en‘âma. Pes kâilin “الْحَمْدُ لِلَّهِ” kavli Hak Teâlâ Hazretleri’nin fâil-i muhtâr olduğuna delâlet eder. Ve “الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ” kavli fâil-i muhtâr olduğuna delâlet eylemez. Pes kâilin “الْمَدْحُ لِلَّهِ” kavli delâlet eder ki bu kâil ilâh âlim-i felâsife dedikleri gibi mûcib-i bi’z-zât olmayıb fâil-i muhtâr olduğuna makar olmasına delâlet eder. Ve kâilin “الْحَمْدُ لِلَّهِ” kavli “الشُّكْرُ لِلَّهِ” kavlinden evlâdır. Zira “الْحَمْدُ لِلَّهِ” kavli “ثناء على الله”dır. Her in‘âm sebebiyle ki ol andan sâdır oldu ve hâmid veyahut gayrına vâsıl oldu. Ve “الشُّكْرُ لِلَّهِ” kavli “ثناء على الله”dır. Bir in‘âm sebebiyle ki ol in‘âm andan sâdır oldu ve şâkire vâsıl oldu. Ve şek yokdur evvel efdaldır. Zira “الْحَمْدُ لِلَّهِ” diyen kimesne güyâ der ki senin en‘âmın Yâ Rab cemî‘-i âlemlere vâsıldır ve sen hamde müstehak sezâ-vârsın. Gerek bi’l-farz ol ni‘met-i en‘âm-ı şâmilin bana vâsıl olsun ve gerek olmasın.

Fâide-i Sâniye [Elhamdülillâh İbâresinin Ahmedullâh’a Göre Sûreye Uygunluğu]

Oldur ki Hak Teâlâ “الْحَمْدُ لِلَّهِ” dedi. “احمد الله” demedi. Zira “الْحَمْدُ لِلَّهِ” ibâreti “احمد الله” ibâretinden bir niçe vechle evlâdır. Vech-i evvel oldur ki eğer Hak Teâlâ “احمد الله” diyeydi ifâde ederdi ki ana hamd eyleyen kimesne ol kendi nefesine hamd eylediği için hamd eyler. Ve “الْحَمْدُ لِلَّهِ” kavli ifâde eder ki ol mahmûd idi. Hâmidînin hamdlerinden evvel ve şâkirlerin dek şükrlерinden evvel. Pes bunlar gerek hamd eylesinler ve gerek hamd eylesinler. Ve gerek şükr eylesinler ve gerek eylesinler ol Sübhâne mahmûddur ezelden ebede dek hamd-i kadîmi ve kelâm-ı kadîmiyle. Vech-i sâni oldur ki “الْحَمْدُ لِلَّهِ” ibâretinin ma’nâsı hamd ve senâ Hak Teâlâ Hazretleri’nin hakkıdır ve mülküdür [43a] demektir. Pes hamde li-zâtihî müstehak olan olur. Ve “احمد الله” ibâretinde hamde li-zâtihî müstehak olduğuna delâlet yokdur. Ve ma’lûmdur ki hamde li-zâtihî müstehak olduğuna delâlet eyleyen lafz bir kimesne ana hamd eylediğine delâlet eyleyen lafzdan evlâdır. Vech-i sâlis oldur ki eğer “احمد الله” dese ana hamd eylemiş olur. Lâkin hamd-i lâyük ile hamd etmiş olmaz. Ammâ “الْحَمْدُ لِلَّهِ” dese ma’nâsı “Ben kimim tâ ki ana hamd eyleyim. Lâkin ol mahmûddur. Cemî‘-i hâmidînin hamdleriyle.” demek olur. Vech-i râbi‘ oldur ki hamd sıfat-ı kalbden ibâretidir. Ve ol

zâlike'l-mahmûdun muhsin ve mün'im olduğunu ve ta'zîm ve iclâle müstehak olduğunu i'tikâd eylemektir. Pes insân lisânıyla “احمد الله” dese ve celâl-i Allâh'a lâyük ma'nâ-yı ta'zîmden kalbi gâfil olsa kâzib olur. Zira nefsinden hâmid olduğuyula haber verdi. Maa-hazâ öyle değildir. Ammâ “الحمد لله” dese sâdik olur. Gerek kalbi gâfil olsun. Ve gerek ma'nâ-yı ta'zîmi müstahzır olsun. Zira ma'nâ-i hamd Hak Teâlâ Hazretleri'nin hakkıdır ve mülküdür. Ve bu ma'nâ hâsıdır gerek insân ma'nâ-yı ta'zîm ve iclâlden gâfil olsun ve gerek olmasın.

Fâide-i Sâlise [Lillâh'ın Başındaki Lâm-ı Cârre'nin Manaları]

Oldur ki “الحمد لله” kavlinde olan lâm üç veche muhtemeldir. Vech-i evvel Cenâb-ı Şerîf'e lâyük ihtisâsdir. “الجل للفرس”. Ve vech-i sâni mülkdür. “الدار لزيد” gibi. Ve vech-i sâlis kudret ve istîlâ'dır. “البلد للسلطان” [43b] gibi. Ve “الحمد لله” ibâretinde olan lâm bu üç veche muhtemeldir. Pes eğer ihtisâs-ı lâyık haml olunursa ma'lûm ve mukarrrendendir ki Hak Teâlâ Hazretleri'nin gâyet-i celâli ve kesret-i ifdâli için hamd-i lâyük olmaz illâ ana lâyük olur. Ve eğer mülke haml olunursa ma'lûmdur ki ol cümlelerin mâlikidir. Ve eğer istîlâ ve kudrete haml olunursa Hak Sübhâne ve Teâlâ öyledir. Zira vâcibün li-zâtihîdir. Ve mâ sivâsı mümkün li-zâtihîdir. Ve vâcibün li-zâtihî mümkün li-zâtihînin üzerine müstevlîdir. Pes ma'nâ-yı “الحمد لله”; hamd ana lâyükdür, ve hamd anın mülküdür ve ol cümlelerin üzerine müstevlîdir demektir.

Fâide-i Râbi'a [Elhamdülillâh'ın Fazîleti]

Oldur ki “الحمد لله” sekiz harfdir ve cennet kapıları sekizdir. Pes kim ki hüsn-i safâ-yı kalbiyle bu sekiz harfi diye cennetin sekiz kapısına müstehak olur.

Fâide-i Hâmise [el-Hamd'deki Harf-i Ta'rîf]

Oldur ki “الحمد”de olan lâm ya istiğrâk içündür. Veyahut cins içündür. Eğer istiğrâk için olursa her hamd ve senâ Hak Teâlâ Hazretleri'nin hakkı ve mülkü olduğunu ifâde eder. Bu takdîrce lâzım gelir ki ve yine Hak Teâlâ Hazretleri'nden gayrısı hamd ve senâyâ müstehak değildir elbette. Ve eğer cins için olursa mâhiyyet-i hamd Hak Teâlâ Hazretleri'nin hakkı ve anın mülkü olduğunu ifâde eder. Ve bu ma'nâ efrâd-ı mâhiyyet-i hamdden bir ferd Hak'dan gayrı için olmasını nefy eder.

Eğer denirse kim mün‘im mün‘amün aleyhden ve üstâd tilmîzden ve sultân-ı âdil ra‘ıyyeden hamde müstehak olurlar? Cevâb [44a] oldur ki her kim ki gayra bir nesne ile in‘âm eylese hakikatde mün‘im olan Hak Teâlâ Hazretleri‘dir. Zira kalb-i mün‘imde dâiye-i in‘âmı halk eden oldur. Eğer Hak Teâlâ anda anı halk etmeseydi ol in‘âma kâdir olmazdı. Ve mün‘imün bihi halk eden ve mün‘amı anın üzerine musallat eyleyen ve mün‘amün aleyhi mün‘amin bih ile intifâ‘a kâdir eden oldur. Pes hakikatde mün‘im olan Hak Teâlâ olduğu sâbit oldu.

Fâide-i Sâdise [Aklın, Allâh’tan Başka Hamdedilen Olmadığına Delâletleri]

Oldur ki Hak Teâlâ Hazretleri’nin “الْحَمْدُ لِلَّهِ” kavli kendinden gayrı mahmûd olmadığına delâlet ettiği gibi akl dahi anın üzerine delâlet eyledi. Ve beyânı bir niçe vechdendir. Vech-i evvel oldur ki eğer Hak Teâlâ kalb-i mün‘imde dâiye-i in‘âmı halk etmeyeydi in‘âm etmezdi. Pes hakikatde mün‘im dâiyye-i in‘âmı halk edendir ki ol Hazret-i Hak’dır celle zikrühü. Vech-i sâni oldur ki gayra in‘âm eyleyen kimesne ol in‘âmıyla ivaz-ı taleb ile ve ol ivaz ya sevâbdır veyahut senâdır veyahut tahsîl-i hak veyahut nefsi hulk-i buhlden tahlîsdir. Ve tâlib-i ivaz olan mün‘im olmaz ve fi’l-hakîka hamde müstehak olmaz. Ammâ Hak Sübhâne ve Teâlâ kâmilün li-zâtihîdir. Ve kâmil olan taleb eylemez. Zira ol tahsîl-i hâsıldır. Ve tahsîl-i hâsıl muhâldir. Pes Hak Teâlâ Hazretleri’nin atâları cûd-ı mahzır ve ihsân-ı mahzır. Fe-lâ-cereme hamde müstehakdır. Pes hamde Hak Teâlâ Hazretleri’nden mâ-adânın müstehak olmadığı sâbit oldu. Vech-i sâlis oldur ki her ni‘met ki vardır. [44b] Ol mevcûdât-ı mümkinetü’l-vücûd kabîlindedir. Ve her mümkinü’l-vücûd Hak Teâlâ Hazretleri’nin icâdıyla mevcûddur. Ya ibtidâen veya vâsıta ile. Pes her ni‘met Hak Teâlâ Hazretleri’ndendir. Ve bu ma‘nâ Hak Teâlâ Hazretleri’nin “وَمَا بِكُمْ مِنْ نِعْمَةٍ فَمِنَ اللَّهِ”⁶⁴⁰ kavliyle te’kîd olunur. Ve hamdin ma’nâsı in‘âm üzerine senâdır. Vaktâ kim in‘âm Hak’dan olup Hak’dan gayrıdan in‘âm olmayınca Hak’dan gayrının hamde adem-i istihkâkıyla kat‘-ı vâcib oldu. Vech-i râbi‘ oldur ki ni‘met kâmile olmaz illâ anda üç emrin ictimâ‘ı indinde kâmile olur. Emr-i evvel oldur ki ol ni‘met menfaat ola. Ve şey’ ile intifâ‘ hay ve müdrük olmasıyla meşrûtdur. Ve hay ve müdrük olması hâsıl olmaz illâ Hak Sübhâne ve Teâlâ Hazretleri’nin icâdıyla hâsıl olur. Ve emr-i sâni oldur ki menfaat ol zamanda ni‘met-i kâmile olur ki şevâib-i zarardan hâliye ola. Ve menfaatin şevâib-i zarardan hâliye olması hâsıl olmaz illâ Hak Sübhâne ve Teâlâ Hazretleri’nden

⁶⁴⁰ “Size ulaşan her nimet Allâh’tandır.” (En-Nahl 16/53).

hâsıl olur. Pes ni‘met-i kâmile hâsıl olmaz illâ Hak Sübhâne ve Teâlâ Hazretleri’nden hâsıl olur. Öyle olacak hamd-i kâmile Hak Teâlâ müstehak olur. Ve andan gayrısı müstehak olmaz. Pes bu berâhîn ile Hak Sübhâne ve Teâlâ Hazretleri’nin “الْحَمْدُ لِلَّهِ” kavlinin sıhhati sâbit oldu.

Fâide-i Sâbi‘a [Allâh’a Hamd ve Şükretmekten Acizlik]

Oldur ki insân Hak Teâlâ Hazretleri’nin hamdinden ve şükründen âcizdir. Ve insânın Hak Teâlâ Hazretleri’nin [45a] hamd ve şükründen âciz olduğuna bir niçe delâlet eder. Vech-i evvel oldur ki Hak Teâlâ Hazretleri’nin insânın üzerine niami çokdur. Ve anlara vukûfa akl-ı insânın mecâli yokdur. Nitekim buyurur “وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ”⁶⁴¹ Ve ol niam-ı kesîraya insânın vukûfu mümteni‘ olacak Hak Teâlâ Hazretleri’nin hamd ve şükrüne ve ana lâyük senânın kıyâmına iktidârı mümteni‘ olur. Vech-i sâni oldur ki insâna Hak Teâlâ Hazretleri’nin hamd ve şükrüne kıyâm mümkün değildir meğerki Hak Teâlâ anı ol hamd ve şükrün üzerine kâdir eyleye. Ve ol hamd ve şükrün fi‘line kalbinde dâiye halk eyleye. Ve avâik ve mevâni‘i andan izâle eyleye. Ve bunun cümlesi Hak Teâlâ Hazretleri’ndendir. Pes bu takdîrce insâna Hak Teâlâ Hazretleri’nin şükrüyle kıyâm mümkün olmaz. İllâ Hak Teâlâ Hazretleri’nden anın üzerine niam-ı azîme vâsıtasıyla mümkün olur. Ve ol niam-ı azîme dahi şükr icâb ederler. Pes insândan Hak Teâlâ Hazretleri’ne lâyük hamd ve senâyı ityânı mümteni‘ olduğu zâhir ve anın bu bâbda kemâl-i acz ve kusûru gün gibi bâhirdir. Vech-i sâlis oldur ki hamd mücerred kâilin “الْحَمْدُ لِلَّهِ” kavli değildir. Bil ki mün‘amün aleyhin mün‘im sıfât-ı kemâl ve celâl ile mevsûf olduğuna ilmidir. Ve sıfât-ı kemâl ve celâlden her kim insânın kalbine hutûr eyleye Hak Teâlâ Hazretleri’nin kemâl ve celâli ol tahayyül ve tasavvurdan a‘lâ ve a‘zamdır. Öyle olacak insânın Hak Teâlâ Hazretleri’ne [45b] hamd ve şükreylemesi mümteni‘dir.

Fâide-i Sâmine [Kulun Ebedî Sevâb ve Hayra Müstehak Olması]

Oldur ki Hazret-i Resûlullâh sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki Hak Teâlâ kulunun üzerine bir ni‘met in‘âm eylese ve kul ol ni‘met mukâbilesinde “الْحَمْدُ لِلَّهِ” dese Hak Teâlâ melâikeye der ki kuluma nazar eyleyiniz. Bana ana kadri kıymeti olmayan şey’i i‘tâ eyledim. Ol bana kıymeti olmayan şey’i i‘tâ eyledi. Ya’nî ben ana kadri yok bir ni‘met verdim. Ol bana had ve nihâyeti yok şükr verdi. Ma‘lûm ola kim Hak Teâlâ

⁶⁴¹ “Hâlbuki Allâh’ın nimetini saymaya kalksanız onu sayamazsınız.” (En-Nahl 16/18).

Hazretleri'nin kulun üzerine dünyâda niâmı mütenâhiyedir. Ve kulun “الْحَمْدُ لِلَّهِ” kavli gayr-i mütenâhîdir. Ve ma'lûmdur ki gayr-i mütenâhîden mütenâhî sâkit olsa bâki gayr-i mütenâhî kalır. Güyâ ki Hak Teâlâ buyurur ki kulum ol ni'met mukâbilesinde “الْحَمْدُ لِلَّهِ” dediğinde ol kelimedden bâki kalan tâât gayr-i mütenâhiyedir. Pes ol tââtın niâm-ı gayr-i mütenâhiye ile mukâbilesinden lâbüddür. Bu sebebden ötürü kul sevâb-ı ebediyyeye ve hayr-ı sermediyyeye müstehak olur. Kulun “الْحَمْدُ لِلَّهِ” kavli âhiri yok saâdatı ve nihâyeti yok hayrâtı mûcib olduğu sâbit oldu.

Fâide-i Tâsi'a [Kulun Elhamdülillâh Sözleriyle Kastettiği Mefhum]

Oldur ki şek ve hafâ yokdur ki vücûd ademden efdaldır. Pes Hak'dan gayrı her şey'in vücûdu Hak Teâlâ Hazretleri'nin îcâdı, vücûd ve fazl u ihsânıyla hâsıldır. Pes vücûdun ni'met olduğu sâbit oldu. Öyle olacak âlem-i ervâh ve ecsâmı ve ulviyyât ve süfliyyâtta bir mevcûd yokdur ki Hak Teâlâ Hazretleri'nin anın üzerinde ni'meti ve ihsânı ve rahmeti [46a] olmaya. Ve ni'met ve rahmet ve ihsân, hamd ve şükrü mûcibedir. Pes kul “الْحَمْدُ لِلَّهِ” dedikde murâdı “الحمد لله على النعم الواصلة إلي” demek değildir. Bil ki murâdı “الحمد لله على النعم الصادرة منه” demektir. Ve beyân eyledik ki cümle mâ sivâyâ anın in'âmı vâsıldır. Pes kul “الْحَمْدُ لِلَّهِ” dedikde ma'nâsı demek olur ki “الحمد لله على إنعامه على كل مخلوق خلقه وعلى كل محدث أحدثه من نور وظلمة وسكون وحركة وعرش وكرسي وجني وإنسي وذات وصفة وجسم وعرض إلى أبد الآباد ودهر الدهرين”. Ve ben şehâdet ederim bunların cümlesi senin hakkındır ve mülkündür. Ve bir kimesnenin seninle müşâreketi ve münâzaa ve müdâfaatı yokdur.

Fâide-i Âşira [Âyetin Tesbîh Yerine Tahmîd İle Başlaması]

Oldur ki bu mahalde bir suâl vardır. Ve ol suâl budur ki tesbîh tahmîdin üzerine mukaddemdir. Zira “سبحان الله والحمد لله” denir. Pes bunda bidâyet tahmîd ile vaki' olduğunda sebep nedir? Cevâb oldur ki tahmîd tesbîhe delâlet eder bi't-tazammun. Zira tesbîh anın zât ve sıfâtında âfât ve nekâisden münezzehtir olduğuna delâlet eder. Ve tahmîd ol sıfatın husûlüyle halka muhsin ve üzerlerine mün'im ve anlara rahîm olduğuna delâlet eder. Pes bu sebebden tahmîd ile ibtidâ evlâ oldu.

Fâide-i Hâdiye Aşra [Elhamdü lillâh'ın Geçmiş ve Gelecekle İlgisine Aklın Delâleti]

Oldur ki “الحمد لله” mâzîye ve müstakbele tealluk eyledi. Ammâ mâzîye teallukunun vechi budur ki ol niam-ı mütekaddimeye şükr vâki‘ olur. Ammâ müstakbele teallukunun vechi oldur ki ol zaman müstakbelde teceddüd-i ni‘met [46b] îcâb eyler. Ke-kavlihî Teâlâ “لَقَدْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ”.⁶⁴² Ve akl dahi bunun üzerine delâlet eder. Beyânı budur ki niam-ı sâbika hizmet üzerine ikdâm ve tâatle kıyâm îcâb eyler. Ba‘dehû hamd ile iştiğâl edersen aklın ve kalbin üzerine Hak Teâlâ Hazretleri’nin ni‘metleri kapıları ve ma‘rifet ve mahabbeti kapıları açılır. Ve ol a‘zam-ı niamdandır. Pes bir hamd mâzîye tealluku sebebiyle senin üzerine cehennem kapılarını kapar. Ve müstakbele tealluku sebebiyle sana cennet kapılarını açar. Pes mâzîde te’sîr Hak Teâlâ Hazretleri’nden hicâb kapılarını seddir. Ve derecât-ı celâlullâha nihâyet olmadığı gibi kula dahi meâric-i marifetullâha nihâyet yokdur. Ve ol meâricin “الحمد لله” kavlimizden gayrı miftâhı yokdur. Ve bu sebebden sûre-i hamd sûre-i Fâtiha ile tesmiye olundu.

Fâide-i Sâniye Aşra [Elhamdü lillâh'ın Dünyevî Nimetlere Nazaran Dînî Nimetler Karşılığında Zikredilmesi]

Oldur ki “الحمد لله” kelime-i celîledir. Lâkin anı mevzî‘inde zikren lâ-büddür. Ve illâ andan maksûd hâsıl olmaz. Hak Teâlâ Hazretleri’nin kulun üzerine ni‘metleri çokdur. Bir cihetle kim hasr u adlerine mecâl yokdur. Lâkin kısmet-i ûlâ hasebiyle iki nev‘de münhasıradır. Biri niam-ı dünyâdır biri niam-ı dîndir. Ve niam-ı dîn, niam-ı dünyâdan efdaldır. Ve âkile vâcib olan oldur ki bu kelime-i şerîfeye ta‘zîm eyleye ve cümle-i ta‘zîminden biri budur ki anı niam-ı dünyâ mukâbilesinde zikretmeye bil ki niam-ı dîne fevz indinde zikreyleye.

Fâide-i Sâlise Aşra [Âlemin Başlangıcı ve Sona Ermesinin Elhamdü lillâh Sözü Üzerine Kurulu Olması]

Oldur ki Âdem aleyhisselâmın evvel zikrettiği kelime “الحمد لله” idi. Zira rûh [47a] göbeğine geldikde aksırdı. Pes “الحمد لله” dedi. Ve ehl-i cennetin âhir zikredecekleri kelimenin âhiri “الحمد لله” olur. Nitekim Hak Teâlâ kelâm-ı kadîminde buyurur “وَآخِرُ دَعْوَاهُمْ أَنِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ”.⁶⁴³ Pes âlemin fâtihası “الحمد لله” üzerine ve

⁶⁴² “Andolsun, eğer şükrederseniz elbette size nimetimi artırırım.” (İbrâhîm 14/7).

⁶⁴³ “Dualarının sonu ise ‘Hamd âlemlerin Rabbi Allâh’a mahsustur.’ sözleridir.” (Yûnus 10/10).

hâtimesi “الْحَمْدُ لِلَّهِ” üzerine mebniyyedir. İmdi sa‘y u ictihâd ile tâ ki her amel ki senden sudûr ede her amelin evvel ve âhiri bu kelimeye makrûn ola. Zira insân âlem-i sağırdır. Pes ahvâli âlem-i kebîrin ahvâline muvâfık olmak vâcibedir.

Fâide-i Râbi‘a Aşra [Hamdin Gerekliliği]

Oldur ki hamdin vücûbu neyle sâbit olduğunda ulemâ ihtilâf etdiler. Ba‘zılar dediler ki sem‘le sâbitdir li-kavlihî Teâlâ “وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّى تَبْعَثَ رَسُولًا”⁶⁴⁴ Ve li-kavlihî Teâlâ “رُسُلًا مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ لِقَالِ الْيَكُونِ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ”⁶⁴⁵ Ve ba‘zılar dediler ol sâbitdir ale’l-ıtlâk ya‘nî mecî-i şer‘den evvel ve mecî-i şer‘den sonra. Ve bu kavlin üzerine delîl “الْحَمْدُ لِلَّهِ” kelimesidir. Ve beyâmı bir niçe vechdendir. Vech-i evvel oldur ki “الْحَمْدُ لِلَّهِ” kavli delâlet eder ki bu hamd Hak Teâlâ Hazretleri’nin hakkıdır ve mülküdür ale’l-ıtlâk. Ve bu ma‘nâ istihkâk-ı mezkûrun kabl-i mecî-i şer‘ sübûtuna delâlet eder. Vech-i sâni oldur ki Hak Teâlâ “الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ” dedi. Ve usûl-ı fıkıhda sâbit oldu ki hükmün vasf-ı münâsib üzerine terettübü ol hükmün zalike’l-ıvasf ile muallel olduğuna delâlet eder. Ve bu mahalde kendi [47b] nefesine hamdi isbât eyledi. Ve kendi nefisini “رَبِّ الْعَالَمِينَ” ve “رَحْمَنٌ” ve “رَحِيمٌ” ve “مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ” olduğuyula vasf eyledi. Pes bu ma‘nâ delâlet eyledi ki istihkâk-ı hamd Rab ve Rahmân ve Rahîm ve Mâlik olduğu için hâsıl oldu. Böyle olacak istihkâk-ı hamd Hak Teâlâ Hazretleri’ne cem‘-i evkâtta sâbit olduğu sâbit oldu. Gerek mecî-i şer‘den evvel olsun ve gerek mecî-i şer‘den sonra olsun.

İntehâ kelâmühû.

Tenbîh [Âlemin Yaraticısının Fâil-i Muhtâr Olması]

“الْحَمْدُ لِلَّهِ” kelimesi hâlık-ı âlemin fâil-i muhtâr olup felâsife dedikleri gibi mûcib-i bi’z-zât olmadığına delâlet eder. Zira sâbıkan zikrolunduğu üzere mahmûdün aleyhin mahmûddan ihtiyârıyla ve irâdetiyle sâdır fi‘l olması vâcibdir. Ve andan bi’t-tab‘ sudûr eyleyen nesnenin mahmûdün aleyh olması câiz değildir. Ol eelden “حمدت زيدا على كرمه” denir. “حمدت على حسنه وشجاعته” denmez. Ve fi‘l-i ihtiyârînin fâili, fâil-i muhtâr

⁶⁴⁴ “Biz bir Peygamber göndermedikçe azap edici değiliz.” (el-İsrâ 17/15).

⁶⁴⁵ “Müjdeleyiciler ve uyarıcılar olarak peygamberler gönderdik ki, peygamberlerden sonra insanların Allâh’a karşı bir bahaneleri olmasın.” (en-Nisâ 4/165).

olur lâ-mahâle. İmâm *Tefsîr-i Kebîr*'inde buyurur ki Hak Teâlâ Hazretleri'nin fâil-i bi'l-ihyâr olup mûcib-i bi'z-zât olmadığına delîl oldur ki eğer müessir mûcib-i bi'z-zât olaydı âsârın müessir mûcibin devâmıyla devâmları lâzım gelirdi. Ve ol âsarda tebeddül ve tağayyürün vukû'u mümteni' olurdu. Ve çünkü anlarda husûl tebeddülât ve tağayyürâtı müşâhede eyledik bildik ki anlarda müessir fâil-i bi'l-ihyârdır, mûcib-i bi'z-zât değildir.

Mebhas-ı Sâlis [*Allâh* Lafzının Başındaki Lâm-ı Cârre'nin Ma'nâsı]

Lafza-i celâlede olan [48a] lâm-ı cârrenin ma'nâsı beyânındadır. Ma'lûm ola kim lâm-ı cârrenin yirmi ma'nâsı vardır. Ma'nâ-yı evvel *mülkdür*. Nahvü “المال لزيد”. Ma'nâ-yı sâni *müşebbeh-i mülkdür*. Nahvü “ادوم لك ما تدوم لي”. Ma'nâ-yı sâlis *temlîkdür*. Nahvü “والله جعل لكم”. Ma'nâ-yı râbi' *şibh-i temlîkdür*. Nahvü kavlihî Teâlâ “وهبت لزيد ديناراً”. Ma'nâ-yı hâmis *istihkâkdür*. Nahvü “من أنفسكم أزواجاً”.⁶⁴⁶ Ma'nâ-yı hâmis *istihkâkdür*. Nahvü “الباب للدار” ve “السرچ للفرس”. Dediler ki bu lâma lâm-ı istihkâk dendiği gibi lâm-ı ihtisâs dahi denir. Pes bu kavl üzere lâm-ı istihkâk ile lâm-ı ihtisâs beyninde fark olmamak lâzım gelir. Lâkin zâhir olan oldur ki lâm-ı istihkâk, lâm-ı ihtisâsın gayrıdır. Zira istihkâkdan ihtisâs lâzım gelmez. Ol ecden ba'zılar istihkâkı Hak Teâlâ Hazretleri'nin “إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ”⁶⁴⁷ kavliyle temsîl etdi. Ve ihtisâsı Hak Teâlâ Hazretleri'nin “الْثَوْبِي بِأَخٍ لَكُمْ”⁶⁴⁸ kavliyle temsîl eyledi. Ma'nâ-yı sâdis *nesebdür*. Nahvü “زيد اب”. Ve ma'nâ-yı sâbi' *teblîğdür*. Nahvü “قلت له واذنت له وفسرت له”. Ma'nâ-yı sâmin *taaccübdür*. Nahvü “يا للماء ويا للعسب”. Ma'nâ-yı tâsi' *sayrûretdür*. Nahvü kavlihî Teâlâ “فالتقطه آل فرعون ليكون لهم عدواً وحزناً”.⁶⁴⁹ Ve bu ma'nâ-yı müfide olan lâma lâm-ı âkıbet ve lâm-ı meâl derler. Ma'nâ-yı âşir *isti'lâ*'dır hakîkaten. Nahvü kavlihî Teâlâ “وإن أسأتم”⁶⁵⁰ Ey “على الأذقان”. Veyahut mecâzen. Nahvü kavlihî Teâlâ “يُحْرُونَ لِلأَذْقَانِ سُجْدًا”⁶⁵¹ Ey “عليها”. Ma'nâ-yı hâdî aşer *ta'diyedir*. [48b] Ve misâli temlîkin misâlidir.

⁶⁴⁶ “Allâh, size kendi cinsinizden eşler var etti.” (en-Nahl 16/72).

⁶⁴⁷ “Sadakalar, fakirler içindir.” (et-Tevbe 9/60).

⁶⁴⁸ “Sizin kardeşinizi de bana getirin.” (Yûsuf 12/59).

⁶⁴⁹ “Firavun ailesi kendilerine düşman ve üzüntü kaynağı olacak olan o çocuğu bulup aldı.” (el-Kasas 28/8).

⁶⁵⁰ “Yüzüstü secdeye kapanırlar.” (el-İsrâ 17/107).

⁶⁵¹

Ya'nî "وهبت لزيد ديناراً". Ma'nâ-yı sâni aşer *intihâ*'-i gâyetdir. Nahvü kavlihî Teâlâ "كُلُّ يَجْرِي" الى ما نحوا" Ey⁶⁵³. "وَلَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا نُهُوا عَنْهُ". Ve nahvü kavlihî Teâlâ "إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى".⁶⁵² "لِأَجَلٍ مُّسَمًّى".⁶⁵⁴ Ma'nâ-yı sâlis aşer *zarfiyyet*dir. Nahvü kavlihî Teâlâ "وَنَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ".⁶⁵⁴ Ey "في يوم القيامة". Ma'nâ-yı râbi' aşer *ta'lîl*dir. Nahvü "جئت لآكرامك". Ma'nâ-yı hâmis aşer *istiân*etdir. "يا الله للمسلمين". Ma'nâ-yı sâdis aşer *ibtidâ*dir. Nahvü "زيد قائم". Ma'nâ-yı sâbi' aşer *te'kid-i nefy*dir. Nahvü kavlihî Teâlâ "مَا كَانَ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَأَنْتَ فِيهِمْ".⁶⁵⁵ Ve lâm-ı cuhûd tesmiye olunur. Ma'nâ-yı sâmin aşer *mevzi*'-i *taaccübde kase*mdir. Nahvü "لا يؤخر" الله لا يؤخر". Ey "والله". Ma'nâ-yı tâsi' aşer *tebyîndir*. Ve ol üç kısım üzeredir. Ve tafsîli *Muğni*'de mestûrdur. Ma'nâ-yı işrûn *ziyâdedir*. Ve ol iki kısımdır. Biri kıyâsendir. Ve ol âmil-i zaîfi takviye içündür. Ve za'f-ı âmile sebep te'hîridir. Nahvü kavlihî Teâlâ "إِنْ" Veyahut ism-i fâil "هُدًى وَرَحْمَةً لِلَّذِينَ هُمْ لِرَبِّهِمْ يَزْهَبُونَ".⁶⁵⁷ Ve kavlihî Teâlâ "كُنْتُمْ لِلرُّؤْيَا تَعْبُرُونَ".⁶⁵⁶ Ve Hak Teâlâ "فَعَالٌ لِّمَا يُرِيدُ".⁶⁵⁹ "مُصَدِّقًا لِّمَا مَعَهُمْ".⁶⁵⁸ Ve kavlihî Teâlâ "وَكُنَّا لِحُكْمِهِمْ شَاهِدِينَ".⁶⁶⁰ kavlinde cem' oldular. Veyahut masdar olduğudur. Nahvü "رَدَفَ لَكُمْ".⁶⁶¹ Ve semâan ziyâdeliği şol mekânda [49a] olur ki âmil kuvveti üzerine bâki ola. Te'hîr sebebiyle ve fer'îyyet sebebiyle ana za'f-ı ârız olmaya. Ve "من" ma'nâsına dahi gelir. "سمعت له سراحا". Ey "منه". Ve "عند" ma'nâsına dahi gelir. Nahvü "كتبت لخمس خلون". Ve "بعد" ma'nâsına dahi gelir. Nahvü kavlihî Teâlâ "أَقِمِ الصَّلَاةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ".⁶⁶² Ey "بعده". Ve ba'zılar "كتبت لخمس خلون" kavlini bundan kıldı. Ey "بعد خمس". Ve sâhib-i *Keşşâf* lâm'ı ayetde

⁶⁵² "Bunların hepsi belli bir zamana göre akıp gitmektedir." (er-Ra'd 13/2).

⁶⁵³ "Eğer çevrilselerdi, elbette kendilerine yasaklanan şeylere yine döneceklerdi." (el-En'âm 6/28).

⁶⁵⁴ "Kıyamet günü için adalet terazileri kuracağız." (el-Enbiyâ 21/47).

⁶⁵⁵ "Oysa sen onların içinde iken Allâh onlara azap edecek değildi." (el-Enfâl 8/33).

⁶⁵⁶ "Eğer rüya yorumluyorsanız..." (Yûsuf 12/43).

⁶⁵⁷ "Rableri için korku duyanlara bir hidayet ve bir rahmet vardı." (el-A'râf 7/154).

⁶⁵⁸ "Ellerinde bulunanı tasdik eden..." (el-Bakara 2/91).

⁶⁵⁹ "İstedliğini yapandır." (Hûd 11/107).

⁶⁶⁰ "Biz de hükümlerine şahit olmuştuk." (el-Enbiyâ 21/78).

⁶⁶¹ "Size çok yaklaşmıştır." (en-Neml 27/72).

⁶⁶² "Güneşin zevalinden gecenin karanlığına kadar namazı kıl." (el-İsrâ 17/78).

tevkîr için kıldı. Pes “عند” ma’nâsına olur. Ve “مع” ma’nâsına dahi gelir. Nahvü kavlihî Teâlâ “مَنْ أَنْصَارِي إِلَى اللَّهِ”⁶⁶³ Ey “مع الله”. Ve “عن” ma’nâsına dahi gelir kul ile isti’mâl olduğu vakitte. Nahvü kavlihî Teâlâ “وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا”⁶⁶⁴ Ey “عن الذين آمنوا”. Bu mahalde lafza-i celâlede olan lâm mülk içündür veyahut istihkâk ve ihtisâs içündür.

Mebhas-ı Râbi‘ [Rab Lafzının Ma’nâsı]

Lafz-ı Rabb’in ma’nâsı beyânındadır. Kādî Beyzâvî der ki Rab aslta terbiyye ma’nâsınadır. Ve terbiyye şey’i tadrîc ile kemâline teblîğdir. Ve sonra anınla vasf olundu mübâlağa için “صوم” gibi ve “عدل” gibi. Hâsılı Rab lügatde masdardır terbiyye ma’nâsına. “رَبِّ يَرْبُ رَبًّا” denir. “رَبَّاهُ يُرَبِّيه تَرْبِيَةً” ma’nâsına. Sonra anınla vasf olundu mübâlağa için.

Ve masdar ile vasfın üç vechi vardır. Vech-i evvel mübâlağadır. Beyzâvî bunun üzerine iktisâr eyledi. Zira ol bu mahalde akrebdir. Vech-i sâni hazfdır. Pes “رجل صوم وعدل” terkîbinde bir “ذو” takdîr olunup “ذو صوم وذو عدل” [49b] denir. Vech-i sâlis te’vîldir. Pes masdar ism-i fâil ile te’vîl olunup “صائم وعادل” denir.

Ba’zılar dediler ki Rab “نصر” bâbından sıfat-ı müşebbehedir. Anı “حَسَنٌ” bâbına naklden sonra vaktâ kim “نصر” bâbından sıfat-ı müşebbehinin “فَعْلٌ” vezni üzerine gelmesi azîz oldu. Kādî, sâhib-i *Keşşâf* gibi “كَمْ يَنْمُ فَهُوَ نَمٌّ” kavliyle istişhâd eyledi. “نَمٌّ”, “نَمٌّ” demektir. Ve “نَمِيمة”, sözü alâ vechi’l-ifsâd nakl etmektedir. Ve sonra mübâlağa ecl için anınla vasf olunan masdardan veyahut vasfdan nakl olundu. Ve Mâlik’e ism kılındı. Zira ol mâlik olduğu nesneyi hıfz edip terbiyye eyler. Ve *tefsîrü’l-Hakâik*’de der ki Rab lügatde mâlik ve seyyid ve mürebbî ve müdebbir ve mün’im ma’nâsına gelir. Ve muslih ve ma’bûd ma’nâsına dahi isti’mâl olunur. Ve Rabb’in bu meânînin her birine ihtimâli vardır. Ve ba’zılar dediler ki muslihin üzerine haml evlâdır. Zira anda umûm vardır. Ve Hak Teâlâ Hazretleri’nin gayrısının üzerine itlâk olunmaz. İllâ izâfetle mukayyed olduğu hâlde itlâk olunur. “رب الدابة” ve “رب الدار” denir.

⁶⁶³ “Allâh yolunda yardımcılarım kim?” (Âl-i İmrân 3/52).

⁶⁶⁴ “İnkâr edenler iman edenlere... derler.” (el-Ankebût 29/12).

Mebhas-ı Hâmis [Âlemîn Lafzının Ma'nâsı]

Lafz-ı âlemînin mâ'nâsı beyânındadır. “عَالَمِينَ”, “عَالَمٍ”in cem'idir ekser-i ulemâ indinde. Ve cem' olundu tâ ki tahtında olan ecnâs-ı muhtelifeye şâmil ola. Ve zevi'l-ukûlün şerefleri için gayrılarının üzerlerine [50a] tağlîb olunub anlara mahsûs olan cem' ile cem'lendi. Ve ba'zılar dediler âlem melâikeden ve ins ve cinden zevi'l-ilm için mevzû' isimdir. Ve gayrılarına tenâvülü istitbâ' tarfki üzeredir. Bu kavlı üzere tağlîb yokdur. Ve ba'zılar dediler âlemînden murâd nâsıdır. Zira anlardan her biri âlemdir. Cevâhir ve a'râzdan âlem-i kebîrde olan nesnenin üzerine müştemil olduğu cihetden anınla sâni' bilinir. Âlem-i kebîrde ibdâ' olunan nesne ile bilindiği gibi. Ol ecden Hak Teâlâ anlarda iki nazar beynini tesviye edib “سُرِّيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ”⁶⁶⁵ buyurdu. Ve âlem “فَاعِلٌ” vezni üzere anınla bilinen, ya'nî ilme vesîle olan nesnenin ismidir. Hâtem anınla hatm olunan ve kâleb anınla kalb olunan. Ya'nî şey'in şekl-i aslîsi şekl-i âhara dönen nesnenin ismi olduğu gibi. Ve sonra anınla sâni'-i âlem hâssaten bilinen nesnede isti'mâlî gâlib oldu. Ve ol nesne cevâhir ve a'râzdan cem'-i mâ sivâullâh'dır. Zira anlar imkânları ecl için ve vâcibün li-zâtihi bir müessire iftikâr u ihtiyâcları için anın vücûduna delâlet ederler.

Ve vücûd üçdür. Biri vâcibdir ve ol vücûd-ı Bârî'dir celle zikrühû ve Teâlâ. Ve biri mümteni'dir ve ol vücûd-ı şerfk-i Bârî'dir. Ve biri mümkündür ve ol vücûd-ı mâ sivâullâh'dır. Vâcibü'l-vücûd oldur ki anın vücûdu kendi zâtının muktezâsıyla ola. Ya'nî zâtı vücûdunu iktizâ eyleye. [50b] Bu ta'rîf üzere vücûd-ı Hak zâtının gayrı olur. Ve mümteni'ü'l-vücûd oldur ki anın zâtı ademini iktizâ' eyleye. Ve farz-ı vücûdundan adem lâzım gele. Ve mümkünü'l-vücûd oldur ki anın vücûdu kendi zâtının muktezâsıyla olmaya. Ya'nî zâtı vücûdunu ve ademini iktizâ eylemeye. Bil ki vücûd ve adem ana nisbetle alâ hadd-i sivâ ola. Pes vücûd ve ademden her birinin âhar üzerine tercîhi bir müreccihe muhtâc olur. Ve mümkünin müreccihe illet-i ihtiyâcî felâsife indinde ve ehl-i kelâmın müteahhirleri indinde imkândır. Ve Beyzâvi bu kavli ihtiyâr etmişdir. Ve imkân sâbikan işaret olunduğu üzere vücûd ile ademin istivâsıdır. Ya'nî ehadühümâ mümkünine zarûrî değildir demektir. Ve ehl-i kelâmın mütekaddimleri indinde hudûsdür. Zira mümkünin müessire ihtiyâcî ademden vücûda hurûcu cihetindedir. Ve ol hudûsdür. Hâsıl-ı kelâm mümkün imkâniyyet cihetinden bir

⁶⁶⁵ “Varlığımızın delillerini ufuklarda ve kendi nefislerinde onlara göstereceğiz.” (Fussilet 41/53).

müreccihe muhtâcdır. Eğer ol müreccih vâcib olursa sebete el-müddeâ. Ve eğer mümkün olursa ol dahi imkânîyyet cihetinden bir müreccihe muhtâcdır. Eğer ol vâcib olursa fe-hüve'l-murâd. Ve eğer mümkün olursa ol dahi şundan hâlî değildir. Ya evvel mefrûz olan mümkündür veyahut gayrıdır. Eğer evvel mefrûz olan mümkün olursa devr lâzım gelir. Zira mümkün-i evvel mümkün-i sâniye ve mümkün-i sâni mümkün-i evvele mevkûf olur. Ve devrin ma'nâsı budur. Ve eğer evvel mefrûz olan mümkünin gayrı olursa ol dahi şundan [51a] hâlî değildir. Ya vâcibe müntehâ ola veyahut olmaya. Eğer vâcibe müntehâ olursa hasale'l-maksûd. Ve eğer mümkünât-ı gayr-i mütenâhiyyeye müncer olursa teselsül lâzım gelir. Ve devr ve teselsülün her biri bâtıldır. Pes müreccihin vâcibü'l-vücûd olması vâcibdir.

Bu mahalde beş latîfe vardır:

Latîfe-i Ūlâ [*Âlemîn ve Rabbi'l-Âlemîn* İbârelerinin İşâret Ettikleri]

“رَبِّ الْعَالَمِينَ” cem'-i mâ sivâullâh'a işâretidir. Ve “رَبِّ الْعَالَمِينَ” kavli cümle-i mâ sivâ vücûdunda anın îcâdına ve bekâsında anın ibkâsına ihtiyâcına işâretidir.

Latîfe-i Sâniye [*Rabbi'l-Âlemîn* Kavlindeki Uyarı]

“الْحَمْدُ لِلَّهِ خَالِقِ الْعَالَمِينَ” dedi. “الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ” demedi. Zira mümkünâtın hâl-i hudûslerinde muhdise iftikârlarında halk ittifâk etdiler. Lâkin hâl-i bekâlarında mübkîye iftikârlarında ihtilâf eylediler. Pes Hak Sübhâne ve Teâlâ “رَبِّ الْعَالَمِينَ” kavliyle cemî'-i mümkünât hâl-i hudûslerinde muhdise muhtâc oldukları gibi hâl-i bekâlarında dahi mübkîye muhtâc olduklarının üzerine tenbîh buyurdu.

Latîfe-i Sâlise [*Rabbi'l-Âlemîn*'in Allâh'ın Varlığına Delâlet Eden Delîle İşâreti]

Bizim vücûd-ı şey'e ilmimiz ya zarûrî ve bedîhîdir, veyahut nazarî ve kesbîdir. Vücûd-ı ilâhîye ilmimiz zarûrîdir demek câiz değildir. Zira bi'z-zarûre vücûd-ı Hakk'ı bi'z-zarûre bilmediğimiz ma'lûmumuzdur. Pes nazarîdir demek vâcibdir. Ve ilm-i nazarînin delîlsiz husûlü mümkün değildir. Ve vücûd-ı Bârî'ye delîl bu âlem-i mahsûsdur. Zira ol bir müdebbire ve mûcide ve mürebbîye ve mübkîye muhtâcdır. Tâ ki anı tedbîr ve îcâd ve terbiye ve ibkâ' eyleye. Pes Hak Sübhâne ve Teâlâ Hazretleri'nin “رَبِّ الْعَالَمِينَ” kavli kâdir ve hakîm olan ilâhın [51b] vücûduna dâl olan delîle işâretidir.

Latîfe-i Râbi‘a [Allâh’ın Zâtının Zamân ve Mekânden Yüce Olması]

Bu kelime-i muazzama Hak Teâlâ Hazretleri’nin zâtında mekân ve zamândan müteâlî olduğuna delâleti müştemildir. Zira lafz-ı âlemîn zikrolunduğu üzere cemî‘-i mâ sivâullâh’a mütenâvildir. Ve mekân ve zamân cümle-i mâ sivâullâh’dandır. Pes “رَبِّ الْعَالَمِينَ” kavli anın mekân ve zamânın mürebbî ve muslihi ve hâlık ve mûcidi olduğuna delîldir. Ve vücûd-ı hâlık vücûd-ı mahlûk üzerine sâbık olmak lâ-büddür.

Latîfe-i Hâmise [Allâh’ın Zâtının Hulûlden Berî Olması]

Bu kelime-i şerîfe zâtullâhın hulûlden münezzehe olduğuna delâlet eder. Zira “رَبِّ الْعَالَمِينَ” kavli cemî‘-i mâ sivânın hâlıkı olduğuna işâret eyler. Ve vücûd-ı hâlık vücûd-ı mahlûkun üzerine sâbıktır. Pes zâtı mahalden evvel mevcûd idi. Ve andan ganî idi. Ve vücûd-ı mahalden sonra ana ihtiyâcı mümteni‘ oldu.

Mebhas-ı Sâdis [Âyetin İ‘râbı]

Âyet-i mezkûrenin i‘râbı beyânındadır. “الْحَمْدُ”, lafzen merfû‘ mübtedâdır. Ve âmili ulemâ-i Basra indinde bi’l-ittifâk ma‘nâ-yı ibtidâdır. Ve ol ismin isnâd ecl için ma‘nâda müessire avâmil-i lafziyyeden tecerrüdüdür. Ve ma‘nâda müessire kaydı “بحسبك درهم” misâlinde ihtirâzdır. Ulemâ-i Basra indinde dedik zira ulemâ-i Kûfe indinde mübtedânın râfî‘i haber ve haberin râfî‘i mübtedâdır. Zira anlardan her biri âharı iktizâ eyler. Ol cihetden her biri sâhibinde amel eder. Ve anlardan her biri âmil ve ma‘mûl olur. Lâkin i‘tibâr-ı vâhid ile değil, bil ki i‘tibâreyn-i muhtelifeyn [52a] ile. Zira mübtedânın haberde âmil olması müsnedün ileyh olduğu i‘tibâr iledir. Ve haberin mübtedâda âmil olması müsned olduğu i‘tibâr iledir. “لِلَّهِ”, zarf-ı müstekar i‘râbdan mahallen merfû‘ haberidir. Takdîri “الحمد ثابت لله” demektir. Seyyid Şerîf *Havâşî-i Keşşâf* da buyurur ki mutlak câr ve’l-mecrûr zarf tesmiye olundu. Zira mecrûrâtın çoğu zurûf-ı zamâniyye veyahut mekâniyyedirler. Pes ehassın ismi eam üzerine itlâk olundu. Ve ba‘zılar dediler ana muktezâ-yı istikrâr ârız olduğu için bu isimle tesmiye olundu. Pes takdîr-i kelâm “الحمد مستقر لله”. Ve her nesne kim anda bir şey’i istikrâr eyleye ol zarfdır. İntehâ.

Ba‘zılar dediler ki müteallak-ı zarfı sâbit takdîr eden kâfir olur. Zira hamd-ı ibâd hâdisidir. Ve hâdisin zât-ı Hak’la kıyâmı muhâldir. Pes hamd ana sâbitdir diyen

kimesne anı mahallen havâdis kıldı. Bu kavlı merdûddur. Zira hamdin ana sübûtundan anın anınla kâim olması lâzım gelmez. Meselen dârın Zeyd'e sübûtu, dârın zât-ı Zeyd ile kıyâmını iktizâ eylemez. Bil ki anın dâra ihtisâsını ve gayrın anda ana adem-i müşâreketini iktizâ eyler. Ve'l-hâsıl hamdin ana teallukundan anın anınla kıyâmı lâzım gelmez. Nitekim ilmin ma'lûmâta teallukundan anın anlar ile kıyâmı lâzım gelmez. Ve ba'z-ı fuzalâ dediler ki hamd binâ'-i mechûl masdarıdır. Pes ana sâbit olan mahmûdiyyettir. Ve ba'zılar dediler ki lâm bunda ta'lîl içündür. Ve ma'nâsı “ الحمد ثابت ” لاجل الله [52b] demektir. Ve âmil-i haberde ulemâ-i Basra ihtilâf etdiler. Ba'zılar dediler ki ma'nâ-yı ibtidâdır fakat. Zemahşerî bu kavli ihtiyâr etdi. Ve İbn Hâcib ana tâbi' oldu. Ve ba'zılar dediler ki ibtidâ ile mübtedâdır fakat. İbn Mâlik bu kavli ihtiyâr etdi. Ve ba'zılar dediler ki ibtidâ ile mübtedâdır mean.

Ma'lûm ola kim haber zarf vâki' olsa ya hakîkaten “ زيد خلفك ” gibi veya hükmen “ عمرو في الدار ” gibi bir mukaddere müteallık olur. Ve ol mukadder, ism-i fâildir inde'l-ba'z. Pes ma'nâsı “ زيد حاصل خلفك ” ve “ عمرو مستقر في الدار ” demektir. Ve fi'lidir inde'l-ekser. Pes takdîri “ زيد حصل خلفك ” ve “ عمرو مستقر في الدار ” demektir. Takdîr-i fi'li eksere nisbet İbn Hâcib'in muhtârıdır. Ve İbn Mâlik indinde iki vech beraberdur. Nitekim *Elfiyye*'sinde buyurur “ وأخبروا بظرف أو بحرف جر - ناوين معنى كائن أو استقر ”. Mevlânâ Sa'düddîn *Mutavvel*'de iki kavli fi'l etdikden sonra buyurur ki “ على ان الايصال هو ان المفهوم من قولنا زيد في ” الدار ثابت فيها او مستقر لا ثبت او استقر ”. İntehâ. Ve iki kavlı üzerine zamîr âmiliyle hazf olunmaz. Bil ki anın hazfinden sonra zarfa intikâl eyler ve anda müstekar olur. Ve ol eelden ya'nî zamîr âmiliyle hazf olunmayıp zarfa intikâl edip anda müstekar olduğu eelden ana zarf-ı müstekar denir. Zira ma'nâsı “ مستقر فيه ضمير عامله ” demektir. Pes câr tahfîfen hazf olundu ve zamîr-i mecrûr merfû'a müntakil olup sıfatda müstetir oldu.

Ma'lûm ola [53a] kim haber mevki'inde zarf vâki' olsa gerek ol zarf hakîkî olsun “ زيد امامك ” gibi ve gerek zarf hükmi olsun “ عمرو في الدار ” gibi haberde nühâtdan üç kavli vârid oldu:

Kavl-i evvel oldur ki haber zarfın âmilidir fakat. Ya'nî zarfın delâleti için hazf-i vücûb ile mahzûf olan fi'l-i âmdir. Nahvü “زيد مستقر امامك” ve “عمرو مستقر في الدار”. Veyahut şibih fi'l-i âmdir. Nahvü “زيد مستقر امامك” ve “عمرو مستقر في الدار”. Pes haber misâl-i evvel ve sâni'de “استقر”dır. Ve misâl-i sâlis ve râbi'de “مستقر”dur. Ve “امامك” lafzen ve “في الدار” mahallen mansûb anlardan her birine zarf vâki' olmuşlardır. Ve zarf bu kavli üzere haber itlâk olunduğu ism-i müteallakı feth-i lâm ile müteallık kesr-i lâm ile itlâk kabîlindedir. Pes mecâz-i mürsel olur. Ve ulemâ-i Arab'dan çoğu bu kavli ihtiyâr etmişlerdir.

Kavl-i sâni' oldur ki zarfdır fakat. Zira âmili hazf-i vücûb ile hazf olundu. Ve zarf anın makâmına kâim olup anın hükmünü ahz eyledi. Ve zamîrin anda istitârıyla bu kavli te'yîd olundu. Zira zamîr müstetir olmaz illâ âmilinde müstetir olur. Ve Mevlânâ Sa'düddîn bu kavli ihtiyâr etdi. Ve ba'z-ı muhakkikîn ana tâbi' oldu.

Kavl-i sâlis oldur ki haber âmil-i mahzûf ile zarfdır mean. Seyyid Şerîf bu kavli ihtiyâr etdi. Ve *Ta'âlîl*'inde buyurdu ki maksûd şey'in zarfda vücûduyla ihbârdır. Pes haber olan fi'l ile zarf olur. Lâkin ba'z-ı haber hazf-i lâzım ile [53b] hazf olundu. Ve ba'z-ı âhar anın makâmına ikâmet olunup anın ismiyle tesmiye olundu. İntehâ. Bu dahi ma'lûm ola kim her-bâr ki zarf gerek hakîkî olsun ve gerek hükmî olsun haber ve sıfat ve hâl ve sıla vâki' ola bir mahzûf-ı mensî-i âmma müteallık olur. Ve müstekar tesmiye olunur. Ve ol mahzûf bir kavilde fi'ldir. Ve bir kavilde ism-i fâildir illâ sılada. Zira anda bi'l-ittifâk fi'ldir. Zira sılanın cümle olması vâcibdir. Ve ism-i fâil fâiliyle müfreddir. Ve her-bâr ki bu dört mevzi'in gayrında vâki' ola mezkûre müteallık olur. Ve lağv tesmiye olunur. Gerek zâlîke'l-mezkûr ef'âl-i âmmeden olsun “زيد مستقر في الدار” gibi ve gerek ef'âl-i hâssadan olsun “عمرو جلس في البيت” gibi.

Ve takrîr-i mezkûrden ma'lûm oldu ki zarf-ı lağvde mu'teber olan âmilinin mezkûr olmasıdır. Ve anda umûm ve husûsdan bir nesne mu'teber değildir. Ve zarf-ı müstekarda mu'teber olan iki emrin vücûdlarıdır. Biri âmilinin mahzûf olmasıdır. Ve biri ol mahzûfun ef'âl-i âmmeden olmasıdır. Zira zarf mutlak-ı mahzûfa delâlet eder husûs-ı mahzûfa delâlet eylemez. Bil ki ana zarfdan gayrı bir karîneden lâ-büddür. Pes eğer zarfdan gayrı husûs-ı mahzûfa bir karîne bulunursa zarf ol karînenin vücûdu indinde fi'l-i hâssa tealluk eder. Ve müstekar olmadan çıkıp lağv olur. Ve inde'l-

cumhûr meşhûr olan budur. [54a] Ve Seyyid Şerîf buyurur ki bi-hasebi'l-makâm ve'l-karîne takdîr-i fi'l-i hâs zarfı müstekar olmadan ihrâc eylemez. Zira ol fi'l-i hâssın dahi ma'nâsı zarfda müstekar oldu. Ve tevcîh-i i'râb için fi'l-i âmmın takdîri câizdir. Vaktâ kim takdîr ef'âl-i âmma muttarid oldu nühât anı i'tibâr eylediler. Ve müstekarrı âmili mahzûf ve âmm-ı zarf ile tesmiye etdiler. İntehâ.

Fâide [Hamdenillâh'ın Elhamdülillâh'a Udûlü]

“الْحَمْدُ لِلَّهِ” aslida “حَمْدًا لِلَّهِ” idi. Hamdin devâm sebâtına delâlet için nasbdan ref'e udûl olundu. Zira nasb takdîr-i fi'li müstelzimdir. Ve fi'l bi-hasebi'l-vaz' teceddüd ve hudûse delâlet eder. Ve ref' devâm ve sebâta delâlet eyler. Ol eclden ya'nî ref' devâm ve sebâta delâlet eylediği eclden Hak Sübhâne ve Teâlâ Hazretleri'nin “قَالُوا سَلَامًا قَالَ”⁶⁶⁶ kavlinde İbrâhîm aleyhisselâmın melâikeye tahiyyatı melâikenin ana tahiyyatlarından ahsendir dediler. Zira selâmın nasbı teceddüd ve hudûse delâlet eder. Ve ref'i devâm ve sebâta delâlet eyler. Pes devâm ve sebâta delâlet eyleyen teceddüd ve hudûse delâlet eyleyenden ahsen olur.

“رَبِّ الْعَالَمِينَ”, Rab lafzen mecrûr lafza-i celâleye sıfat-ı ûlâdır. Zira masdarın ma'mûlüne izâfeti ma'neviyyedir. Ta'rîfi müfidedir. Ve kezâlik sıfat-ı müşebbehinin gayr-ı ma'mûlüne ya'nî fâiline izâfeti ma'neviyyedir. Ta'rîfi müfidedir. Ve lafziyye olan fâiline izâfetidir. “حسن الوجه” gibi. Ve nasb ile kırâat olundu. Ve nâsıbı [54b] mukadder “أعني” fi'lidir. “نصب على المدح” kavillerinden murâdları budur. Ve câizdir ki nâsıbı cümle-i sâbıkanın medlûlü ola. Güyâ ki “نحمد الله رب العالمين” dendi. Ve câiz değildir ki nâsıbı mezkûr “الحمد” ola. Zira ol âmil ile ma'mûl beynini haber ile faslı müstelzimdir. Ve mea zâlik muarref bi'l-lâm olan masdarın ameli zaîfdir. “الْعَالَمِينَ”, lafzen mecrûr Rabb'in muzâfun ileyhidir. Ve alâmet yâ'dır asâleten veya niyâbeten.

“الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ”, “الرَّحْمَنِ” lafzen mecrûr lafza-i celâleye sıfat-ı sâniyedir. Ve andan bedel olmak dahi câizdir. Nitekim sâbıkan ana işâret olunmuşdur. “الرَّحِيمِ” lafzen mecrûr lafza-i celâleye sıfat-ı sâlisidir. Ve Besmele sûre-i Fâtiha'dan cüz' değildir bil ki âyet-i müstakilledir teberrük ecl için ve süver beynini fasl için nâzil olmuşdur diyen

⁶⁶⁶ “Selam sana' dediler. O, 'Size de selam' dedi.” (Hûd 11/69).

kimesnenin kavli üzere Rahmân ve Rahîm'in bu mahalde zikirlerinden tekrâr lâzım gelmez. Ve cüz diyen kimesnenin kavli üzere tekrâr lâzım gelir. Ve anın hikmetinden suâle muhtâc olur. Cevâb oldur ki tekrâr lâ-li-fâidetin olursa kabîhdir. Ve li-âidetin olursa hasendir. Ve bunda li-fâidetindir. Ve ol Hak Teâlâ Hazretleri'nin hamde istihkākını ta'lîldir. Ya'nî hamde istihkākına illet cemî'-i niâmın eğer zâhiredir ve eğer bâtine ve eğer celîledir ve eğer hakîre ve eğer 'âciledir ve eğer âcile mün'imi olduğudur. Ve bu ta'lîl Besmele'de zikirlerinden müstefâd olmaz. Bil ki istihkāk-ı [55a] hamde hükmün evsâf-ı erba'anın ki rubûbiyyet ve rahmâniyyet ve rahîmiyyet ve yevm-i cezâyâ mâlikiyyet üzerlerine terettübünden müstefâd olur. Zira hükmün vasf üzerine terettübü anın ol hükme illiyyetini müş'irdir. Terettübden ve illetden murâd ne olduğu inşâallâhü Teâlâ “مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ” kavlinin tefsîrinde zikrolunur. Ve ba'zılar dediler ki Rahmân ve Rahîm'in mean zikirlerinde ve gadab bir kerre zikrolunup ve anlar mükerrer zikrolunmalarında nükte rahmetin gadaba galebesine işâretidir.

MÂLİKİ YEVMİ'D-DÎN

Bunda dört mebhas vardır:

Mebhas-ı Evvel [*Mâlik* Lafzındaki Kırâat ve *Mâlik* ile *Melik* Farkı]

Lafz-ı “مَالِكِ”de olan kırâatin ve “مَالِكِ” ile “مَلِكِ” beyninde olan farkın beyânındadır. Âsım ve Kisâi ve Ya'kûb “مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ” kırâat eylediler. Ve bâkî-i kurrâ “مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ” etdiler. Beyzâvî sâhib-i *Keşşâf*'a tâbi' olup dedi ki muhtâr olan bu kırâatdir. Zira Haremeyn'in kırâatidir. Ve Hak Teâlâ Hazretleri'nin “لَمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ”⁶⁶⁷ kavline muvâfıkdır. Ve anda ta'zîm vardır. İntehâ. Ve ba'zılar dediler ki muhtâr olan mâlik kırâatidir. Zira kesret-i hurûf sebebiyle anın sevâbı ziyâdedir. Ve ba'zılar dediler ki kitâbullâh ile kemâl-i edeb bundan imsâk iktizâ eder. İntehâ. Ve Beyzâvî'nin “وهو المختار” kavli hilâf-ı evlâdır. Zira “مَلِكِ” kırâatini muhtâr ile vasf “مَالِكِ” kırâatinin gayr-ı muhtâr olduğunu îhâm eyler. Ve bu îhâm bâtıldır. Zira “مَلِكِ” kırâati mütevâtire olduğu [55b] gibi “مَالِكِ” kırâati dahi mütevâtiredir. Pes birinin âharı üzerine tercîhi câiz değildir. Allâme Ebû Şâme, Ebû Ca'fer Nehhâs'a tâbi' olup der ki “مَالِكِ” ve “مَلِكِ”

⁶⁶⁷ “Bugün hükümler kimindir?” (el-Mü'mîn 40/16).

kırâatân sâbitân iken ve Hak Sübhâne ve Teâlâ anlar ile muttasıf olmuşken anlardan birini âharı üzerine tercîh mahmûd değildir. Ve Ebû Ca‘fer Nehhâs anın hürmetiyle tasrîh etmiştir.

Ve Beyzâvî “مَالِك” ile “مَلِك” beynini farkda der ki “مَالِك”, “مَلِك”den me’hûzdur mîmim kesriyle. Ve ol a’yân-ı memlûkede dilediği gibi mutasarrıf olandır. Ve “مَلِك” “مَلِك”den me’hûzdur mîmin zammıyla. Ve ol me’mûrînde emr ve nehy ile mutasarrıf olandır. Hâsılı “مَالِك” a’yân-ı memlûkede irâde eylediği gibi mutasarrıf olandır fakat. Ve “مَلِك” me’mûrînde emr ve nehy ile mutasarrıf olandır mutlakan gerek “مَالِك” olsun ve gerek “مَمْلُوك”. Pes “مَلِك”, “مَالِك”den eam olur. Ve bu tefâvüt isti‘mâl hasebiyledir lügat hasebiyle değildir. Zira lügatde mâ-beynlerinde fark yoktur. Nitekim ol *Sihâh*’dan ve *Kâmûs*’dan zâhirdir.

Ve “مَلِك يَوْمَ الدِّينِ” kırâat olundu sükûn-ı lâm ile. Ve ol vasfdır. Aslı “مَلِك”dir lâmin kesriyle. Ve teskîn olundu tahfîf için. Veyahut masdardır. Mübâlağa ecliçün anınla vasf olunmuşdur. Ve “مَلِك” kırâat olundu lafz-ı fi‘l ile. Sâhib-i *Keşşâf* bu kırâati İmâm Ebû Hanîfe’ye nisbet eyledi. [56a] Ve Kādî bu kırâati Ebû Hanîfe’den nakl üzerine iktisârda ana tâbi‘ oldu. Zira İbn Atıyye nakl etdiği üzere ol İmâm Alî’nin ve Hasan-ı Basrî’nin ve Yahya b. Ma‘mer’in kırâatleridir. Ebû Hayyân der ki bu kırâat üzere ol cümle-i haberiyyedir i‘râbdan mahalli yoktur. Ve “مَالِكًا” kırâat olundu nasb ile. Ve nâsıbı mukadder “أعنى” ev “أمدح”dür. Veyahut hâliyyet üzerine mansûbdur. Ve “مَالِك يَوْمَ الدِّينِ” kırâat olundu ref‘ ile ve tenvîn ile. Ve “مَالِك يَوْمَ الدِّينِ” kırâat olundu ref‘ ile izâfetle. Ve bu iki kırâat üzere mübtedâ-i mahzûfa haber olur. Ve “مَلِك يَوْمَ الدِّينِ” kırâat olundu ref‘ ile izâfetle. Ve “مَلِك يَوْمَ الدِّينِ” kırâat olundu nasb ile ve izâfetle. Ref‘ mübtedâ-i mahzûfa haber olmak üzeredir. Ve nasb medh üzeredir.

Mebhas-ı Sâni [Yevm Kelimesinin Örfi ve Şer‘î Ma‘nâsı]

“يَوْم”in örfen ve şer‘an ma‘nâsı beyânındadır. Yevm örfde şemsin tulû‘uyla gurûbu mâ beyninde vâki‘ olan zamândan ibâretidir. Ve şer‘de fecr-i sâniiden gurûb-ı

şems mâ beyninde vâki‘ olan zamândan ibâretidir. Fukahâ radiyallâhu Teâlâ anhum ve şekera sa‘yehum dediler ki yevm kâh olur zikrolunur ve andan mutlak vakit murâd olunur. Pes leyle ve nehâra mütenâvil olur. Ve kâh olur zikrolunur ve andan murâd beyâz-ı nehâr olur. Pes leyle mütenâvil olmaz. Öyle olacak eğer fi‘l-i gayr-ı mümtedde mukârin olursa mutlak vakte haml olunur. Hatta zevc zevcesine “يوم أتزوجك أنت طالق” [56b] dese ve anı gece ile evlense boş olur. Zira talâk fi‘l-i gayr-ı mümtedir. Zira andan murâd îkâ‘-i talâktır. Pes yevm leyl ve nehâra mütenâvil olur. Ve eğer fi‘l-i mümtedde mukârin olursa beyâz-ı nehâra haml olunur. Hatta zevc zevcesine “أنت طالق” “إذا صمت يوما” dese sâime olduğu günün güneşi tulûndukda boş olur. Zira savm fi‘l-i mümtedir. Pes leyle mütenâvil olmaz.

Ve fi‘l-i mümtedden murâd oldur ki anın nehârı istîfâbı mümkün ola “ليس” gibi ve “ركوب” gibi. Zira “ليست يوما” ve “ركبت يوما” demek sahîhdir. Ve gayr-ı mümtedden murâd oldur ki anın nehârı istîfâbı mümkün olmaya “دخول” gibi ve “خروج” gibi. Zira “خرجت يوما” ve “دخلت يوما” demek sahîh değildir. Hâsılı imtidâddan murâd nehârı istîfâb eyleyen imtidâddır. Mutlak istîfâb değildir. Zira tekellümü gayr-ı mümtedd kabîlinden kıldılar. Ve şek yokdur ki tekellüm zamân-ı tavîl-i mümtedd olur. Bir haysiyyetle mümtedd olur ki nehârı istîfâb eyleye. Mevlânâ Sadrüşşerî‘a der ki habt ve ıztırâb vâki‘ oldu şunda ki imtidâdda ve adem-i imtidâdda mu‘teber olan yevmin müteallıkı olan fi‘l midir? Veyahut yevmin muzâfun ileyhi olan fi‘l midir? Sâhib-i *Hidâye*’nin bâb-ı îkâ‘-i talâkda kelâmı delâlet eder ki mu‘teber olan yevmin müteallıkı olan fi‘l ola. Ve eymânda kelâmı delâlet eder ki mu‘teber olan yevmin muzâfun ileyhi olan fi‘l ola. Pes bunu bildin ise bil ki anlardan her biri gayr-ı mümtedd [57a] olursa “أنت طالق يوم يقدم زيد” gibi. Yevmden mutlak vakit murâd olunur. Pes leyle mütenâvil olur. Ve eğer anlardan her biri mümtedd olursa “أمرك بيدك يوم أسكن هذه الدار” gibi. Yevmden beyâz-ı nehâr murâd olunur. Pes leyle mütenâvil olmaz. Ve eğer yevmin müteallıkı olan fi‘l-i gayr-ı mümtedd olup ve muzâfun ileyhi olan fi‘l-i mümtedd olursa “أنت طالق يوم أسكن هذه الدار” gibi. Veyahut emr bir aks olursa “أمرك بيدك يوم يقدم زيد” gibi. Vâcib olan oldur ki yevmden bu iki sûretde beyâz-ı nehâr murâd oluna. Cânib-i hakîkati tercîh ecliçün. İntehâ.

Mebhas-ı Sâlis [*Dîn* Kelimesinin Ma'nâsı]

Dîn'in ma'nâsı beyânındadır. Dîn, "جزاء" ma'nâsındadır. Gerek hayr olsun ve gerek şer. Pes yevmü'd-dîn "يوم الجزاء" demektir. Ve "كما تدين تدان" kavilleri bundandır. Ey "كما تُجَازِي تُجَازَى" bu meşhûr meseldir. Tîbî *Havâşî-i Keşşâf*'da der ki kıyâmet gününün esâmînden yevm-i cezâyı ihtisâsında iki fâide vardır. Biri mürâ'ât-ı fâsıladır. Ve biri elfâzda matlûb olan umûmdur. Zira cezâ cemî'-i ahvâl-i kıyâmete müştamil olur. İbtidâ-ı nüşûrden dâim sermede dek. İntehâ.

Ve ba'zılar dediler ki dîn, şerîat ma'nâsındadır. Ve bu kavil üzerine bir muzâf takdîrinden lâ-büddür. Takdîri "جزاء قبول الدين وترك قبوله" demektir. Ve ba'zılar dediler ki tâat ma'nâsındadır. Ve ma'nâsı "يوم جزاء الدين" demektir. Ve yevmi ana mâlikiyyeti veyahut milkiyyeti izâfete tahsîs şunun [57b] birle kim Hak Teâlâ her şey'in mâlikidir. Ve anıñün mülk sâbitdir mutlakan. Ya yevm-i dîni ta'zîm içündür. Veyahut nüfûz-ı emr ile Hak Teâlâ Hazretleri'nin ol günde teferrüdü içündür. Zira ol günde anın mülkden gayrı her mülk zâil olur.

Mebhas-ı Râbi' [*Âyetin İ'râbı*]

Âyet-i kerîmenin i'râbı beyânındadır. "مالك" veyahut "ملك" lafzen mecrûr, lafza-i celâleye sıfat-ı râbi'adır. Zira izâfeti ma'neviyyedir. Zira ism-i fâilin izâfeti ol zamânda lafziyye olur ki ma'mûlüne muzâf ola. Ve ol zamânda ma'mûlüne muzâf olur ki hâl veyahut istikbâl ma'nâsına ola. Zira amelin ma'nâsı bu iki zamânın biri olmakla meşrûtdur. "زيد ضاربٌ عمرا الآن او غدا" gibi. Pes bu sûretde dâribin Amr'a izâfeti lafziyye olur. Ve ma'nâda ta'rîfi müfide olmaz. Bil ki ancak lafzda tahfîfi müfide olur. Pes ma'rifeye sıfat vâki' olması sahîh olmaz. Ve hâl vâki' olması sahîh olur. Ve eğer mâzî ma'nâsına olursa. Veyahut istimrâr ma'nâsına olursa amel eylemez. Ve mâ ba'dına muzâf isti'mâl olunur. Pes "زيد ضاربٌ عمرو امس وبكر مالكٌ عبيده" denir, izâfete. Ve izâfeti ma'neviyye ve ta'rîfi müfide olur. Pes ma'rifeye sıfat vâki' olması sahîh olur. Ve hâl vâki' olması sahîh olmaz. Ve mâlik bunda mâzî ma'nâsındadır. Zira çok olur ki müstakbel vukû'u mütehakkik olduğu cihetden mâzî menzilesinde tenzîl olunur. [58a]

Ve Hak Teâlâ Hazretleri'nin "وَنَادَى أَصْحَابُ الْجَنَّةِ"⁶⁶⁸ kavli bundandır. Zira nidâları kıyâmet günü olur. Veyahut istimrâr ma'nâsıdır. Beyzâvî bu iki veche işâret edip der ki "أضاف اسم الفاعل إلى الظرف إجراء له مجرى المفعول به على الاتساع كقولهم يَا سَارِقَ اللَّيْلَةِ أَهْلَ الدَّارِ ومعناه ملك الأمور يوم الدين على طريقة وَنَادَى أَصْحَابُ الْجَنَّةِ أوله الملك في هذا اليوم على وجه الاستمرار لتكون الإضافة حقيقية معدة لوقوعه صفة للمعرفة". İntehâ.

Ya'nî ism-i fâili zarfa izâfet eyledi, ol mef'ûlün bih mecrâsına icrâ olunduğu hâlde ittisâ' ve tecevvüz tarîkı üzere. Ya'nî zarfda takdîr-i fî terk olundu ve mef'ûlün fîh, mef'ûlün bih hükmünde kılındı mecâzen. Ve ism-i fâil ana muzâf oldu. Misâli Arab'ın "سارق الليلة أهل الدار" kavilleri gibidir. Leyl, mesrûk kılındı. Hâlbuki ol mesrûkun fihâdır. Ve ehle'd-dâr, mansûbdur sârik ile. Zira ol harf-i nidâyâ i'timâd etmiştir. Misâli senin "يا طالعا حبالا" kavlin gibidir. Ve zarf eğerçe mef'ûlün bih mecrâsına icrâ olundu. Lâkin ma'nâ yine zarfiyyet üzerinedir. Ve mef'ûlün bih mahzûfdur. Ma'nâsı "ملك الأمور يوم الدين" demektir. Müstakbel vukû'u mütehakkik olduğu cihetden mâzî menzilesinde tenzîl olundu. "وَنَادَى أَصْحَابُ الْجَنَّةِ"⁶⁶⁹ kavlinde [58b] olduğu gibi. Veyahut ma'nâsı anın için mülk sâbitdir bu günde alâ vechi'l-istimrâr demektir. Mâzî ma'nâsıdır veyahut istimrâr ma'nâsına dedik tâ ki izâfeti hakîkiyye olup ma'rifeye sıfat vâki' olmasını müheyyi' ola. Pes mâlikin yevme izâfeti ma'neviyyedir. Anın için e'raf-i meârife sıfat vâki' olması câiz olmuştur. Ve kezâlik melikin yevme izâfeti ma'neviyyedir. Ta'rîfi müfidedir. Zira sıfat-ı müşebbehenin izâfeti ol zamânda lafziyye olur ki fâiline muzâf ola "حسن الوجه" gibi. Ve eğer fâilinin gayrına muzâf olursa izâfeti ma'neviyye olur. Ve bunda fâilinin gayrına muzâf olmuştur. Ve yevmin dîne izâfeti ednâ-i mülâbese içündür. Nitekim sâir zurûf-ı zamâniyye kendilerinde vâki'a olan havâdise bu ma'nâ için izâfet olunmuşlardır. "يوم الأحزاب" ve "عام الفتح" gibi.

Ve zâtının üzerine âlemlerin mûcidi ve anların rabbisi ve cemî'-i niam-ı zâhir ve bâtine ve 'âcile ve âcile ile üzerlerine in'âm edici ve yevm-i sevâb ve ikâbda ve umûrlarına mâlik olucu sıfâtlarını icrâ eylediği hamde hakîk olan ol olup ana andan

⁶⁶⁸ "Cennetlikler, seslenirler." (el-A'râf 7/44).

⁶⁶⁹ "Cennetlikler, seslenirler." (el-A'râf 7/44).

ehak bir kimesne olmadığına bil ki ale'l-hakīka hamde andan gayrı müstehak olmadığına delâlet içündür. Zira hükmün vasf üzerine terettübü anın zâlike'l-hükme illet olduğunu [59a] iş'âr eder. Ve hükmden bu mahalde murâd Hak Teâlâ Hazretleri'nin hamde istihkākıyla hükmüdür. Ve vasfdan murâd âlemlere Rab olmasıdır ilâ âhiri mâ zükira. Ve terettübden murâd terettüb-i ma'nevîdir terettüb-i lafzî değildir. Zira hüküm âyetde ve emsâlinde vasfin üzerine mütekaddimdir lafzen. Ve eğer anın üzerine müterettib olduysa da ma'nen. Ve hükme illiyetinden murâd anı ta'rîfdir. Zira illet ehl-i Hak indinde hükmî muarrif ma'nâsınadır müessir ma'nâsına değildir. Pes hâsıl-ı ma'nâ burada böyle olur. Evsâf-ı mezkûre-i icrâ ol evsâfın Hak Teâlâ Hazretleri'nin hamde istihkākını muarrif olduklarını iş'âr eder. Ve tarîk-ı mefhûmdan iş'âr içündür şol ma'nâyâ ki ol sıfât ile olmayan, hamd olunmağa ehl olmaz. Kanda kaldı ki ibâdet olunmağa ehl ola. Tâ ki mâ ba'dına ki "إِيَّاكَ نَعْبُدُ"dür delîl ola. Pes vasf-ı evvel hamdi mûcib olan nesneyi beyân içündür ki ol îcâda terbiyedir. Ve vasf-ı sâni ve sâlis Hak Teâlâ Hazretleri'nin îcâd ve terbiyetle mütefazzıl ve anda muhtâr olduğuna delâlet içündür. Ve vasf-ı râbi' hamdin Hak Teâlâ Hazretleri'ne ihtisâsını tahkik içündür. Şol ma'nâyâ ki hamde andan gayrısı müstehak olmaz. Zira ol anda bi vechin mine'l-vücûh şirke kabûl eylemez. Ve hâmidîne va'di ve muarrizîne va'idi tazammun içündür. [59b] Zira hâmidler sevâb ile cezâyâ müstehak olanlara dâhillerdir. Ve vâcib-i hamd ile kıyâmdan muarrızlar ikâb ile cezâyâ müstehak olanlara dâhillerdir.

İYYÂKE NE'BÜDÜ VE İYYÂKE NESTE'İN

Vaktâ kim hakîk bi'l-hamd zikrolundu ve sıfât-ı izâm ile vasf olundu. Encileyin sıfât-ı izâm ki anlar ile hakîk bi'l-hamd sâir zevâtdan kemâl-i temeyyüz ile mütemeyyiz oldu. Ve ilm ma'lûm-ı muayyene tealluk eyledi. "إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ" kavliyle hitâb olundu. Ve bunda üç mebhas vardır:

Mebhas-ı Evvel [Nahiv Âlimlerinin İyyâke Lafzındaki İhtilâfı]

İyyâke lafzında nühâtın ihtilâfları beyânındadır. Ma'lûm ola kim muhtâr olan oldur ki iyyâ zamîr-i mansûb-ı munfasıldır. Ve ana mülhak olan yâ ve kâf ve hâ hurûfdur. Tekellüm ve hitâb ve gaybeti beyân için ziyâde olunmuşlardır. İ'râbdan mahalleri yokdur. Ve bu Sîbeveyhi mezhebidir.

Ve istiskâl olundu şuna kim zamîr oldur ki mütekellime veyahut muhâtaba veyahut gâibe delâlet eyleye. Ve iyyâ yalnız bunların birine delâlet eylemez. Pes nice

zamîr olur? Cevâbında dendi ki meânî-i selâse beyninde müşterek vaz‘ olundu. Ve temyîze ihtiyâc vaktinde âhirine ma‘nâ-yı murâda dâl hurûf ziyâde olundu.

Ve ba‘z-ı Basriyyîn ve Kûfiyyînden bir cemâat dediler ki iyyâ kelimesinin âhirine ziyâde olunan kelimât zamâirdir. Ve iyyâ imâddır ya‘nî zâidedir. Zira vaktâ kim [60a] anlar âlemlerinden munfasıl oldular. Anlar ile yalnız nutk müteazzir oldu. Pes iyyâ kelimesini anlara zammetsdiler tâ ki anınla müstakil olalar. Ve Ebu Hayyân bu kavli ihtiyâr etdi.

Ve Halîl ve nühâtdan bir cemâat zâhib oldular ki iyyâ kelimesi zamîrdir. Ve ana lâhik olanlar dahi zamîrlerdir. Ve i‘râbdan mahallen mecrûrlardır. Ve iyyâ kelimesine muzâfun ileyhâ vâki‘ olmuşlardır. Ve İbn Mâlik bu kavli ihtiyâr etdi.

Ve Zeccâc zâhib oldu ki iyyâ ism-i zâhirdir zamîr değildir. Ve ana lâhik olan ya ve kâf ve hâ zamîrlerdir. Ve iyyâ kelimesine muzâfun ileyhâ vâki‘ oldukları cihetden i‘râbdan mahallen mecrûrlardır.

Ve ba‘zılar dediler ki zamîr mecmû‘dur.

Mebhas-ı Sâni [İbâdetin Ma‘nâsı, Dereceleri ve Fazîleti]

İbâdetin ma‘nâsı ve derecâtı ve fazlı beyânındadır. Beyzâvî der ki ibâdet gâyet-i hudû‘ ve tezellülün aksâsıdır. Ol eelden isti‘mâl olunmaz illâ Hak Teâlâ Hazretleri’ne hudû‘da isti‘mâl olunur. İntehâ. Bu sebepten ibâdet vahdâniyyet üzerine delîl oldu. Zira eğer ilâh-ı âhar olaydı ana aksâ gâyete’l-hudû‘ husûlü mümkün olmazdı. Zira eğer mütesâvî olursa ehadühümâyâ aksâ gâyete’l-hudû‘ mümkün olmaz. Ve eğer ehadühümâ ekall olursa ana aksâ gâyete’l-hudû‘ mümkün olmaz.

Fahrüddîn er-Râzi Hazretleri buyurur ki ehl-i tahkîk dediler ki ibâdetin üç derecesi vardır. Derece-i ûlâ oldur ki Hak Teâlâ Hazretleri’ne ibâdet tama‘-ı sevâb ve havf-ı ikâb için ola. Bu derecenin ismi ibâdetdir. Ve bu derece-i sâkıtadır [60b] ciddin. Zira ma‘bûd olan hakîkatde ol sevâb olur. Ve Hak Teâlâ Hazretleri ol matlûbun husûlüne vesîle olur. Ve derece-i sâniye oldur ki Hak Teâlâ Hazretleri’ne ibâdet anın ibâdetiyle ve kabûl tekâlîfiyle ve ana intisâb ile teşerrûf için ola. Bu derece evvelki dereceden a‘lâ ve eşrefdir. Lâkin bu derece dahi hâlise değildir. Zira maksûd bi’z-zât Hak Teâlâ Hazretleri’nin gayrıdır. Ve bu derecenin ismi ubûdiyyettir. Ve derece-i sâlise oldur ki ilâh hâlık ve ol anın abd mahlûku olduğu cihetden ibâdet eyleye. Ve ulûhiyyet heybet ve izzet ve ubûdiyyet hudû‘ zillet îcâb eder. Erfa‘-i

makâmât ve eşref-i derecât budur. Ve bu derecenin ismi ubûdetdir. Hak Sübhâne ve Teâlâ Hazret-i Resûlullâh'a sallallâhu aleyhi ve sellem hitâb buyurdu ki “وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّىٰ”⁶⁷⁰ Ya'nî habîbim Rabb'ine ibâdet eyle sana yakîn ya'nî mevt gelinceye dek hâsılı ölünceye dek ibâdet-i rabbine muvâzabet eyle. Pes bu ma'nâ emr-i ibâdetin gâyet-i celâletine edell-i delîldir. Ve kâlellâhu Teâlâ “وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا”⁶⁷¹ Ve kâle Teâlâ “فَأُوْحَىٰ إِلَىٰ عَبْدِهِ مَا أُوْحَىٰ”⁶⁷² Ve kâle Teâlâ “تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَىٰ عَبْدِهِ”⁶⁷³ Ve kâle Teâlâ “الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَىٰ عَبْدِهِ الْكِتَابَ”⁶⁷⁴ Pes bu âyât-ı kerîme ubûdiyyetin şerefiyyetine edille-i vâzihadandır. Zira eğer ubûdiyyet eşref-i makâmât olmasaydı Hak Sübhâne ve Teâlâ habîbini eşref-i makâmâtında [61a] anınla vasf etmezdi. Ve Hak Sübhâne ve Teâlâ Îsâ aleyhisselâmdan hikâyet edip buyurur ki “قَالَ إِنِّي عَبْدُ اللَّهِ”⁶⁷⁵ Bu kelime-i şerîfenin zikri vâlidesinin tahâretine ve ta'ndan kendi vücûdunun berâetine sebep oldu. Ve Îsâ aleyhisselâmın vaktâ kim evvel kelâmı ubûdiyyet oldu. Âkîbet-i emri “إِنِّي مُتَوَكِّئٌ وَرَافِعٌ إِلَىٰ”⁶⁷⁶ muktezâsınca rif'at oldu. Ve Hak Teâlâ Mûsâ aleyhisselâma “إِنِّي أَنَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدْنِي”⁶⁷⁷ buyurdu. Pes ana tevhîden sonra ubûdiyyet ile emr eyledi. Zira tevhîd asldır ve ubûdiyyet fer'dir. Ve tevhîd şecere ve ubûdiyyet semeredir. Ehadehümâyâ âharsız kıvâm yokdur. Her şeref ve kemâl ve baht ve ifdâl ve meserret ve menkabet ki kula hâsıl olur ol ubûdiyyet sebebiyle hâsıl olur. Pes ubûdiyyet miftâh-ı hayrât ve ünvan-ı saâdât ve matla'-ı derecât ve yenbû'-ı kerâmâtdır.

Mebhas-ı Sâlis [İstitâatin Lügat ve Örfî Manası]

İstitâatin lügat ve örfen ma'nâsı ve ibâdetin anın üzerine takdîminin sebebi beyânındadır. Beyzâvî der ki istitâat, taleb-i maûnetdir. Ve maûnet, îânet ma'nâsına ismdir. Ve îânet, takviye ma'nâsınadır. Ve sâhib-i *Sihâh* der ki “الاستطاعة الإطاعة”. Ve

⁶⁷⁰ “Sana ölüm gelinceye kadar Rabbine ibadet et.” (el-Hicr 15/99).

⁶⁷¹ “Eğer kulumuza indirdiğimiz hakkında şüphede iseniz...” (el-Bakara 2/23).

⁶⁷² “Kulunu bir gece... götüren Allâh'ın şânı yücedir.” (el-İsrâ 17/1).

⁶⁷³ “Böylece Allâh kuluna vahyedeceğini vahyetti.” (en-Necm 53/10).

⁶⁷⁴ “Hamd, kuluna Kitâb'ı indiren Allâh'a mahsustur.” (el-Kehf 18/1).

⁶⁷⁵ “Kuluna Furkan'ı indiren Allâh'ın şânı yücedir.” (el-Furkân 25/1).

⁶⁷⁶ “Şüphesiz ben Allâh'ın kuluyum.” (Meryem 19/30).

⁶⁷⁷ “Şüphesiz senin hayatına ben son vereceğim, seni kendime yükselteceğim.” (Âl-i İmrân 3/55).

⁶⁷⁸ “Şüphe yok ki ben Allâh'ım. Benden başka hiçbir ilah yoktur. O halde bana ibadet et.” (Tâhâ 20/14).

sâhib-i *Kāmûs* dahi öyle der ve ibâreti budur: “ طاع له يطوع ويطاع انقاد واستطاع أطاق ويقال استطاع ”
يخذفون التاء استتقالا لها مع الطاء ويكرهون إدغام التاء فيها فتتحرك السين وهي لا تحرك أبدا وقرأ حمزة غير خلاد فما استطاعوا
”بالإدغام فجمع بين الساكنين وبعض العرب تقول اتساع يستمع وبعض يقول استناع يستطيع بقطع الهمزة بمعنى اطاع يطيع

[61b] İntehâ.

Ma‘lûm ola kim istitâat ve kuvvet ve kudret ve tâkat ve vüs‘ ehl-i lügat indinde esmâ’-i mütekâribedir. Ve ehl-i kelâm indinde esmâ’-i müterâdifedir. Beyzâvî der ki istitâat ya zarûriyyedir veyahut gayr-ı zarûriyyedir. Ve zarûriyye şol istitâatdır ki ansız fi‘l hâsıl olmaya. Fâilin iktidârı ve anın tasavvuru gibi ve âletin husûlü gibi ve anda ikâ‘-ı fiil edecek mâddenin husûlü gibi. Ve bu umûrun isticmâ‘ları indinde kişinin istitâat ile vasf olunması ve fi‘l ile teklîf olunması sahîh olur. Ve gayr-ı zarûriyye fi‘l anınla müteassir olacak ve âsân olacak nesnenin husûlüdür. Meşye kâdir hakkında seferde râhile veyahut fâili fi‘le yakın eder ve anı ana kondurur nesnenin husûlüdür. Ve sıhhat-ı teklîf bu kısmın üzerine mütevakıf olmaz. İntehâ.

Ve ibâda ef‘âl-i ihtiyâriyyede istitâat sâbitdir ehl-i sünnet indinde. Ve ol mea‘l- fi‘ldir ya‘nî fi‘le mukâribedir. Ve meyyetden murâd meyyet-i zamâniyyedir, meyyet-i zâtiyye değildir. Zira ol bi‘z-zât fi‘lin üzerine mütekaddimedir. Zira zarûreten ma‘lûlün üzerine mütekaddimedir. Sâhib-i *Tebşire* ki Hanefîlerin ilm-i kelâmıda reîsleridir [62a] der ki istitâat arazdır. Hak Teâlâ anı hayvânda halk eder ve hayvân ef‘âl-i ihtiyâriyyesini anınla işler. Ve ol fi‘le illetdir. Cumhûr indinde edâ’-i şartdır illet değildir. Ve gerek illet olsun ve gerek şart olsun ol bir sıfatdır ki kul iktisâb-ı fi‘li kasd etdikde Hak Teâlâ anı halk eyler esbâb ve âlâtın selâmetlerinden sonra. Pes eğer kul fi‘l-i hayr kasd ederse Hak Teâlâ kudret-i fi‘l-i hayrı halk eyler. Ve eğer fi‘l-i şer kasd ederse Hak Teâlâ kudret-i fi‘l-i şerri halk eyler. Pes fi‘l-i şerri tazyî‘ eden kul olur. Pes zem ve ikâba müstehak olur. Anın için Hak Teâlâ kâfirleri ⁶⁷⁹”لَا يَسْتَطِيعُونَ سَمْعًا“ kavli ile zemmeyledi. Zira murâd nefy-i hakikat-i kudretidir. Nefy-i esbâb ve âlât değildir. Zira ol anlarda mevcûde idi. Ya‘nî sem‘a istitâati tazyî‘ ederler. Zira zem hakikat-i kudretin in‘idâmıyla lâhik olur. Ve hakikat-i kudretin in‘idâmı anı tazyî‘leriyle olur. Ve anı tazyî‘leri emr olundukları nesnenin zıddı ile iştiğâlleriyle olur. Ya‘nî kelânullâhî alâ vechi’t-teemmül istimâ‘ etmezler. Bil ki inkâr ve inâd vechi üzere istimâ‘ ederler. Ve lafz-ı istitâat mükellefin selâmet-i esbâb ve âlât ve cevârihi üzerine itlâk olunur.

⁶⁷⁹ “Dinlemeye katlanamazlar.” (el-Kehf 18/101).

Nitekim Hak Teâlâ Hazretleri ⁶⁸⁰“وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا” kavlinde ana işâretidir. “من استطاع”, nâsdan bedeldir. Zira âyet-i kerîmede istitâ‘dan murâd zâd ve râhiledir. Ve sıhhat-ı teklîf bu [62b] istitâate tevakkuf eder. Ve kul vüs‘unda olmayan nesne ile teklîf olunmaz. Ve murâd cemî‘ mühimmâtda taleb-i îânetdir. Veyahut edâ-i ibâdâtda taleb-i maûnetdir. Ve sâhib-i *Keşşâf* ikinci vechi tercîh etdi. Ve şe’n-i tenzîlde lâik olan oldur dendi. Ve İbn Abbâs’dan menkûl olan vech evveldir. Ve anın kavli evlâ bi’l-i‘timâddır. Ve Beyzâvî’nin anı takdîmine ellehem sebep budur.

Ve eğer denirse kim alâ kile’l-vecheyn enseb olan istiânetin ibâdet üzerine takdîmi idi. Zira taleb-i maûnet ameale şürû‘dan evvel hüsn olur. Ve bunda te’hîrine hikmet nedir? Cevâb oldur ki eğer vech-i evvel murâd olunursa ibâdetin istiânet üzerine hikmet-i takdîminde dört vecih vardır:

Vech-i evvel oldur ki ibâdet hukûkullâhdandır. Ve istiânet hukûk-ı müstaîndendir. Ve hukûkullâhdan olan nesne evlâ bi’t-takdîmdir.

Vech-i sâni oldur ki ibâdet vâcibedir hatmen. Ve istiânet vücûb ve adem-i vücûbda müsteânün fihe tâbi‘adır. Pes hatmen vâcib olan nesnenin takdîmi evlâ’dır.

Vech-i sâlis oldur ki ibâdet icâbete vesîledir. Ve takdîm-i vesîle icâbet ve kabûle ed‘âdır.

Vech-i râbi‘ ruûs-ı âyâtın tevâfuku için.

Ve eğer vech-i sâni murâd olunursa hikmet-i takdîminde üç vech vardır:

Vech-i evvel oldur ki taleb-i maûnet şürû‘ etdiği ibâdetin itmâmındadır. [63a] Güyâ ki der: “شرعنا في العبادة ونستعين بك في اتمامها”.

Vech-i sâni oldur ki istiânet ihzâr-ı kalbedir. Güyâ ki der: “ونستعين بك في احضار” قلبونا”. Zira insâna ihzâr-ı kalb mümkün olmaz. İllâ Hak Teâlâ Hazretleri’nin îânetiyle mümkün olur.

Vech-i sâlis oldur ki ucb u kibr îhâmını ref‘ u izâle içündür. Zira vaktâ kim mütekellim ibâdeti kendi nefsine nisbet etdi ol nisbet andan sudûr eden nesneye anın

⁶⁸⁰ “Yolculuğuna gücü yetenlerin haccetmesi, Allâh’ın insanlar üzerinde bir hakkıdır.” (Âl-i İmrân 3/97).

i'tibâr ve i'tidâdını îhâm eyledi. Ve ol îhâmı def' için anı "وَأَيُّكَ نَسْتَعِينُ" kavliyle ta'kîb etdi. Pes ibâdet dahi andan ma'ûnet ve tevfihsiz tamâm olmadığı ma'lûm oldu. Ol eelden Hazret-i Resûlullâh sallallâhu aleyhi ve sellem "lâ havle velâ kuvvete illâ billâh" kelimesinin tefsîrinde buyurdu: "لا حول عن معصية الله الا بعصمة الله ولا قوة على طاعة الله الا بعون الله".

Mebhas-ı Râbi' [Âyetin İ'râbı]

Âyet-i kerîmenin i'râbı beyânındadır. "إِيَّاكَ" lafzında "إِيَّا", zamîr-i mansûb-ı munfasıl i'râbdan mahallen mansûb muahhar "نَعْبُدُ" fi'lînin mukaddem mef'ûlün bih sarîhidir. Ve âhirine lâhik olan harf-i kâf [ك] hitâbı beyân içündür. Ve i'râbdan mahalli yokdur. Ve muhtâr olan budur. Nitekim sâbıkan ana işâret olunmuşdur. Ve muhtâr olmayan vücûhun ahkâm ve ahvâlleri sâbıkdan ma'lûmedir.

Ve mef'ûlün hakkı te'hîr iken takdîm olunması ta'zîm ve ana ihtimâm içündür ve hasra delâlet ecl içündür. Ol eelden İbn Abbâs der ki [63b] "إِيَّاكَ نَعْبُدُ" kavlinin ma'nâsı "نَعْبُدُكَ وَلَا نَعْبُدُ غَيْرَكَ" demekdir. Zira hakkı te'hîr olan nesneyi takdîm hasr ifâde eder. Ve tenbîh içündür şuna kim âbide vâcib olan oldur ki nazarı evvelen ve bi'z-zât ma'bûd ola. Ve sâniyen ve bi'l-arz ibâdete ola. Lâkin ibâdete nazarı andan sâdıra ibâdet olduğu haysiyyetden olmaya. Bil ki ol ana nisbet-i şerîfe ve kendi beyniyle Hak beyninde vasl-ı latîfe olduğu haysiyyetden ola.

"نَعْبُدُ", "نَصَّرَ" bâbından fi'l-i muzâri' nefsi mütekellim mea'l-gayrdır. Ve kendinde istitâr-ı vâcible müstetir zamîr nehnü i'râbdan mahallen merfû' fâilidir. Kârie ve anınla olan hafazaya ve namazda hâzır olan cemâate râci'dir. Pes bunda insâna namazı cemâatle edâ' etmek evlâ olduğuna tenbîh vardır. Veyahut kârie ve sâir muvahhidlere râci'dir. Pes bunda kusûr nefsinin iş'âr ve mevâkıf-ı kibriyâ'da münferiden vukûfa adem liyâkatini izhâr vardır. Ve cümle-i fi'liyyenin i'râbdan mahalli yok müste'nefedir. Beyzâvî der ki ibâdetini sâir muvahhidlerin tezâîf ibâdetlerine derc etdi. Ve hâcetini anların hâcetlerine halt eyledi. Ola kim ibâdeti anların ibâdetleri bereketiyle kabul ola. Vitr-i duâsı hedef-i icâbete vusûl bula. Bu eelden cemâat şürû'a oldu. İntehâ.

Fahrüddîn er-Râzî *Tefsîr-i kebîr*'de buyurur ki bu mahalde [64a] bir mes'ele-i şer'îyye vardır. Ve ol mes'ele budur ki bir kimesne bir kimesneye on kul satsa ba'dehû müşterî anların birinde ayb bulsa ya cümlesini kabûl eder veyahut cümlesini reddeyleyler. Ol safkada ba'zısını kabûl edip ba'zısını reddedemez. Ve bu mahalde dahi öyledir. Zira kul "إِيَّاكَ نَعْبُدُ" dedikde cemî'-i âbidlerin ibâdetlerini Hazret-i Hakk'a arz etdi. Pes anın kemâl-i keremine lâyük değıldir ki anların ba'zısını ba'zısından temyîz ede ve ba'zısını kabûl edip ve ba'zısını reddeyleye. Ve cümlesini reddeylemek câiz değıldir. Zira anın "إِيَّاكَ نَعْبُدُ" kavline melâikenin ve enbiyâ ve evliyânın ibâdetleri dâhile oldu. Pes bu kâilin ibâdeti gayrısının ibâdetinin kabûlü berekâtıyla makbûle oldu.

"وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ", vâv âtıfıdır. Ve "إِيَّا", zamîr-i mansûb-ı munfasıl i'râbdan mahallen mansûb muahhar "نَسْتَعِينُ" fi'linin mukaddem mef'ûlün bih sarîhidir. Ve tekrârı müsteân bih ol olup andan gayrısı olmadığının üzerine tansîs içündür. Ve "نَسْتَعِينُ" fi'linde müstetir zamîrin hükmü, "نَعْبُدُ" fi'linde müstetir olan zamîrin hükmü gibidir.

Teznîb [İltifât Sanatı]

"وَإِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ" kavlinde gaybetden hitâba nakl vardır. Zira "الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ" kavlinin cümlesi lafz-ı gaybet üzerine mezkûrdur. Ve "إِيَّاكَ نَعْبُدُ" kavli ol lafzdan lafz-ı hitâba menkûldür. Ve bu nakl âdet-i Arab üzerine cârîdir. Zira anlar kelâmı tecdîd ve sâmi'i [64b] tenşît için kelâmda tefennün ve bir üslûbdan üslûb-ı âhara udûl ederler. Ve bu udûle ilm-i meânîde iltifât derler.

Ve iltifât Sekkâkî'nin indinde bir ma'nâdan tarîk-ı selâsenin biriyle ta'bîrdir. Gerek ol ma'nâ tarîk-ı selâseden bir tarîk-ı âhar ile ta'bîr olunsun ve gerek ta'bîr olunmasın lâkin muktezâ-yı zâhir ta'bîr olunması ola. Ve cumhûr indinde iltifât bir ma'nâdan turuk-ı selâsenin biriyle ta'bîrdir. Ol ma'nâ turuk-ı selâseden bir gayrı tarîk ile ta'bîr olunduktan sonra. Pes "طحايبك" lafzında Sekkâkî indinde mütekellimden hitâba iltifât vardır. Zira muktezâ-yı zâhir "طحايبك" idi. Ve cumhûr indinde anda iltifât yokdur. Zira anların indinde muktezâ-yı zâhir tarîk-ı âhar ile ta'bîr olunması olmak kifâyet etmez. Bil ki bi'l-fi'l ta'bîr olunmak şartdır. Ve Sekkâkî indinde muktezâ-yı zâhir tarîk-ı âhar ile ta'bîr olunması olmak kifâyet eder. Bi'l-fi'l anımla ta'bîr şart

Kāle İmru'ü'l-Kays:

تطاول ليلك بالإثمذ ونام الخلى ولم ترقد

وبات وباتت له ليلة كليلة ذي العائر الأرمذ

”وذلك من نبيا جاءني وخبرته عن أبي الأسود

[65b] Sekkâkî, İmru'ü'l-Kays'ın “ليلك” kavlinde iltifât olduğuyla tasrîh eyledi.

Zira nefesine hitâbdır. Ve muktezâ-yı zâhir “ليلي”dir, tekellüm ile. Ve cumhûr indinde anda iltifât yoktur. Ve Sekkâkî, ebyât-ı selâsedan her beytde iltifât olduğuyla tasrîh etdi. Ve sâhib-i *Keşşâf*'ın “وقد التفت امرؤ القيس ثلاث التفاتات في ثلاثة أبيات” kavli Sekkâkî'nin mezhebi anın mezhebine muvâfik olduğunda zâhirdir.

Ve iltifâtın vech-i haseni ale'l-ıtlâk oldur ki kelâm kaçan bir üslûbdan bir üslûba nakl olunsa ol sâmi'in neşât ve sürûrunu tecdîd u ihdâs cihetinden bihter ve kelâm-ı mezbûra kulak tutmağa îkâz cihetinden ekser olur. Ve kâh olur ki her iltifâtın bu vech-i âmdan gayrı bi-hasebi'l-makâm bir vech-i hâssı olur. Sûre-i Fâtihâ'da olduğu gibi. Zira ol sûre-i kerîmede iltifâtın vech-i haseni oldur ki tahkîken kul, kalb-i hâzırdan hakîk bi'l-hamdi zikreylese ana ikbâle nefsinden bir muharrik bulur. Ve her-bâr ki anın üzerine ol sıfât-ı izâmdan bir sıfat icrâ eyleye zâlike'l-muharrik kaviy olur. Tâ ki emr ol sıfâtın hâtimesine râci' ola. Ve ol “مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ” kavlidir. Böyle olacak ol muharrik kuvvetde [66a] tenâhî için zâlike'l-hakîk bi'l-hamde ikbâli ve anı gâyet-i hudû'la ve mühimmâtta istiânnetle tahsîs ile hitâbı îcâb eyler. Ve bu zikrolunan sâhib-i *Miftâh*'ın tarîkası üzeredir.

Ve sâhib-i *Keşşâf*'ın tarîkası sâbıkan zikrolandır. Ve ol budur vaktâ kim hakîk bi'l-hamd zikrolundu. Ve sıfât-ı izâm ile vasf olundu ol sıfât ile sâir zevâtdan mütemeyyiz ve mümtâz oldu ve ilm bir ma'lûm-ı muayyene tealluk eyledi. Ve ol ma'lûm-ı muayyen bununla ya'nî “إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ” kavliyle hitâb olundu. Ya'nî ey şol kimesne ki bu ma'nâ ya'nî hakîk bi'l-hamd olmak ve bu sıfât-ı izâm ile mevsûf olmak senin şânındır. Seni ibâdetle ve istiânnetle mahsûs ederiz. Ya'nî seni ibâdetle ve istiânnetle gayrdan münferid mümtâz eyleriz. Ya'nî ibâdeti sana ederiz gayra etmeziz.

⁶⁸⁴ “Şüphesiz biz sana Kevser'i verdik. O halde Rabbin için namaz kıl, kurban kes.” (el-Kevser 108/1-2).

Ve ma'ûneti senden taleb eyleriz gayrıdan eylemeziz. Ve bununla hitâb olundu tâ ki ihtisâsa ve bürhândan ıyâna terakkîye ve gaybetden şühûda intikâle delîl ola. Pes güyâ ki ma'lûm ıyân ve ma'kûl müşâhed ve gaybete huzûr oldu.

İHDİNE'S-SİRÂTA'L-MÜSTEKİM

Bunda üç mebhas vardır:

Mebhas-ı Evvel [Hidâyetin Lügat ve Örfî Ma'nâsı, Kısımları]

Hidâyetin lügaten ve örfen ma'nâsı ve anın aksâmı beyânındadır. Hidâyet lügatde irşâd ve delâlet ma'nâsındır. Sâhib-i *Sihâh* der ki: [66b] “الهدى الرشد والدلالة يؤنث” ويذكر يقال هداه للدين هدى وقال تعالى أولم يهد لهم قال أبو عمرو بن العلاء أولم يبين لهم وهديته الطريق والبيت هداية أي عرفته هذه لغة أهل الحجاز وغيرهم يقولون هديته إلى الطريق وإلى الدار حكاهما الاخفش وهدى واهتدى بمعنى وقوله تعالى إن الله ”لا يهدي من يضل قال الفراء يريد لا يهتدي

İntehâ. Ve kâle sâhibü'l-*Kâmûs*:

“الهدى بضم الهاء وفتح الدال الرشد والدلالة هداه هدى وهديا وهداية بكسرهما أرشده فهدى واهتدى وهداه الطريق” والبيت وله

İntehâ.

Hâsılı fi'l-i hedâ bir mef'ûle ve iki mef'ûle ta'diye eder. Bir mef'ûle ta'diye etmesi kâhi nefsiyle olur. Nahvü “هداه الله تعالى”. Ve kâhi ilâ kelimesi ile olur. Nahvü kavlihî Teâlâ “وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ”⁶⁸⁵ Ve kâhi lâm ile olur. Nahvü kavlihî Teâlâ “إِنَّ”⁶⁸⁶ Ve iki mef'ûle ta'diye etmesi kâhi nefsiyle olur. Nahvü kavlihî Teâlâ “وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا”⁶⁸⁷ ve kavlihî Teâlâ “اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ” kelime-i ilâ ile olur. Nahvü “هديت إلى الطريق”. Ve kâhi kelime-i lâm ile olur. Nahvü “هديت للدار”.

⁶⁸⁵ “Şüphesiz ki sen doğru bir yola iletiyorsun.” (eş-Şûrâ 42/52).

⁶⁸⁶ “Gerçekten bu Kur'an en doğru olan yola götürür.” (el-İsrâ 17/9).

⁶⁸⁷ “Bizim uğrumuzda cihad edenler var ya, biz onları mutlaka yollarımıza ileticeğiz.” (el-Ankebût 29/69).

Ve hidâyet örfde iki ta‘rîf ile ta‘rîf olunmuştur. Ta‘rîf-i evvel budur: “الهداية الدلالة” إلى ما يوصل إلى المطلوب”. Ve ta‘rîf-i sâni budur: “الهداية الدلالة الموصلة الى المطلوب” Ve Beyzâ [67a] vî’nin hidâyet lutf ile delâletdir ve ol ecden hayrda isti‘mâl olunur, kavli ta‘rîf-i bi’l-eamdir. İki ta‘rîfe şâmidir. Ta‘rîf-i sâlis değildir. Tîbî *Havâşî-i Keşşâf* da der ki lutf, örf-i mütekelliminde şol nesnedir ki anın indinde mükellef tâati ihtiyâr eyler. Ve anın sebebiyle ma‘siyetden müntehâ olur. İntehâ. Ve ba‘zılar dediler ki lutf, ehl-i sünnet indinde kudret-i tâati halkdır. Ve Hak Teâlâ Hazretleri’nin hidâyeti envâ‘-i gayr-ı münhasıraya mütenevvia olur. Lâkin ecnâs-ı müterettibede münhasıra olur. Ol ecnâs-ı müterettibenin evveli ifâza-i kuvendir. Encileyin kuven ki kişi mesâlihine ihtidâ’ya anınla kâdir olur. Kuvve-i akliyye ve havâss-ı bâtına ve meşâir-i zâhire gibi. Ve sâni hak ile bâtil ve salâh ile fesâd beynini fârıka olan delâili nasbdır. Ve sâlisi irsâl-i rusül ile ve inzâl-i kütüb ile hidâyetdir. Ve râbi‘i oldur ki kalblerinden serâiri keşf eyleye ve eşyâ’yı kemâ-hiye vahy ile ve ilhâm ile ve menâmât-ı sâdika ile anlara göstere. Ve bu kısmın neyline enbiyâ’ ve evliyâ’ muhtâs olurlar.

Eğer denirse kim nece hidâyeti talep eylediler? Hâlbuki anlar mühtedîlerdir. Ve bu değildir illâ tahsîl-i hâsıdır. Bu suâlden üç vechle cevâb verdiler:

Cevâb-ı evvel oldur ki anlar hidâyetde i‘tâ olundukları nesnenin ziyâdeliğini talep eylediler.

Cevâb-ı sâni oldur ki i‘tâ olundukları hidâyetin üzerine sebât talep eylediler.

Cevâb-ı sâlis oldur ki i‘tâ [67b] olundukları hidâyetin üzerine ilmden ve amelden ve gayrılarında müterettibe olan merâtibin husûllerini talep eylediler.

Mebhas-ı Sâni [Sırât Kelimesinin Ma‘nâsı ve Kırâat Âlimlerinin Bu Konudaki İhtilâfı]

Sırât’ın ma‘nâsı ve kurrâ’nın anda ihtilâfları beyânındadır. Sırât ve sebîl ve tarîk bir ma‘nâyadır. Yol demektir. Müzekker ve müennes isti‘mâl olunur. Beyzâvî der ki “صراط” aslta “سراط”dır. Sîn, sâda kalb olundu tâ ki itbâkda tâ’ya mutâbık ola. Ve kâh olur sâd’a savt-ı zây işmâm olunur tâ ki mübdelün minhe karîb ola. Ve Kunbül, İbn Kesîr’den Ruveys, Ya‘küb’dan asl ile kırâat eylediler. Ve Hamza işmâm ile ve bâkîler sâd ile kırâat etdiler. Ve ol lügat-i Kureys’dir. Ve İmâm Osmân’ın mushafında sâbit olan oldur. İntehâ.

Ve'l-hâsıl “صراط” aslida “سراط”dır. Sîn, sâd’a kalb olundu. Sâhib-i *Kāmûs* mâtde-i i “س ر ط”da bunu ihtiyâr etdi. “والسين الأصل” dedi. Ve sâhib-i *Sihâh* mâtde-i mezkûrede “والسراط لغة في الصراط” dedi. Ve sâhib-i *Kāmûs* mâtde-i “ص ر ط”da ana tâbi‘ oldu.

Ve müstekîm, müstevî demekdir. Ve andan murâd tarîk-ı Hak’dır. Ve sâhib-i *Keşşâf* der ki ol millet-i İslâmıdır. Bu kavlı taz’îf olundu. Bil ki imâm adem-i sıhhatiyle cezâm etdi. Fahrüddîn er-Râzi Hazretleri buyurur ki sırât ve sebîl ve tarîkın ma’nâları bir iken “اهْدِنَا الصِّرَاطَ” diyip ihdine’s-sebîl ve’t-tarîk denmediğinin sebebi oldur ki lafz-ı sırât sırât-ı cehennemi müzekkir ola. Ve insân ziyâde havf [68a] u haşyet üzerine ola.

Ma’lûm ola kim insân cesed ve rûhdan mürekkebdir. Ve ceseden maksûd rûha nâfi‘a olan eşyâyı iktisâbda âlet olmaktadır. Fe-lâ cereme ahvâl-i cesedin fazlı ta’zîm-i ma’bûd üzerine dâlle olan a’mâlî işlemedir. Ve ol a’mâlî ibâdetdir. Pes bu dünyâda ahvâl-i abdin ahseni ibâdet üzerine muvâzabetdir. “إِيَّاكَ نَعْبُدُ” bu dereceye işâretidir. Ve bir müddetden sonra ana zâhir olur fi’l-i tâât ve ibâdet mümkün olmaz. Mâdemki Hak Teâlâ Hazretleri’nin tevfi‘k ve iâneti olmaya. “وإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ” bu dereceye işâretidir. Ve bu makâmdan tecâvüz etdikde ana lâylıh olur ki hidâyet hâsıl olmaz, illâ Hak’dan hâsıl olur. Ve envâr-ı mükâşefât zâhire olmaz, illâ hidâyetden zâhire olur. “اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ” bu dereceye işâretidir.

Mebhas-ı Sâlis [Âyetin İ‘râbı]

Âyet-i kerîmenin i‘râbı beyânındadır. “اهد”, “ضرب” bâbının nâkıs-ı yâ’ından fi’l-i emrdir. Ve fi’l-i emr ulemâ-i Basra indinde mevkûfdur. Ve alâmet-i vakf, sahîhde lâmu’l-fi’lin sükûnudur. Ve nâkısda lügat-ı fasîhada lâmu’l-fi’lin hazfidir. Ve fâilî kendide istitâr-ı vâcib ile müstetir zamîr entedir. Ve hitâb Hazret-i Hakk’adır celle zikrühû. Ve “نا”, zamîr-i mansûb-ı muttasıl i‘râbdan mahallen mansûb fi’l-i emrin mef’ûl-i evvelidir. “الصِّرَاطَ”, lafzen mansûb anın mef’ûl-i sâni’sidir.

Sâhib-i *Keşşâf* der ki fi’l-i hidâyet mef’ûl-i sâniye [68b] nefsiyle ta’diye etmez. Bil ki ilâ ile veyahut lâm ile eder. Pes anlardan biri olmadığı yerde anlardan birinin

nez‘i üzerine mansûb olur. Hak Teâlâ Hazretleri’nin “وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ”⁶⁸⁸ kavlinde olduğu gibi. Aslı “وَاخْتَارَ مُوسَى مِنْ قَوْمِهِ” idi. Kelime-i min hazf olundu ve kavmehû anın nez‘i üzerine mansûb oldu. Ve Beyzâvî bu emrde ana tâbi‘ oldu.

“الْمُسْتَقِيمَ”, lafzen mansûb es-sırât kavline sıfatdır. Ve cümle-i fi‘liyyenin i‘râbdan mahalli yok müste’nefe-i nahviyyedir. Ve fâidesi talebden maksûd-ı a‘zam olan nesneyi beyândır. Pes zikr-i hâs ba‘de’l-âm olur. Ve bunun meselinde şâyi‘ olan atfdır. Ve burada cümle-i sâbıka ile lâhika beyninde haber cihetinden ve inşâ‘ cihetinden kemâl-i infisâl olmağın terk olundu. Veyahut müste’nefe-i beyâniyyedir. Suâl-i mukaddere cevâbdır. Takdîri “أى إعانة أعينكم”. Ve cevâbında dediler “أهدنا الصِّرَاطَ”. Beyzâvî takdîr-i suâlin beyânında dedi ki “فكأنه قال كيف أعينكم فقالوا اهدنا”. İntehâ. Dediler ki keyfiyyetin zikri burada münâsib değildir. Zira kelâm nefsi îânetdedir. Ve hidâyet anın beyânıdır. İntehâ.

SIRÂTA’LLEZÎNE EN‘AMTE ALEYHİM

Bunda üç mebhas vardır:

Mebhas-ı Evvel [İn‘âmın Ma‘nâsı ve Âlimlerin Ni‘met Verilenler Hakkındaki İhtilâfı]

İn‘âmın ma‘nâsı ve mün‘amün aleyhim kimler olduklarında ulemânın ihtilâfları beyânındadır. İn‘âm ni‘meti îsâldir. Ve ni‘met ihsân tarîkıyla gayra işlenen menfaatten [69a] ibâretidir. İhsân tarîkıyla dedik. Zira gayra ivaz tarîkıyla ve kendi nef‘i kasdıyla işlenen menfaat ni‘met olmaz. Ve menfaat dedik zira mazarrat ni‘met olmaz.

Ve üzerlerine in‘âm olanlarda ulemâ’ ihtilâf etdiler. Ba‘zılar enbiyâ’dır dediler. Ve ba‘zılar nesh ve tahrîfden evvel Mûsâ aleyhisselâm ile Îsâ aleyhisselâmın kavmleridir dediler. Ve ba‘zılar anlar Hak Teâlâ Hazretleri’nin “فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ”⁶⁸⁹ kavlinde mezkûr olanlardır dediler. Ve sahîh olan bu kavldir. Zira İbn Abbâs Hazretleri’nden mervî olan oldur. Ve ol tercümân-ı Kur’ân’dır. İhtiyâr etdiği nesne hakdır.

⁶⁸⁸ “Musa kavminden seçti.” (el-A‘râf 7/155).

⁶⁸⁹ “İşte onlar, Allâh’ın kendilerine nimet verdiği peygamberlerle, sıddiklerle, şehidlerle ve iyi kimselerle birliktedirler.” (en-Nisâ 4/69).

Mebhas-ı Sâni [İlâhî Ni‘metler]

Niam-ı ilâhî gayr-ı münhasıra iken iki cinsinde münhasıra olduğu beyânındadır. Niam-ı ilâhî “وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا”⁶⁹⁰ muktezâsınca ihsâ olunmazlar. Ve hasr ve ad tahtına dâhile olmazlar. Lâkin usûlleri iki kısımda ki dünyevî ve uhrevîdir münhasır olur. Dünyevî iki kısımdır. Bir kısmı mevhîbîdir ve bir kısmı kesbîdir. Ve mevhîbî dahi iki kısımdır. Bir kısmı rûhânîdir, ana nefh-i rûh gibi ve akl ile ve kuvenden -fehm ve fikr ve nutk gibi- ana tâbi‘ olan nesne ile işrâkı gibi. Ve bir kısmı cismânîdir, tahlîk-i beden ve ana hâl olan kuven gibi. Ve sıhhatden ve kemâl-i a‘zâdan ana ârıza olan hey’ât gibi. Ve kesbî, nefsin rezâilden tahliyesi ve ahlâk-ı seniyye ve melekât-ı behiyye ile tahliyesi ve bedenin hey’ât-ı matbû‘a ve huliyy-i [69b] merzıyye ile tezyîni ve mâl ve câhın husûlüdür. Ve uhrevî oldur ki Hak Teâlâ anın günâhını yarlığa ve andan râzı ola ve a‘lâ-i illiyyînde melâike-i mukarrebîn ile ibdâ el-âbidîn anı iskân eyleye. Ve burada ni‘metden murâd kısm-ı âhirdir. Ve kısm-ı âhardan anın neyline vusle olan nesnedir. Zira andan mâ-adâda mü’min ile kâfir müştereklerdir.

Mebhas-ı Sâlis [Âyetin İ‘râbı]

Âyet-i kerîmenin i‘râbı beyânındadır. “صِرَاطَ الَّذِينَ” kavlinde olan “صِرَاطَ” nasb ile “اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ” kavlinde olan “الصِّرَاطَ” dan bedel-i kül min küldür. Ve bedel, maksûd bi’n-nisbe olduğu haysiyyetden tekrîr-i âmil hükmündedir. Güyâ dendi “اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ”. Ve bedel, tekrîr-i âmil hükmünde olduğuna delîl ba‘z-ı mevâzi‘da ol âmilin bedelde sarîhan zikridir. Nahvü kavlihî Teâlâ “لِلَّذِينَ اسْتَضَعُوا لِمَنْ آمَنَ”⁶⁹¹ .

Eğer denirse kim çünkü “صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ - الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ” kavlinden bedeldir. Ve bedel tekrîr-i âmil hükmündedir. Pes niçin kelâm itnâb olundu ve ma‘nâ-yı vâhid tekrâr olundu? “اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ” kavli üzerine iktisâr olunsaydı olmaz mıydı? Ve tekrârın fâidesi nedir? Cevâb oldur ki fâidesi te’kîddir. Ve istikâmetle meşhûr aleyh olan tarîk-ı müslimîn olduğunun üzerine vechin ekked ve ebleği üzere tansîsdir. Zira

⁶⁹⁰ “Allâh’ın nimetini saymaya kalksanız onu sayamazsınız.” (en-Nahl 16/18).

⁶⁹¹ “Küçük görülüp ezilen inanmışlara...” (el-A‘râf 7/75).

“صِرَاطَ الَّذِينَ”، “الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ”e tefsîr [70a] ve beyân gibi kılınmıştır. Pes güyâ ki tarîk-ı müstekîm tarîk-ı mü'minîn olduğu şol zâhirdendir ki anda asla hafâ yoktur. Ya'nî bedelde ma'nâ-yı te'kîd ve ma'nâ-yı tavzîh vardır. Pes tavzîh nefis-i metbû'dan îhâmı ref' eder. Ve te'kîd nisbetden îhâm-i mütevehhimi ref' eyleyler.

Hâsılı bedel, metbû'u îzâh eder atf-ı beyân gibi. Ve nisbetde emr-i metbû'u te'kîd eder te'kîd gibi. Ve anda bunların üzerlerine zâid emr vardır. Ve ol nefis-i nisbeti te'kîddir. Ve sâhib-i *Keşşâf* “كَأَنَّهُ قِيلَ اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ اهْدِنَا صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ” kavliyle bu ma'nâya işâret eyledi.

“الَّذِينَ” ism-i mevsûl i'râbdan mahallen mecrûr sırâtın muzâfun ileyhidir. Zira râcih olan oldur ki i'râbdan mahal yalnız mevsûldür. “أَنْعَمْتَ”, “أَنْعَمَ” if'âl bâbından fi'l-i mâzî binâ-i ma'lûmdur. Ve “تَاءَ” zamîr-i hitâbdır. İ'râbdan mahallen merfû' en'ame fi'linin fâilidir. “عَلَيْهِمْ”, “عَلَيْ” harf-i cer “هَمْ”, zamîr-i cem'-i müzekker-i gâib i'râbdan mahallen mecrûr alâ ile ve câr mea'l-mecrûr i'râbdan mahallen mansûb en'ame fi'linin mef'ûlün bih gayr-ı sarîhidir. Ya'nî ana müteallıktır. Ve “أَنْعَمْتَ” cümlesi cümle-i fi'liyye i'râbdan mahalli yok ism-i mevsûlün sılasıdır.

Dakika [İhdine's-Sırâta'l-Müstekîm'le Birlikte Sırâta'Ilezîne En'ame Aleyhim Buyrulmasının Hikmeti]

Ba'z-ı erbâb-ı tahkîk dediler ki “اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ” kavli üzerine iktisâr etmeyip “صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ” buyurduğunun hikmeti oldur ki sâlike makâm-ı hidâyete vâsıl ve mertebe-i mükâşefeye [70b] nâil olmağa bir mürşid-i kâmil ve mükemmil ve mürebbî ve vâsıl ve müvessilden lâ-büddür. Tâ ki anı sevâ'-ı sebîle hidâyet ve galat ve dalâletden tarîk-ı ictinâba delâlet eyleye. Zira ekser-i halkda gâlib olan nakıdır. Pes anlara bir kâmil ve mükemmil ve vâsıl ve müvessil şeyhden lâ-büddür. Tâ ki akılları anın akli nûruyla kuvvet bulup hakkı bâtıdan ve savâbı galatdan fark edeler. Ve medâric-i kemâlâta ve meâric-i kerâmâta vusûl bulalar.

GAYRİ'L-MAĞDÛBİ ALEYHİM VE LE'D-DÂLLİN

Bunda iki mebbas vardır:

Mebhas-ı Evvel [Gayr, Gadab ve Dalâlet Kelimelerinin Ma'nâları]

Gayrın ve gadabın ve dalâletin ma'nâları beyânındadır. Gayr isimdir lâ ma'nâsına. Kâlellâhu Teâlâ “فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ”⁶⁹² Ey “جائعا لا باغيا”. Ve gadab nefsin irâdet-i intikâm için severân heyecânıdır. Ve Hak Teâlâ Hazretleri'ne isnâd olundukda anın gâyet ü muntehâsı murâd olunur ki ol mağdûbün aleyhe irâde-i îsâl-i zarardır. Veyahut nefs-i zarardır. Nitekim mukâbili rahmetde beyân olunmuşdur. Ve dalâl ve dalâlet zıdd-ı hüdendir.

Mebhas-ı Sâni [Âyetin İ'râbı]

Âyet-i kerîmenin i'râbı beyânındadır. “غَيْرٌ” lafzen mecrûr ism-i mevsûlden bedeldir. Şu ma'nâ üzerine ki mün'amün aleyhim gadabdan ve dalâletden sâlim olanlardır. Veyahut ism-i mevsûle sıfat-ı mübeyyinedir veyahut sıfat-ı mukayyidedir. Beyzâvî der ki bu vech iki te'vîlin biriyle sahîh olur. Te'vîl-i evvel oldur ki mevsûl nekre mecrâsına [71a] icrâ oluna. Zira anınla ma'hûd kasd olunmadı mahalli bi'l-lâmda oldu. Ya'nî anınla ma'hûd kasd olunmadığında nekre mecrâsına icrâ olundu. Nitekim şâ'irin bu kavlinde vâki' olduğu gibi “ولقد أمر على اللئيم يسبي – فمضيت ثم قلت لا يعنيني”. “اللتيم” kavli ma'nâda nekre olduğu cihetden “يسبي” cümlesinin ana sıfat vâki'a olması câiz oldu. Ve Arab'ın bu kavillerinde vâki' olduğu gibi: “إني لأمر على الرجل مثلك فيكرمني”. Te'vîl-i sâni oldur ki “غَيْرٌ” izâfetle ma'rife kılınca. Zira zıdd-ı vâhidi olan nesneye ki ol mün'amün aleyhidir muzâf oldu. Ve “غَيْرٌ” zıdd-ı vâhidi olan nesneye muzâf olsa izâfetle ta'rîf kesb eyler. “عليك بالحركة غير السكون” gibi. Ve İbn Kesîr'den gayrın nasbı rivâyet olundu. Pes aleyhim lafzında olan zamîr-i mecrûrden hâldir. Zira mef'ûl bi'l-vâsıta ve âmili “أَنْعَمْتَ” fi'lidir. Veyahut “أَعْيِي” takdîriyle mansûbdur. Veyahut istisnâiyye üzerine mansûbdur. Eğer ni'met iki kabîleye şâmil bir nesne ile tefsîr olunursa. “الْمَغْضُوبُ”, lafzen mecrûr gayrın muzâfun ileyhidir. “عَلَيْهِمْ”, câr mea'l-mecrûr i'râbdan mahallen merfû' mağdûbün nâib-i fâilidir. Ve zamîr-i mecrûr mağdûbda olan elif ve lâma râci'dir. Zira hudûs ma'nâsına olan ism-i fâil ve mef'ûle dâhil olan elif ve lâm ism-i mevsûl olur. Ve [71b] medhûlü sûretde ism ve ma'nâda fi'l olur. Ve ol ecluden

⁶⁹² “Kim mecbur olur da istismar etmeksizin ve zaruret ölçüsünü aşmaksızın...” (el-Bakara 2/173).

sıla vâki' olması sahîh olur. Zira sılanın cümle olması vâcibedir. Ve ism-i fâil fâiliyle ve ism mef'ûl nâib-i fâiliyle müfreddir. Cümle değildir. Pes eğer ol lafzda müfred olduğu gibi ma'nâda dahi müfred olaydı sıla vâki' olması câiz olmazdı. Ve fesâd-ı sûret fesâd-ı ma'nâdan esra' olduğu cihetden mebniyy li'l-fâilden ism-i fâil ve mebniyy li'l-mef'ûlden ism-i mef'ûl sebk olundu. Ve elif ve lâm sûret-i ism-i fâil ve sûret-i ism-i mef'ûle dâhil oldu. Ve ma'nâ yine fi'l olmak üzeredir. Pes takdîr-i kelâm "عَمِيرِ الَّذِينَ غَضِبَ عَلَيْهِمْ" demektir. "وَلَا الضَّالِّينَ", vâv harf-i atfdır. Ve kelime-i "لَا" sıladır. Ve fâidesi "عَمِيرِ" da olan ma'nâ-yı nefyi te'kîddir. Güyâ ki "لَا الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ" dendi ol ecluden "أنا زيدا غير ضارب" terkîbi câiz oldu. "أنا زيدا لا ضارب" terkîbi câiz olduğu gibi. Ve "أنا زيدا مثل ضارب" terkîbi mümteni' oldu. "الضَّالِّينَ", lafzen mecrûr mağdûbün üzerine ma'tûfdur.

Ma'lûm ola kim ehâdis-i şerîfede vârid olan oldur ki mağdûbün aleyhden murâd Yehûd'dur. Ve dâllînden murâd Nasârâ'dır. Ve Kur'ân-ı Azîm dahi buna delâlet eder. Zira Hak Teâlâ kıssa-i Yehûd'da buyurur. "فَبَاءُوا بَعْضٌ عَلَىٰ عَصَبٍ".⁶⁹³ Ve kıssa-i [72a] Nasârâ'da buyurur. "فَقَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَأَضَلُّوا كَثِيرًا".⁶⁹⁴ Pes bu vech üzerine kasr vâcibdir. Ve gayrı veche taarruz câiz değildir. Ve bu mahallin hakîkatine ârif olmak murâd eden kimesne Celâlüddîn es-Suyûtî Hazretleri'nin *tefsîr-i Beyzâvî* üzerine olan havâşisine mürâcaat eylesin.

"آمين", istecib fi'linin ismidir. Ve İbn Abbâs Hazretleri buyurur ki Hazret-i Resûlullâh'dan sallallâhu aleyhi ve sellem ma'nâ-yı âmînden suâl etdim. Hazret-i Resûlullâh sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki "افعل", "اين" gibi iltikâ-i sâkineyni def' için fetha üzerine mebnî oldu. Ve ol Kur'ân-ı Azîm'den değildir bi'l-ittifâk. Lâkin Fâtiha sûresini anınla hatm etmek sünnettir.

Ve mezhebü Ebî Hanîfe'de meşhûr olan oldur ki sûre-i Fâtiha'dan sonra sırran te'mîn sünnettir. Gerek imâm olsun ve gerek me'mûm olsun ve gerek münferid olsun. İmâm Mâlik ve İmâm Ahmed ve Buhârî ve Müslim ve ashâb-ı sünen-i erba'a Ebû Hureyre'den rivâyet ederler ki: "إذا أَمَّنَ الإمام فأمَّنوا فإنه من وافق تأمينه تأمين الملائكة غفر له ما تقدم من".

⁶⁹³ "Bu yüzden gadap üstüne gadaba uğradılar." (el-Bakara 2/90).

⁶⁹⁴ "Daha önce sapan ve birçoğunu saptıran..." (el-Mâide 6/77).

695 İmâm Mâlik ve Buhârî ve Ebû Dâvud ve Nesâî Ebû Hureyre'den rivâyet ederler ki: “إِذَا قَالَ الْإِمَامُ غَيْرَ الْمَعْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ فَقُولُوا آمِينَ فَإِنَّهُ مِنْ وَاغْفِرْ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ”⁶⁹⁵ Bu hadîs-i sahîhden fehm olunan oldur ki me'mûme imâmın “وَلَا الضَّالِّينَ” dediğini işitdikden sonra âmîn demek [72b] sünnetdir. Gerek imâm desin ve gerek demesin mezheb budur. “والله تعالى ليحلم ولعباده ارحم”.

Hâtîme [Fâtiha'ya Âit Bazı Önemli Faydalar]

Bu sûre-i kerîmeye müteallıka bâ'z-ı fevâid-i mühimme beyânındadır:

Fâide-i Ūlâ [Allâh'tan Başka Hiçbir Şeyin Hamde Lâyık Olmaması]

Hamde olan elif ve lâm sâbıkan zikrolunduğu üzere ya hakîkat ve mâhiyyet içündür. Veyahut istigrâk içündür. Ve mâhiyyet-i hamdin Hak Teâlâ Hazretleri'ne ihtisâsı ol mâhiyyetden bir ferдин gayra sübûtunu nefy eder. Ve kezâlik efrâd-ı hamdin Allâh Teâlâ Hazretleri'ne muhtas olması ol efrâddan bir ferde gayrın adem-i istihkâkını îcâb eyler. Pes alâ kile't-takdîreyn elhamdülillâh kavli efrâd-ı hamdden bir ferдин Hak'dan gayrısına husûlünü nefy eder. Ve cemî'-i efrâd-ı hamdin Hak Teâlâ Hazretleri'ne sübûtunu îcâb eyler. Ve gayra olan hamdin merci' ve meâli Hazret-i Hakk'adır celle zikrûhû ve Teâlâ. Zira mün'amün bihi halk eden oldur. Ve mün'imin kalbinde dâiye-i in'âmı halk eyleyen oldur. Pes hakîkatde mün'im olan Hazret-i Hak'dır azze ve celle. Ve Hazret-i Resûlullâh'ın sallallâhu aleyhi ve sellem “من لم يشكر الله الناس لم يشكر الله” kavlinin ma'nâsı budur. Zira nâsdan sudûr eden in'âm hakîkatde Cenâb-ı İzzet'den sudûr etmişdir. Pes ol in'âm mukâbilesinde şükrü terk eyleyen kimesne hakîkatde Hazret-i Hakk'ın şükrünü terk etmiş olur.

Fâide-i Sâniye [İnsânın Allâh'a Hamd ve Şükretmedeki Âcizliği]

Hamd birini mün'im ve mütefazzıl olduğu cihetden medh etmektir. Öyle olacak insânın Hak Teâlâ Hazretleri'ne hamd ve şükr eylemesi mümteni' olur. Zira hamd ve şükr ile iştiğâlin ma'nâsı mün'amün aleyhe mün'imden sâdır olan [73a] in'âmı kendi hamd ve şükrüyle mukâbile etmektir. Ve insân zât ve sıfâtında ve cemî'-i ahvâlinde Hak Teâlâ Hazretleri'nin in'âm ve ihsânına muhtâcdır. Ve Hak celle ve alâ

⁶⁹⁵ İmâm Mâlik, *el-Muvatta'*, “Salât”, 45; Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, “Ezân”, 110; Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, “Salât”, 72.

⁶⁹⁶ İmâm Mâlik, *el-Muvatta'*, “Salât”, 45; Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 2; Ebû Dâvud, *es-Sünen*, “Salât”, 171.

şükr-i şâkirînden ve hamd-i hâmidînden ganîdir. Pes niam-ı ilâhî insânın hamd ve şükrüyle mukâbile olunmak muhâldir. Ve bu ma'nâ abdin Cenâb-ı İzzet'in hamd ve şükründen acz ve kusûruna delîl-i vâzihdir.

Rivâyet olunur ki Dâvud aleyhisselâm dedi ki yâ Rab sana nice şükr edeyim. Hâlbuki benim sana şükr etmem senin beni ol şükre muvaffak etmekle hâsıl olur. Ve ol tevfiğ senden in'âmıdır. Ve ana dahi şükr lâzımdır. Ve Hak Sübhâne ve Teâlâ buyurdu ki yâ Dâvud vaktâ kim in'âm ve ihsânıma şükreden aczini bildin kudret ve tâkatin hasebiyle bana şükr etmiş oldun.

Fâide-i Sâlise [Hamd ve Medih Gerekçeleri]

Dünyâda hamd ve medh olan vücûh dördür:

Vech-i evvel oldur ki mahmûd zât ve sıfâtında ve cemî' nekâis ve âfâtdan kâmil ola. Ve eğer anın hâmide ihsânı olmazsa da. Vech-i sâni oldur ki anın hâmide in'âm ve ihsânı ola. Vech-i sâlis oldur ki müstakbelde in'âm ve ihsânı recâ oluna. Vech-i râbi' oldur ki kahr ve kudretinden ve kemâl-i satvetinden havf oluna.

Pes güyâ Hak Teâlâ buyurur eğer kemâl-i zât için hamd ederseniz bana eyleyiniz. Zira zât ve sıfâtında kâmil benim. Ve eğer ihsân için hamd ederseniz bana eyleyiniz. Zira Rabbü'l-alemîn benim. Ve eğer müstakbelde in'âm ve ihsân tama'ı için hamd [73b] ederseniz bana eyleyiniz. Zira Rahmân ve Rahîm benim. Ve eğer havf için hamd ederseniz bana eyleyiniz. Zira yevm-i cezânın mâliki benim.

Fâide-i Râbi'a [Allâh'm Kulunu Terbiye Etme Örnekleri]

Hak Teâlâ Hazretleri'nin kul üzerine terbiyeti çokdur. Ve ana hasr-i va'd yokdur. Ve biz andan bu mahalde üç misâl zikredelim:

Misâl-i Evvel

Katre-i nutfе sulb-i pederden rahim-i mâdere düşükdе. Evvelen aleka olur. Ve sâniyen mudga olur. Ve sonra andan a'zâ-i muhtelifе mütevellide olur. Ba'dehû ol a'zânın ba'zısı ba'zısına muttasıl olur. Ve sonra anlardan her birinden envâ'-i kuvenden nev'-i hâs bir kuvvet hâsıla olur. Pes gözde kuvvet-i bâsıra ve kulakda kuvvet-i sâmi'a ve lisânda kuvvet-i nâtika zuhûra gelir. “فسبحان من أسمع بعظم وبصر بشحم وأنطق”.

”بلحم”.

Misâl-i Sâni

Habbe yere düşdükte yerin nedâveti ana vâsıla olmağın müntefiha olur. Ve intifâh cemî‘-i cevânibinde hâsıl iken ancak üstünden ve altından münşak olur. Ve şikk-ı a‘lâsından şecereden cüz-i sâid hâric olur. Ve şikk-ı esfelinden arza gâis cüz -ki ol şecerenin urûkudur- hâric olur. Ve cüz-i sâid suüd etdikden sonra ana sâk hâric olur. Ve ol sâkdan ağsân-ı kesîre munfasıl olur. Ve sonra ol ağsânın üzerlerinde evvelen evrâk sâniyen simâr zâhire olur. Ve ol simâra kesâfet ve letâfetle muhtelif-e-i eczâ ki kuşûr ve Lübûbdur hâsıla olur. [74a] Ve cüz-i gâis etrâf-ı şecereye müntehiye olur. Ve ol etrâf gâyet letâfetde iken pek yer ivaz eder. Ve Hak Teâlâ anlarda tînden eczâ-i latîfeyi kendi nefslerine cezb etmek için kuvvet-i câzibe halk eyler. Ve bu tedbîr anın cümlesinde hikmet oldur ki kul muhtâc olduğu nesneyi tahsîl ede. Kâlellâhu Teâlâ “أَنَا صَبَبْنَا الْمَاءَ صَبًّا ثُمَّ شَقَقْنَا الْأَرْضَ شَقًّا فَأَنْبَتْنَا فِيهَا حَبًّا وَعَبْنًا وَقَضْبًا وَرَبْتُنُونًا وَنَحْلًا وَحَدَائِقَ غُلْبًا وَفَاكِهَةً وَأَبًّا مَتَاعًا لَكُمْ وَلَا نَعَامِيكُمْ”⁶⁹⁷.

Misâl-i Sâlis

Hak Teâlâ eflâk ve kevâkibi bir cihetle vaz‘ etdi ki anlar mesâlih-i ibâdın husûlüne sebep olalar. Kâlellâhu Teâlâ “هُوَ الَّذِي جَعَلَ الشَّمْسُ ضِيَاءً وَالْقَمَرَ نُورًا وَقَدَرَهُ مَنَازِلَ لِتَعْلَمُوا عَدَدَ”⁶⁹⁸ Ve kâle Teâlâ “وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ النُّجُومَ لِتَهْتَدُوا بِهَا فِي ظُلُمَاتِ اللَّيْلِ وَالْبَحْرِ”⁶⁹⁹. Ve kâle Teâlâ “أَمْ جَعَلِ الْأَرْضَ مَهَادًا وَالْجِبَالَ أَوْتَادًا وَخَلَقْنَاكُمْ أَنْوَاجًا وَجَعَلْنَا نَوْمَكُمْ”⁷⁰⁰ leyli râhat ve sükûna sebep olmağın için halk etdi. Ve nehârı meâş ve harekete sebep olmağın için yarattı. Kâlellâhu Teâlâ “سُبَاتًا وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ لِيَاسًا وَجَعَلْنَا النَّهَارَ مَعَاشًا”⁷⁰⁰.

Fâide-i Hâmise [Allâh’ın Terbiye Etmesinin Mahlûkatın Terbiye Etmesinden Farklılığı]

Hak Teâlâ Hazretleri’nin terbiyesi halkın terbiyesine muhâlifdir. Sâir mülûkü hizmetkârları hıfz ederler. Ammâ Hak Sübhâne ve Teâlâ kullarından envâ‘-i

⁶⁹⁷ “Gerçekten biz yağmuru bol bol yağdırdık. Sonra toprağı iyiden iyiye yardık. Böylece sizin ve hayvanlarınızın yararlanması için orada taneler, üzüm, yoncalar, zeytinler, hurmalıklar, sık ağaçlar, bahçeler, meyveler ve otlaklar ortaya çıkardık.” (Abese 80/25-32).

⁶⁹⁸ “O, güneşi bir ışık, ayı da bir aydınlık kılan yılların sayısını ve hesabı bilmeniz için ona menziller takdir edendir.” (Yûnus 10/5).

⁶⁹⁹ “O, sayelerinde kara ve denizin karanlıklarında yolunuzu bulasınız diye sizin için yıldızları yaratandır.” (el-En‘âm 6/97).

⁷⁰⁰ “Biz yeryüzünü bir döşek, dağları da birer kazık yapmadık mı? Sizleri eşler halinde yarattık. Uykunuzu bir dinlenme kıldık. Geceyi bir elbise yaptık. Gündüzü de çalıtıp kazanma zamanı kıldık” (en-Nebe 78/6-11).

mahzûrâtın zuhûrlarına muttali‘ iken kemâl-i lutf ve rahmeti ve nihâyet-i kerem ve ra’feti ile anları hıfz eyler. “فما أكمل هذه التربية وما أحسنها”. [74b]

Fâide-i Sâdise [Allâh’ın Mâliki Yevmi’d-Dîn Kavlindeki Murâdı]

Muhsin ile müsî ve mutî‘ ile âsî ve muvâfık ile muhalif beyninde fark lâzımdır. Ve ol farkın zuhûru yevm-i cezâ’da olur. Kâlellâhu Teâlâ “لِيُحْزِرِيَ الَّذِينَ أَسَاءُوا بِمَا عَمِلُوا وَيَجْزِيَ”⁷⁰¹ Ve kâle Teâlâ “أَمْ يُجْعَلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَالْمُفْسِدِينَ فِي الْأَرْضِ أَمْ يُجْعَلُ”⁷⁰² Kim ki bir mazlûmun üzerine bir zâlimi musallat eyleye. Ve anın intikâmını andan almaya ya âcizdir veyahut câhildir veyahut ol zulme râzıdır. Ve Hak Teâlâ Hazretleri’ne bu sıfâtlar muhaldir. Pes zâlimlerden mazlûmların intikâmlarını almak mukarrerdir. Vaktâ kim ahz-i intikâm vârdünyâda vâki‘ olmadı. Pes dâr-ı âhiretde husûlü vâcib oldu. Kâlellâhu Teâlâ “فَمَنْ يَعْمَلْ”⁷⁰³ Ve Hak Teâlâ Hazretleri’nin “مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ”⁷⁰⁴ kavliyle murâd-ı şerîfi budur.

Fâide-i Sâbi‘a [Allâh, Rab, Rahmân, Rahîm ve Mâlik İsimlerinin Sûrede Yer Almasının Hikmeti]

Hak Teâlâ bu sûre-i kerîmede kendi isimlerinden beş ismi ki Allâh ve Rab ve Rahmân ve Rahîm ve Mâlik’dir zikrettiğinde hikmet oldur ki güyâ ki buyurur. Ben seni ademden halk etdim. Pes ilâh benim. Ve seni ni‘metle besledim. Pes Rab benim. Ve sen bana isyân eyledin. Ve ben seni setrettim. Ve ni‘metimi kesmedim. Ve beni nev‘in arasında seni rüsvây eylemedim. Pes Rahmân benim. Ve etdiğin günâhlara tevbe eyledin. Ve ben günahlarını afv etdim. Pes Rahîm benim. Ve kıyâmet günü eylediğin a‘mâlin cezâlarını [75a] i‘tâ ederim. Pes yevm-i cezâ’nın Mâlik’i benim.

Fâide-i Sâmine [İyyâke Ne‘bûdü ve İyyâke Neste‘în Âyetinin Tevhîde Delâleti]

“إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ”, Hak’dan gayrı ma‘bûd ve muîn olmadığına delâlet eder.

Öyle olacak Hak’dan gayrı ilâh olmadığı sâbit olur. Pes “إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ” kavli

⁷⁰¹ “Kötülük edenleri yaptıklarıyla cezalandırması, iyilik edenleri de daha güzeliyle mükâfatlandırması içindir.” (en-Necm 53/31).

⁷⁰² “Yoksa biz iman edip salih ameller işleyenleri, yeryüzünde fesat çıkaranlar gibi mi tutacağız? Yoksa Allâh’a karşı gelmekten sakınanları yoldan çıkan arsızlar gibi mi tutacağız? (Sâd 38/28).

⁷⁰³ “Herkes işlediğinin karşılığını görsün diye.” (Tâhâ 20/15).

⁷⁰⁴ “Artık kim zerre ağırlığınca bir hayır işlerse, onun mükâfatını görecektir. Kim de zerre ağırlığınca bir kötülük işlerse, onun cezasını görecektir.” (ez-Zilzâl 99/7-8).

tevhîd-i mahza delâlet kılır. Zira tevhîd üzerine sâbit olanlar şûrakâ' ve ezdâdı ibtâl ederler. Hak'dan gayra kâinen men kâne iltifât etmezler. Ve havf ve recâ' ile anı mahsûs ederler. Fe-lâ-cereme ibâdet etseler ana eylerler. Ve avn talep eyleseler andan isterler. İmdi "إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ" kavli lâ ilâhe illallâh makâmına kâimdir.

Fâide-i Tâsi'a [Kulun Fi'linde Allâh'ın Yardımının Gerekliliği]

Hak Teâlâ "وإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ" kavlinde işâret buyurdu ki kula fi'l üzerine ikdâm kendinin avn u îâneti olmayıncak mümkün değildir. Zira insânın fi'l ve terke kudreti beraberdir. Pes müraccih olmazsa tercîhe mecâl olmaz. Ve ol müraccih Hak'dandır abdden olmak câiz değildir ve illâ talep avdet ederdi. Pes kulun îânet-i Hak'sız fi'l üzerine ikdâme kudreti olmadığı sâbit oldu.

Fâide-i Âşira [Kulun Sırât-ı Müstekîmi Talep Etme Sebepleri]

Kulun sırât-ı müstekîmi talep etdiğine birkaç sebep vardır. Sebeb-i evvel oldur ki ehl-i hendese derler hatt-ı müstekîm iki nokta beynini îsâl eder. Hattın aksarıdır. Hâsılı hatt-ı müstekîm cemî'-i hutût-ı mü'vecceden aksar ve akrebdir. Pes kul der ki yâ Rab ben âcizim ve zaîfim. Ve benim acz ve za'fima [75b] münâsib olan tarîk-ı müstekîmdir. Sebeb-i sâni oldur ki tarîk-ı müstekîm maksûda müvessıldır ve tarîk-ı mü'vec muvessıl değildir. Ve sebep-i sâlis oldur ki tarîk-ı müstekîm müteğayyir olmaz ve tarîk-ı mü'vec müteğayyir olur.

Fahrüddîn er-Râzi Hazretleri buyurur ki Hak Teâlâ Hazretleri'nin "أَهْدِنَا الصِّرَاطَ" Hazret-i siddîkin imâmetine delâlet eder. Zira Hak Teâlâ âyet-i uhrâda üzerlerine in'âm olanlar enbiyâ' ve siddîkler ve şühedâ' ve sâlihler olduklarını beyân buyurdu. Ve siddîklerin başları ve reîsleri Hazret-i Ebû Bekr olduğunda şek yokdur. Pes Hak Sübhâne ve Teâlâ Hazret-i Ebû Bekr'in ve sâir siddîkler muttasıf oldukları hidâyeti talep etmekle emr eyledi. Pes eğer Hazret-i Ebû Bekr imâm-ı hak olmasaydı anın tarîkını talep ile Hak Teâlâ bize emr eylemezdi. Pes vaktâ kim anın tarîkını talep ile bize emr eyledi. Anın imâm-ı hak olduğu sâbit oldu.

Tenbîh [Şeytanın İnsâna Girdiği Yollar]

Medâhil-i şeytân aslda üçdür. Şehvetdir ve gadabdır ve hevâdır. Şehvet behîmiyyedir. Va gadab sebu'iyiyedir. Ve hevâ şeytâniyyedir. Pes şehvet âfetdir. Lâkin gadab andan a'zamdır. Ve gadab âfetdir. Lâkin hevâ andan a'zamdır. Hırs ve buhl netîce-i şehvetdir. Bu altı nesne insânda cem' olduklarında anlardan hased mütevellid

olur. Ve şeytân eşhâs-ı mezmûmenin nihâyeti olduğu gibi hased dahi ahlâk-ı [76a] zemîmenin nihâyetidir. Anın için Hak Teâlâ mecâmî‘-i şürûr-i insâniyyeyi hased ile hatm edip “وَمَنْ شَرَّ حَاسِدٍ إِذَا حَسَدَ”⁷⁰⁵ buyurdu. Nitekim mecâmî‘-i habâis-i şeytâniyyeyi vesvese ile hatm edip “يُوسُوسُ فِي صُدُورِ النَّاسِ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ”⁷⁰⁶ buyurdu. Pes benî Âdem’den hâsidden ahbes yokdur. Nitekim şeytânda müvesvisden al‘an yokdur. Bil ki dediler ki hâsid habâsetde şeytândan eşeddir. Ve şeytân hased sebebiyle ol mihnete düşmüştür. Pes ma‘lûm oldu ki usûl-ı ahlâk-ı kabîha üçdür. Şehvetdir. Ve gadabdır. Ve hevâdır. Ve bu üçün netâici yedidir. Hırssdır. Ve buhdür. Ve kibrdür. Ve ucbdur. Ve küfrdür. Ve bid‘atdır. Ve haseddir. Ve Hak Teâlâ bu sûre-i kerîme ki yedi âyetdir. Ol yedi âfeti def için inzâl eyledi. Ve cemî‘-i Kur’ân eş-şân ve celîlü’l-burhân sûre-i Fâtiha’dan netâic ve şa‘b gibidir. Ve kezâlik cemî‘-i ahlâk-ı zemîme ol yediden netâic ve şa‘b gibidir.

Fâide-i Hâdiye Aşra [Fâtiha Sûresi’nin İhtivâ Ettikleri]

Bu sûre-i şerîfe ma‘rifet-i mebdê’ ve meâdda insânın cümle muhtâc olduğu nesne-i câmi‘adır: “الْحَمْدُ لِلَّهِ” kavli vücûd-ı sâni‘a ve anın ilm ve kudretine ve kemâl-i hikmetine ve hamd ve senâyâ istihkâkına işâretdir. “رَبِّ الْعَالَمِينَ” kavli anın vâhid olduğuna ve cemî‘-i âlemler anın milki ve mülkü olduğuna ve andan gayrı ma‘bûd olmadığına delâlet [76b] eder. “الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ” kavli anın kemâl-i rahmet ve ihsânına ve gâyet-i fazl ve imtinânına delâlet eder. “مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ” kavli delâlet eder ki levâzım-ı hikmet ve rahmetdendir ki bu günden sonra bir gün ola tâ kim anda erbâb-ı tâât ashâb-ı meâsîden mümtâz olalar. Ve mazlûmlar zâlimlerden dâdılarını alalar. Burada ma‘rifet-i rubûbiyyetde muhtâc olunan umûr tamâm oldu. “إِيَّاكَ نَعْبُدُ” kavlinden âhir-i sûreye dek takrîr-i ubûdiyyetde ma‘rifetlerine muhtâc olunan umûra işâretdir. Ve ol umûr iki nev‘de münhasıradır. Nev‘-i evvel: Abdden sâdıra olan a‘mâldir. Ve nev‘-i sâni‘: Ol a‘mâl üzerine müteferri‘a olan âsârdır. Ve abdden sudûr eden a‘mâlin iki rüknü vardır. Bir rüknü ibâdetle iştiğâldir. “إِيَّاكَ نَعْبُدُ” kavli ana işâretdir. Ve bir rüknü Hak Teâlâ Hazretleri’nin avn ve inâyeti olmayıncak ol ibâdeti edâ etmek mümkün olmadığına ilmidir. Ve “وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ” kavli ana işâretdir. Ve ol a‘mâlin üzerlerine müterattibe âsâr

⁷⁰⁵ “Kıskandığında hasetçinin şerrinden.” (el-Felak 113/5).

⁷⁰⁶ “İnsanların göğüslerine vesvese verir. Cinlerden ve insanlardan...” (en-Nâs 114/5-6).

hidâyetin ve inkişâf-ı tecellînin husûlüdür. “اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ” kavli ana işâretidir. Ve halk üç tâifedir. Tâife-i ûlâ şunlardır ki a‘mâl-i zâhireye ve i‘tikâdât-ı bâtınaya halel getirmediler. Zâhirlerini a‘mâl-i sâliha ile ve bâtınlarını i‘tikâdât-ı sahîha ile müzeyyen eylediler. [77a] “صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ” kavli anlara işâretidir. Ve tâife-i sâniye şunlardır ki a‘mâl-i sâlihaya halel getirdiler. “غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ” kavli anlara işâretidir. Ve tâife-i sâlise şunlardır ki i‘tikâdât-ı sahîhaya halel getirdiler. “وَلَا الضَّالِّينَ” kavli anlara işâretidir.

Îrâdını murâd eylediğimiz nesne burada tamâm oldu. Lillâhi'l-hamd evvelen ve âhîran. Ve's-salâtü ve's-selâm alâ nebiyyihî bâtînen ve zâhîren ve alâ âlihî ve ashâbihî ve ezvâcihî ve ensâbihî.

Nukîle bi-aynihî min müsveddeti'l-musannifi rahimehullâh Teâlâ ve raziye anhü alâ yed-i fakîri'l-hakîr Osmân b. İbrahim b. Osmân el-Bosnevî el-Modrîcî mevliden sümme el-Mısırî vatanen gaferallâhu lehû ve li-vâlideyhi ve li-vâlidî vâlideyhi ilâ muntehâ el-İslâm ve'l-esâtizeh ve'l-cemâ'i'l-mü'minîn ve'l-mü'minât ve'l-müslimîn ve'l-müslimât el-ehyâi minhüm ve'l-embât bi-rahmetike yâ Erhame'r-râhimîn ve sallallâhu alâ seyyidînâ Muhammedin ve âlihî ve sahbihî ecmeîn. Ve'l-hamdülillâhi rabbi'l-âlemîn. Fî 3 Zi'l-ka'de sene 1126.

**EK 2: TENVÎRU BESÂİRİ ULİ'L-ELBÂB Bİ-TEFSİRİ DEKÂİKİ
ÜMMİ'L-KİTÂB ADLI ESERİN BAŞLANGIÇ VE BİTİŞ
GÖRSELLERİ**

Kaynak: Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 1b-2a.

Kaynak: Konevî, *Tenvîru besâiri uli'l-elbâb* (Bağdatlı Vehbi, 115), 76b-77a.

ÖZGEÇMİŞ

1994'te İzmit'te doğdu. 2017'de Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu.

